

33/17.

У ХУРТОВИНІ

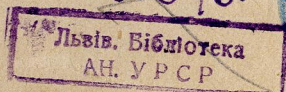
АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

У ХУРТОВИНІ

РОМАН

ПЕРШИЙ ТОМ

18.676.

КИЇВ — ВІДЕНЬ — ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“

WS(a-211)2-644

01

Всі права застережено

В друкарні Христофа Райсера Синів у Відні

Львівська державна
наукова бібліотека

№ 3081

Nec te vestigia terrent!

Всю ніч падає грубий вохкий пластовець, налягає гнітучою вагою на землю, дахи домів, на сухоребрі костомахи дерев. Тут і там уже позвисали телеграфічні дроти, порвані важким снігом.

Над ранком повіяв вітер. Облекшує трохи снігові пласти, здуває їх з гіляк дерев, з кущів. Але тепер видніше стає спустошення, яке зробив сніг у телеграфічній і телефонічній сполучі.

Від самого ранку сидить полковник Топір при телефоні й шукає на всі боки звязку. Відходить просто від пам'яті зі злости, що так йому не щастить. Сьогодні головний день хирівського наступу, сьогодні можуть настати важні події. Якесь прокляття нищить їм телефонічний звязок із фронтом. Правда, він уже не багато зможе впливати на хід подій. Головне командування стрийсько-самбірської групи „Південь“ порозумілося з ним що-до всіх подробиць. Плян випрацьований групою „Південь“ переглянено у штабі й затверджено. Нема що більше в цій справі робити. Зрештою командування групи „Південь“ у таких руках, що можна спокійно

дожидатися висліду. Коли треба буде поробити доповнення, зміни, вони сами зарадять собі. А все ж таки — сполука мусить бути. Сполука мусить бути! Він мусить знати, що діється! Мусить дістати звідомлення, як поступає наступ!

Намагається знайти звязок через Ходорів. Дзвонить, дзвонить, кричить. Відповідає близька, сусідня телефонічна стація — Потутори. Далі не йде.

— Я вас усіх виарештую! — кричить Топір, синіючи од досади. — Я вас порозстрілюю до одного, як мені не привернете зараз сполуки з Ходоровом.

— Пане полковнику! Від ранку посильні на конях бються в снігах і наладжують перерваний звязок. Сніг попереривав дроти! — скавулять йому в слухавці жалі телефоніста з Потутор.

— Що значить: сніг попереривав дроти? Яка у вас служба? Який був наказ? Кожний відтинок відповідає за свій телефон! Під суд! Під суд! Яка була служба вночі? Наволочі! Який був наказ? Що чверть години шукати звязку з командою сусіднього відтинка?... Гальо! Що?... Ви шукали? Ви шукали? Як ви шукали?... Що — більш години, як не знаєте, де перерва? Чорти б вас усіх...

Схоплюється з крісла й починає ходити

по кімнаті. Перебиває його схвильовані думки дзвінок телефону.

— Гальо! Гальооо!... Що? Рогатин? Ну, славити бога, що вже раз пройшло ті прокляті Потутори. Що вже не буду чути в-одно: „Потутори, Потутори, Потутори!“ Псякров. Щооо? Чого хочеш?... Потутори?... Не треба мені Потутор! Чорти б тебе! Хто говорить? Хто говорить?... Рогатин? Добре, добре, Рогатин! Не треба мені Потутор! Я радий, що вже не чую тих клятих Потутор! Щооо? Кажу вам, на дідька мені Потутори! Гальооо! Гальо Рогатин! Гальо Рогатин!...

Кидає слухавку зі злістю на стіл і кличе телефоніста-старшину. Мовить, поздержуючи вибух гніву:

— Пане! Скрутіть раз карк тим Потуторам! Скрутіть карк тим Потуторам. Пішліть їх раз до дідька! Подумайте собі! Мені треба Стрия, Самбора, а та наволоч від самого ранку відзивається: Потутори! Потутори! Чорти б їх усіх побрали, га! Врешті добиваюся до Рогатина й подумайте собі! Рогатин сполучує мене знову з клятими... Потуторами!

Тупнув з усієї сили ногою.

— Прошу вас, я не паную вже над собою. Як би я їх тут мав, я розніс би їх! Я б на шматки їх пошарпав! Наволочі!... Собаки!... Прошу вас увільніть мене раз на завсідги від тих Потутор. Скажіть тому чортаці, що

як мені, полковникові Топорові, ще раз обі звуться коли Потутори, він нехай шукає собі стричка! Пробуйте сполучити мене бодай з Ходоровом. Рогатин уже був — значиться, привернули з Рогатином звязок. Не знати, як там далі.

— Слухаю, пане полковнику! — мовить телефоніст. Сідає коло апарату й починає дзвонити: — Гальо, осередня: Потутори... Гальо, Потутори! Гальо, Потутори! Потутори?... Так, Головна Команда—Бережани. Доки маєте звязок? До Рогатина?... Получіть мене з Рогатином! Так. Тут Головна Команда. Канцелярія штабу... Добре... Гальо, Рогатин! Гальо, Рогатин! Рогатин!... Рогатин! Гальо, Рогатин! Рогатин?... Тут Головна Команда—Бережани. Канцелярія штабу головної команди. Як далеко маєте звязок у напрямку до Стрия? До Стрия! До Стрия! До Ходорова! Що? обіззався Ходорів? Значиться — немає перерви?... Гальо! Я жду — ви звяжіть мене з Ходоровом...

Починається нетерпеливе дозидання. Телефоніст задержує телефонічну слухавку при голові і в-одно накликає: Гальо, Ходорів... Гальо, Ходорів...

Полковник Топір ходить по кімнаті, слухає спокійного тихого голосу телефоніста й сам заспокоюється під згук слів: „Гальо, Ходорів...“ Його думки перелітають за Ходорів,

за Стрий, Самбір. Блукаються на тому західньому хирівському фронті.

Аж тепер, у Бережанах головне командування дістало звістку про те, що там діялося. Рівночасно з тим, як вони змагалися з ворогом за Львів, за окремі вулиці у Львові, там наладився силами місцевого населення боєвий фронт. У критичних для Львова днів вісімнадцятого до двадцятого листопада йшли там коло Хирова завзяті бої. З Нового Санча, з Коросна надходили військові сили й гуртувалися в Сяноці. До них приєднався гурт бориславських робітників, що вийшли з Борислава і тепер ураз із правильною армією завернулися відбивати нафтовий басейн. Вісімнадцятого листопада захопили Устрики Долішні, двадцятого Хирів. Рівночасно з Перемишля натиснув ворог на Нижанковичі, Нове Місто, Добромиль, захопив увесь цей терен і сполучився із сяніцькою групою. Повстала чимала загроза для Самбора і з тим для Борислава й Львова рівночасно. Для всього простору на захід від лінії Стрий—Львів.

На щастя не заспали й наші справи. Вже коло двадцятого обсадили сильно відтинок Фельштин—Глибока. Почалося дрібне змагання, в якому виявилось, що ворожі сили, хоч великі на число, — слабкі духом. У більшій часті — це молоді, недосвідчені люди. Кожний

сильніший натиск розбиває в пух ворожі відділи.

Тепер командування групи „Південь“ переходить до наступу, щоб зліквідувати цей фронт. Сьогодні п'ятого грудня: перший день головного наступу. Що там діється? Як розвивається справа? Можна мати певність, що успіх буде. Можна мати повне довірря до цього наступу. Але годі без звісток оставатися! Годі не знати, що діється...

— Гальо, Ходорів... Гальо, Ходорів... — повторяє в-одно майже сонним голосом телефоніст...

— Що ж? Нема?...

— Нема, пане полковнику...

— Дайте трохи мені. Ви вже втомилися.

— Лишіть, пане полковнику! Я вже посиджу ще хвилину... Гальо, Ходорів... Гальо, Ходорів...

— Дайте сюди! Треба нової сили! Вони вже звикли до вашого голосу...

Бере слухавку й кричить гостро:

— Гальо, Ходорів! Ходорів! Ходорів! Ходорів!...

Аж лящить у кімнаті від голосу Топора. А бажаний Ходорів не відзивається.

— Тихо там! Чорти б тебе! Хто перебиває? Кому треба Головної Команди?... Гальо, Ходорів! — репетує у весь голос Топір.

Потім віднімає слухавку від уха і питається телефоніста:

— Ви чули теж накликування: „Головна Команда—Бережани“? Якісь такі дикі голоси мішаються. Що за біс?...

— Хтось шукає „головної команди“. Я це теж чув.

— Гальо, Ходорів! Гальооо! Ходорів, Ходорів!...

Ще не прогомоніли його слова, як заторохтіло йому в ухах і мимохіттю він відкидає слухавку.

— Хтось кличе... Гальо, гальо! Гальо! Тут Головна Команда. Хто при телефоні? Ага! Ви, товаришу отамане? Отаман Коломиєць? Так. Тут полковник Топір. Слухаю... Коло Яворова?... Ага... Три сотки? Зовсім розбили? Чудово! Гальо! Чудово, кажу! Так. Так... Двісті попало в полон? Самі інтелігенти? Сто — вбитих?... Юнаки! Юнаки!... Місцеві селяне?... Уладили засідку в лісах?... Ха-ха-ха!... Всіх до Тернополя!... Гаразд! Гаразд! Більше таких звісток!...

Звертаючися до телефоніста, мовить:

— Шукайте звязку з Ходоровом. Розбили наші під Яворовом відділ Ляхів. Ще другого грудня. Самих інтелігентів. Попалися в нашу засідку. Сто лягло на місці. Двіста пішло в полон. Так їм і треба!

Вийшов з кімнати поділитися радісною

звісткою із шефом штабу. А тим часом у кімнаті згучить в-одно сонний голос телефоніста: Гальо-Ходорів!...

По хвилині вертається полковник Топір із шефом штабу, що ввесь розяснів на лиці й затирає долоні на radoщах.

— Добре буде! Добре буде! — мовить шеф штабу.

— Ви ще не докликалися Ходорова?

— Ні ще, пане полковнику. Гальо, Ходорів! Гальо, Ходорів! — повторяє рівномірним голосом телефоніст.

— А знаєте, я вже був трохи в страху! — мовить шеф штабу. — З одного боку Ляхи взяли Перемишль, Львів, на півдні займають Хирів, на півночі — Руську Раву... Там знов на сході під Микулинцями бої. А що, як би так не злетілися всі села й не протріпали тієї банди „легіонаржи“, що верталася з України? Були б ми сиділи тут сьогодні?... Я вже думав, що буде біда. І це справді — не на жарти вони беруться до нас, коли висилають три сотки інтелігентів з Рави до Львова. Кажете — відділ самих інтелігентів?

— Так телефонував Коломиєць.

— Гм... І наші розбили? Сто — полягло?... Фі! Це вже не жарти! Але й не дурні наші сватки. Така засідка!... Ну-ну-ну!... Значить-ся, відійде охота трівожити нас від півночі?

Добре. Але що під Хировом? Як там іде? Не маєте звісток?

— Кажіть мені, що під Хировом? Питається мене, що під Хировом? — кричить Топір, бючи кулаком об кулак. — Дивіться! Від ранку, від самого ранку мучуся і поза Рогатин не йде. А може ви знову в Потуторах? — звертається до телефоніста.

— Я тепер уже нічого не знаю! — мовить з розпукою телефоніст. — Хтось кричить на всі боки: „Гальо, Головна Команда — Бережани!“

— Ви не можете йому заткати рота? Дайте сюди!... Гальо, Стрий! Гальо, Стрий! Гальо, Ходорів! Що, Ходорів?...

Кричить з тріумфом до телефоніста:

— Чуєте? Є Ходорів! Чуєте?... Нарешті добилися!

До телефону:

— Гальо! Ходорів?... Тут Головна Команда—Бережани! Полковник Топір! Ви спали, чи що? Годину гальокаємо до Ходорова... Не спали? Всі спите! А ні, то попилися!... Тихо там! Хто кричить „Головна Команда“?... Тут — головна команда! Гальо, Ходорів! Є ще Ходорів? Маєте сполуку із Стриєм?... Добре, дайте мені Стрий! Що?... Перебити! Перебити! Що за чортяка хоче мене сьогодні збавити життя! Кому треба головної команди? Тут, тут головна команда! Так, Бережани!

Тут, тут головна команда, полковник Топір! Який чорт перебиває мені важну службову розмову? Вибачте?... вибачте?... Що я маю вибачати?... Хто?... Командант „Межинґрупи Старе Село“? Годину шукаєте зо мною звязку? Я дві години шукаю звязку із Стриєм і не можу через вас дістати!... Важна справа?... Яка в вас може бути важна справа? Хирів, Хирів — тепер найважливіша наша справа!... Що?... Що кажете, пане отамане?... Вілєм?... Вілєм у вас?... Ви впилися, пане отамане? Вілєм давно вже в Парижі! Що?... Він їде через ваш фронт до Букарешту? То він не в Парижі?

— Чуєте? Чуєте? — сміється Топір до шефа штабу.

— Та чую, але не вірю.

Топір до телефону:

— Галльо, пане отамане! Так. Ви кажете, він попався на ваш фронт? Га-га-га!... Чудово!... Що? Він нетерпеливиться? Га-га-га! Пташок!... Має час! Має час! Що? Дуже нетерпеливиться? Ха-ха-ха!... Добре, добре!... Жадає, щоб його негайно звільнити? Квапиться до Букарешту?... Ха-ха-ха!... Зараз, зараз... Дайте його сюди! Зараз... зараз...

І, звертаючися до шефа штабу, що вже сам не знає, де стоїть і що з ним діється, мовить:

— Чуєте, товаришу отамане? Вілем, Вілем таки справді в наших руках! Той проїдусвіт антантський! За кого він нас має? За останніх дурнів? Він довів нас до здачі Львова і тепер поважився їхати через наш фронт? Він їде через наш край?... Подумайте собі, — поважився!...

— Бачите, поважився...

— Ні, це переходить усяке сподівання! То світ кінчиться!... Йому треба доказати, що помиляється, коли думає, що наша дитяча наївність — невилічима хвороба. Досить нам уже його антантської достоїнності! Може він хотів би ще, щоб ми зустрічали його з парадом?

— Я думаю, що в де-якому Тернополі або Станиславові не були б від того, щоб уладити для пошанування антантського гостя-делегата святковий обід!...

— Ми його теж пошануємо! О! Пошануємо!...

Ловить за слухавку телефону — й веде далі, розяснений, перервану розмову:

— Гальо! Ви ще при телефоні, пане отамане? Добре, добре. Заспокоїте пана Вілема. Порадьте йому, щоб не квапився. Дайте йому до авта нашого певного шофера. А панові Вілемові, щоб не нудьгував, доставте для товариства двох певних жандармів! Чуєте? Так... так... Зараз відправте його сюди до

У хуртовині, І.

2

Львівська державна
наукова бібліотека

№ 3081

18676
Львів. Бібліотека
АН УРСР

Бережан. Гальо! Чи ви чули і зрозуміли, пане отамане?... Так... так... Добре!... За пів години авто виїде?... Добре... Дякую. Дуже дякую за звістку. Я скінчив... Гаразд...

Тим часом шеф штабу вийшов був до сусідньої кімнати і повідомив товаришів про новину. Сходяться в кімнаті Топора всі його ближчі співробітники. Не хочуть вірити, щоб це правда була. Такою злістю палають їх серця до цього зрадливого антантського посередника, таку велику вину приписують його посередництву в справі втрати Львова, що очі їм іскряться на саму згадку про цього „клятого французика“. Їх ненависть до Вілема дійшла була до вершка, коли прочитали в польських львівських часописах звідомлення про його промову, в якій він знехтував Українців як націю. Божевільний, чи цинік, коли після того всього він пхається їм тепер у руки? Чи може їх за божевільних дурнів має, за неграмотних дітей, які не визнаються у його грі? Бо, щоб після того всього, що він робив і говорив у Львові, він міг дуфати в свою незайманість, як антантського посередника — в це ніхто з них не вірить.

Чим довше цю справу обговорюють, тим більша бере їх досада. Додивляються в його цинізмі нехтування їх національної гідности, осмішування їх військової справности. Чи ж би він думав, що вони не знають, що діялося

у Львові після того, як вони Львів залишили? Чи ж би мав надію проїхати неспостережений? Чи ж би ждав, що його антантська легітимація кидатиме йому всіх на коліна?...

— Дуже добре, дуже добре, пане команданте, що ви його сюди спроваджуєте...

— Я тільки думаю, як того пташка переконати, що таки є Українці в Галичині!...

— Ви це придумаете!...

Затирають руки на radoщах, що зможуть виконати помсту над Вілемом за його посередництво в справі здачі Львова.

Вже більш години сидить невеличка по-стать у кімнаті. Не роздягається. Дожидається, що зараз дібеться дозволу їхати далі. Що-хвилинки повторяє своє запевнення, що мусить негайно їхати, що він член міжнародної місії, стоїть під захистом міжнародних прав. Як дипломатичний представник він не тільки незайманий — його не вільно навіть задержувати проти його волі.

На жаль, такий наказ! — чує від команданта відтинку. — Він, хоч дипломат, повинен знати, що у війні для всякого військового старшини наказ вищого командування — святий.

Подорожній посміхається кисло. Не знати, що він хотів би висловити цим посміхом. На всякий спосіб не доброзичливість. Настоює

далі на своєму жаданні. Бентежить його трохи спокійний голос команданта, що сидить при телефоні й в-одно повторяє: „Головна команда—Бережани.“

Спершу стрівожили були його ці слова. Не ждав, щоб тут уже наладився військово-воєнний зв'язок. Його запевняли у Львові, що ці банди розбиті, повтікали на всі боки. Кажали, що тут і там може натрапити ще на якийсь відділ, але й стільки всього. Вистарчить йому показати свою легітимацію — його зараз пропустять. Тим часом...

„Головна команда—Бережани!... Головна команда Бережани...“

П'ять хвилин, десять... чверть години...

При першому покликові подорожній схвилювався. Не мав найменшої охоти зустрічатися з головним командантом. То дуже непевна людина. Чого доброго — може поперехрещувати всі його пляни. Але команда не відгукнулася. Раз, другий,... десятий... Чим далі продовжується те накликування головної команди, зідлива посмішка проявляється на лиці подорожнього. Він починає розуміти, що це хитрий підступ. Ніякої сполуки з головним командуванням нема. Ніякого головного командування в Бережанах немає. Це хитрощі грабіжника, який усе ж таки остільки хотів би задержати добрий тон, що хоче залякати головним командуванням, щоб не він,

тільки інтересований починав говорити про гроші за звільнення.

Смішне... вже далі пів години сидить при апараті й не дістає сполуки? Це ж на-сміх над телефоном... Треба йому допомогти скорше добитися свого. Треба йому просто запропонувати стільки-то й стільки-то...

Уже хотів звернути розмову в цьому напрямкові, коли чув, як командант змінює свій плян. Наказує осередні получить себе із штабом групи Схід. Подорожній зацікавився. Що з того буде? Але чув за хвилинку розмову з командантом групи Схід. Збентежився. Ото ж це не так, як його у Львові запевняли.

Чує:

— Так. Командант межигрупи „Старе Село“.

Ото ж є група Схід, а він сидить у команді межигрупи. Мусить бути ще одна група... фу... Чує, що командант групи Схід як-раз говорив з Бережанами, з головною командою...

Подорожній скидає своє футро. Відразу так упрів, що аж ослаб. Всі його пляни впали сами від себе. Здається гірший тут не багато собі pomoже. Трохи заповажно поставили ці пани всю справу. Тепер йому тільки одно остається: застрашити!

Звертається через свого шофера до коман-

данта з остаточним жаданням, каже підкреслити, що це в-останнє він жадає, щоб його зараз звільнили. Вони ж зорганізували свою державу, схочуть, щоб їх признали інші держави — мусять же ж знати, що це таке міжнародне право?

— Вибачайте, добродію, — мовить командант. — Я ані політик, ані дипломат. Мене в цій хвилині не обходять ніякі міжнародні права. Я маю наказ свого вищого командування і мушу його виконати.

Слухаючи того, поводитьсь подорожній так, як би не розумів цих слів. В-одно кричить, що він антантський офіцер, їде з поспішною місією, мусить зараз у дорогу.

На це, мов у насміх, заявляє йому командант, що він не може сумніватися, щоб такий високий післанець антантської місії міг не визнаватися у військових справах. Тим самим буде напевно знати, що командант боевого відтинка у війні — дрібна одиниця. Не має вільних рухів. Не сміє зробити нічого на власну руку.

— Скажіть, — мовить до шофера, — панові Вілемові, що це не я його задержав, тільки наказ головного командування спинив його у дальшій подорожі, як узагалі спиняє всіх, хто переїздить через фронт. Скажіть йому, що не я його маю право звільнити, тільки головний командант... Гальо! Головна ко-

манда—Бережани... Головна команда—Бережани...

Коли шофер переповідає подорожньому слова команданта, Вілем намагається удати, що вперше чує ці слова. Удає схвилювання. Доручає переказати, що це може мати дуже небажані наслідки для української справи.

Командант хитає на це байдуже головою й далі своє: „Головна команда—Бережани!“

Аж ось — немає вже сумніву. Починається дійсно розмова з головним командуванням. Потім мовчанка. Нервування Вілема доходить до вершка. Він бачить, що вже не зможе викрутитися легко. Просить команданта, щоб звернув увагу головному командуванню, що значить таке опізнення для делегата антантської місії... Чим далі прислухається до розмови, блідніє на лиці. Полотніє. Кров відпливає йому від голови, із серця. Почуває втому.

Знову мовчанка. Довга, безнадійна.

— Наказ доставити вас до Бережан.

— Але ж це потоптання міжнародного права! Це злочин у міжнародному розумінні.

— Не моя воля, не моя сила!

— Це може страшно помститися на вас, панове! Ви хочете, щоб вас світ признав за культурну націю...

— Скажіть тому панові,—промовив грізно

командант до шофера, — щоб із своєю проповіддю про культурність вертався до Львова.

Коли шофер переповів йому останні слова по-французьки, він зрадів:

— Добре! Я їду до Львова! Я поїду до Львова. Я не думав, панове, цього. Мені відраджували, та я все ж таки думав, що маю з культурними людьми справу... Добре! Пустить мене до Львова.

— То вже потім — з Бережан. Тепер мусите, пане Вілем, поїхати до нашого головного командування.

— Але ж це нахабство! Це варварство! Це доказ, що панове не маєте розуміння, що таке держава, що таке міжнародне становище держави.

— Трохи спокійніше, пане Вілем... Зараз будете мати нагоду прохолодитися на снігу...

І рівночасно каже покликати до себе дижурного підстаршину. Називає шофера, називає двох жандармів, що мають провозжати Вілема до Бережан.

Вілем здригнувся. Чує, як перестало битися серце в його грудях. А вже жах його дійшов до краю, коли за хвилину одчинилися двері й увійшли до кімнати молоді люди з крісами на плечах і обкинули його злющими поглядами. Його лице збіліло, як стіна, від жахливої думки, що поставила йому перед очі картину зперед кількох днів. Він згадав

гурток полонених Українців, що їх підганяли прикладами крісів польські провожаті. Тоді він почував задоволення, що так по заслугі карають тих бандитів. Але тепер почув він себе в становищі полоненого. У блиску очей оцих молодих людей побачив той самий вираз погляду, що там на вулиці у полонених. Чи ж би знали вони, що він тоді говорив із польськими старшинами? Чи ж би бачили його сміх у тій хвилині? Чи ж би й ці були в тому гурті?

Не мав сили слухати, що тут говорилося тепер у кімнаті. Почував себе в руках у тих, що їх ненавидів з усієї душі, бо боявся їх, бо бачив себе провинним перед ними.

Сидять уже в авті й пробиваються крізь сніг. Авто шипить, шумить, сопе. То прискорює бігу, то спиняється на місці й обертає безуспішно колесами — здавалося б, назад їде, замість уперед... Їде серед снігової метелиці невідомими шляхами. Смагає лица подорожніх пронизливий східній вихор. Відбірає їм останки сил. Бо нищить їх почування, що вони в руках чужого шофера, який везе їх, невідомо куди. Вони під крісами двох жандармів, які ні раз не змінили настрою свого лица. Навіть і тоді не випогоджуються їх лица, коли вони розмовляють тихцем між собою. А може, як-раз, їх розмова така, що чорніє в них лице від неї,

очі мрякою заходять? А може злість їх бере, що вони в легких плащах мусять відбувати взімку серед вихору, в сніговицю таку подорож?

Вілем спершу шарпається, противиться. Потім, коли бачить, що не вдіє нічого, мусять примиритися з долею. Але їзда в невідоме розстроює останки його нервів. Він розуміє, що попався в становище полоненого. Бачить себе в руках непевних людей. Молодих, що не думають над своїми вчинками, не роздивляються в наслідках. Вони ж роблять, або робити можуть під вражінням хвили. А їх настрої, спричинені подорожжю, не можуть наводити на їх душу гарних почувань, прихильних до нього думок.

Він у руках збунтованих людей, які може не розуміють своєї долі, але не можуть не відчувати ненависти до тих, хто викинув їх зі Львова. Чи ж би знали, яка його роля в цьому була? Жахнувся. Чого він пхався їм у руки. Де-хто відраджував йому у Львові. Казали, що це безоглядні люди. Взяла вкінці верх думка, що в поспіху легіону в Румунії вся справа. Шлях до Чернівців — вільний. Його легітимація мусять мати чарівну силу.

А от, як попався!

Не краще то було їхати окольным шляхом? Міг тиждень пізніше приїхати до Букарешту. Тиждень часу — не так то вже

багато, щоб треба було ризикувати. За тиждень ці банди ані б не скріпилися, ані б не наладили фронту. Удар від Румунії тиждень пізніше був би мав ту саму силу, що й тиждень скорше. А тепер — хто знає? А ну ж затримують його?... Ні! Ні! Ні за яку ціну не смів допустити до цього. В Букарешті все готове. Польський легіон ріс уже тоді, до його виїзду, з дня на день. Вже й тоді могли вдарити від півдня. Яка шкода, що не переміг його погляд у Букарешті, щоб не їхати до Львова, тільки відразу вдарити від полудня. Не був би він сидів сьогодні під ескортою ворожих жандармів. Той тупий Англієць: ні й ні. Казав: На непевне годі висилати людей. Вони ж відповідальні не тільки за успіх — за почин.

— А тепер він у поспіху зробив таку саму дурницю. За тиждень, скажім, за два вже був би польський легіон машерував із півдня під Львів. Був би вже лад наводив. А так? Даремне ждати можуть звістки від нього.

Ні, ні! Не смів допустити до того, щоб спинювали його в дорозі. Мусить поставити все на одну карту.

Жахнувся. Замлів у дожджиданні.

Що це?... Чи він добре чує?...

...Чи не краще б підняти на багнети й не доїздячи — з авта та в озеро?

...Ні... Годі.

...Їх і так випустять.

...Відповідаємо.

...Скажемо, що втікали...

...Ти бачиш? — Він розуміє. Дивися, як зблід.

Вліпив свої очі в лице Вілема, що помертвіло в одну мить.

Вілем справді трохи не вмлів. Розкрилася перед його душею вся безодня ненависти до нього. Почав нервово робити підрахунки свого життя. Знає вже, яку долю хоче йому зготовити один з його супровідників. Не почує, що подумає другий. Заскоро зрадило його мертвецьки-бліде лице. Поки-що другий противився. А що буде, як роздумає? Як передумає, що недобре пускати з рук людину, що чула їх потайну розмову? Як сам перший підхопить гасло товариша?... Була в нього думка, щоб зручним рухом добути бравнінг і від одного маху увільнитися від обох. Хотів заговорити до них, щоб відвернути їх увагу від своїх рук. Боявся почути згук свого голосу. Залишив.

Порушився нервово в сидінні. Заслонив своє лице від вихору. Заплющив очі. Але в ту ж мить їх розкрив. Здавалося йому, що він ще тільки силою своїх очей панує над ними.

Попав в апатію. Їде, як колода. Не від-

чуває нічого. Нічого не бажає, не хоче. Тільки не сміє заплющувати очей. Тільки не сміє одвертати від ворогів свого лица...

А вони, як досі розмовляли, так тепер замовкли, як би їх заціпило. Тільки не спускають із нього свого погляду.

До Бережан приїхали пізно зполудня — вже майже над вечір. Заїхали перед великий поверховий будинок. Коло нього юрба людей загачує їм дорогу. В більшості військові. Вогні, блискавки падають з їх очей до авта, до подорожніх. Вісім, що вже прив'яз був у своїй силі, у своїй самовпевненості підчас подорожі, тепер бачить блиски гніву, ненависти з очей кожної людини, що стоїть тут, дивиться на нього, жде наказу, дозволу, щоб кинутися на нього, зробити з ним в одну мить лад. Він відчуває ту непереможню силу гніву й, чим більша загрожує йому небезпека, тим байдужіший він стає на неї. Тим більшу полегкість почуває до змагання з нею.

Вже не йде — летить горі сходами до канцелярії команданта. Коли опиняється перед командантом, починає викидати із задиханих грудей образливі зневаги під адресою того некультурного старшини, що задержав його... Як посмів він не вважати на те, що він стоїть під охороною міжнародного права? Як поважився він спинити його в по-

дорожі, зрабувати йому дорогий час! Це не чуване! Такого немає у всьому культурному світі! То мусить бути покаране! Треба перевести доходження й покарати провинного старшину.

Аж віддих йому захоплює, так нагло, так без перерви кидає зневажливими словами. І коли вже не знає, що далі говорити, дивиться уважно в лице команданта й не може видивуватися. Найменшого сліду з усієї його мови.... Хіба ж би не знали тут, хто він такий?

— Ви пригадуєте собі мене, пане команданте?

— А як же ж? Пригадую собі! Ми ж добрі знайомі! Дуже добре пригадую собі вас! — мовить полковник Топір ламаною французькою мовою.

— Вілєм, делегат антантської місії.

— Дуже добре собі вас пригадую, пане Вілєм. Прошу сідати! — посміхається далі Топір.

— Мене дуже здивував вчинок вашого старшини, що мене задержав.

— Прошу сідати, пане Вілєм, — не відповідаючи на його схвильовану замітку, присуває йому крісло командант.

— Я дуже дякую. Я дуже дякую. Ви дуже ввічливі, пане полковнику. Але мені спішно. Я тільки хотів передати вам зажа-

лення на вашого підвладного. Більш не маю нічого до вас, пане команданте.

— Але ми маємо де-що з вами побалати. Прошу сідати.

— Я дуже радий служити. Тільки сідати не буду. Вибачайте, пане полковнику, але мені дуже спішно.

— А нам не спішиться. Прошу сідати, побалакаємо спокійно.

Вілем здивувався, повів очима по присутніх, змірив нерадим поглядом шефа штабу, ще гостріше подивився на Німця-перекладчика, штабового отамана. Сідаючи в крісло, мовить:

— Панове, бачу, кпите собі з мене, чи що?

Його слова викликали тільки посмішку на лицях усіх трьох старшин. Він зрозумів її значіння й почав зміненним, дуже солодким голосом:

— Пане полковнику, — звертається до Топора. — Ви, командант такого гарного, карного війська, схочете зрозуміти моє становище. Я навіть дуже щасливий, що попався у своїй дорозі під вашу опіку. Тепер я вже певний, що доїду спокійно до Чернівців.

І рівночасно змірив злющим поглядом обох товаришів команданта. Полковник Топір мовчить. Чи не хоче псувати Вілемові його надії, чи не може прийти до слова? Бо зараз таки сипляться з уст Вілема безпере-

ривно ще раз вигуки обжалування старшини, що його задержав. І враз із цим він починає пояснювати свою ролю, значіння своєї місії. У Парижі ждуть нетерпляче його звідомлення. Він справді щасливий, що може тільки гарні відомости подати про стан армії, про її карність, про лад у всьому краї. Вся вага тепер у поспіху, щоб, яко змога, хутчій поінформувати Найвищу Раду про дійсний стан. Вона напевно накаже спинити недоцільний пролив крови. Розуміється — це не його справа розібратися в складному політичному питанні. Він має тільки поінформувати Найвищу Раду держав Антанти про все, що тут бачив, про відносини в краї. А що всяка недоцільна війна тільки шкоду приносить, треба, щоб як найшвидше прийшов авторитетний наказ до спинення безплідної війни. На сході Європи кипить новий вулкан, червона небезпека! Проти неї треба звернути всі сили! Чого ж витрачувати їх намарне!

Говорить, говорить, не перестає плести, не вмовкає, не дозволяє нікому прийти до слова. Хоче запанувати над оточенням. Хоче довести до того, щоб після останнього свого слова почув: „Ідьте з богом!“ Не вгаває, бо увесь час остає під гнітючою вагою слів Топора: „А нам не спішитися!...“ Він мусить своєю промовою переконати всіх, що тут у поспіху вся сила!

Полковник Топір сідає вигідно, слухає спокійно слів Вілема й прирівнює його в душі до музики, що попався у вовчу яму й грає, грає, бо тільки одна в нього надія, що зможе зачарувати своїх ворогів. Тим часом рветься в його скрипці струна за струною. Перша урвалася тоді, як його похвала карності війська не знайшла відгуку. Почав грати на струнах антантського всесилля. І вони починають йому не дописувати. Одна за одною йому вривається.

Надоїдає врешті Топорові те базікання, те вимахування руками. Він слухає, слухає, врешті не спам'ятується, як схоплюється з крісла й, схвилюваний до краю, кричить:

— Замовчіть уже раз! Тепер ми будемо грати! Відповідайте тільки на питання, які я вам буду ставити!

І, звертаючися до Німця-перекладчика, мовить:

— Пане майоре! Ставте питання по-французьки.

Жалко тепер дивитися на Вілема. Він замовк, роззявив рота. Сидить блідий, як полотно. Рухливі ще перед хвилиною руки починають ізсовуватися безвладно в низ. Холодний піт виступає йому на носі. Лице тремтить. Перелітають по ньому нервові блиски.

Ага?... — думає Топір. — Остання струна.

увірвалася? Сидиш тепер у вовчій ямі німий, безпомічний музико?... Сиди!...

— Чи ви, пане Вілєм, не вмієте говорити ніякою иншою мовою, тільки по-французьки?

— Ні, ні... — була відповідь Вілєма.

Та при цих словах лице його спаленіло.

Ага! Спалило тебе вогнем? — думає Топір.

А в голос мовить:

— Ну, добре! А тепер відповідайте на питання.

Починає закидати його всякими питаннями, що відносяться до його діяльності у Львові. Вілєм бентежиться. У нього вже немає сумніву, що командант про все повідомлений. Та все таки намагається боронитися. Дає виминаючі відповіді. Бурмотить що-то під носом. Врешті заскакує його питання Топора:

— А були ви на яких небудь польських зборах у Львові?

Вілєм збентежився до краю. Так. Немає сумніву. Все знають. Що робити?... Що робити?...

— Був. Був скрізь там, де кликав мене мій обов'язок. Я мусів про все поінформуватися. Але я взагалі не розумію, до чого вся ця розмова? Я взагалі не розумію цих питань. Вони й мучать мене непотрібно й образливі для мене. Я думаю, пане полковнику,

ви знаєте, хто я і яка моя роля. Сподіюся, що не схочете продовжувати у безкрай цієї комедії. Тим більш, що мені квапиться до Букарешту. Обовязок мене кличе. Я делегат місії Антанти.

— Пане делегате місії Антанти! Прийміть до відома ще раз, що нам зовсім не квапиться! А тепер я прошу вас, щоб ви поведилися спокійно, бо ви однаково ночуватимете в Бережанах. І — хто знає — може ще й довше тут погостюєте.

Почувши цю загрозу, Вілем схопився з крісла, починає протестувати, починає кричати. Коли ж бачить, що це все йому не допомагає, запановує над собою. Пригадує ще раз, що він — дипломатичний емісар і за своє поведіння відповідає перед антантською місією в Букарешті.

— Я тільки виконав докладно доручення букарештенської місії й більш нічого.

Випростався самовпевнено й зміряв хитрим очима Топора й його товаришів. Останній його рятунок — нагнати страху цим бандитам... таємничістю.

— А покажіть но мені, пане Вілем, іще раз свою повновласть, яку я мав приємність уже раз бачити у Львові в дні вісімнадцятого листопада.

Вілем добуває в мить із кишені свою повновласть і передає її полковникові Топо-

рові. Переглядаючи цю повновласть, мовить Топір до своїх товаришів по-українськи:

— Читайте, панове. Тут виразно сказано, що він має безпартійно й неутрально роздивитися у польсько-українському спорі й намагатися вплинути на замирення обох воюючих сторін аж до хвили остаточногo вирішення їх справи Найвищою Радою держав Антанти. Тим часом — що він робив? Довів нас до перемирря, саме тоді, коли Ляхи готовилися до остаточногo наступу! Помагає їм зірвати перемирря перед самим наступом. Після нашогo відходу зі Львова він взиває Ляхів до захоплення всієї Східньої Галичини. Він, як це ми читали в польських часописах, заперечує навіть існування українського народу. Значиться, йде увесь час по лінії бажань Поляків. Значиться, дискредитує себе, як дипломатичний післанець! Значиться, надуживає свої повновласти і тим самим насувається мені підозріння, чи взагалі ця повновласть, без фототрафії, — ідентична з його особою.

— Що більше, не знати, чи це взагалі його повновласть? — мовить шеф штабу. — Чи він як-раз той, за кого каже себе вважати.

— І взагалі не знати, що це за тип!

Підчас їх розмови Вілєм куриє папіроску і щурив уха. Розмовці, кидаючи на нього погляди, бачать, як він міниться на лиці.

Тут і там мимохіттю притакує, тут і там заперечує.

— Як бачу, ви розумієте, пане Вілем, нашу розмову! — крикнув до нього раптом полковник Топір по-українськи.

Вілем збентежився. Остовпілим зором впився в Топорові очі. І в ту ж мить зложив уста до наївно-стидливого усміху. Промовив несміливо:

— Толька нємножка панімаю па-руськи.

— А... голубчику! А ви де навчилися по-руськи? — наїдається на нього Топір. — А ну, а ну признавайся, хто ти такий?

Вілем зрозумів, що програв усе. Тепер мусить сказати, хто він, і що він...

Його батько був урядовцем у фабриці в Парижі. Коли фабрика відкрила свою філію в Росії, в Херсоні, його батько переселився туди і мешкав там десять років. І він жив кілька років у Херсоні і там навчився по-руськи.

— Голубчику! Херсон не в Росії! Херсон на Україні! Херсонська земля це частина тої великої території, яку замешкують Українці. То ти, голубчику, — (полковник Топір тепер уже зовсім фаміліярно розмовляє з Вілемом) — їв кілька років український хліб, вироблений у поті чола українським народом і ти не признаєш України, ти не признаєш українського народу?... Ах, ти...

— Я, як приватна людина, — мовить ласкаво Вілем по-московськи, — може й знаю й признаю Українців. Чому ні?... Але як офіційний відпоручник французького уряду рішуче того робити не можу й не смію.

— Ну, то скажіть мені, будь ласка, чи ви говорите з нами тепер як приватна людина, чи як офіційний французький емісар? — питається, посміхаючися, полковник Топір.

Вілем збентежився. Мовчить хвилину. Думає, думає. Роздивляється, що йому робити? Яке становище зайняти? Що корисніше?... Врешті з великою повагою, підводячись по-малу з крісла, мовить:

— Перед вами офіційний французький післанець, із цим прошу числитися.

Сідаючи знову на крісло, змірює зневажливо Німця-перекладчика й шефа штабу. Виймає папіроску. Закурює й починає оточувати своє лице туманом диму.

Стрельнув і пальнув дурницю. Замість бажаної пошани до своєї особи, як до офіційного представника могутніх переможців, він викликав у душі полковника Топора ненависть до себе. Якою ж несподіванкою повіяло до нього від найближчих слів команданта:

— Ото ж ви, пане, як так званий офіційний французький емісар, не признаєте української землі — нашою? Ви твердите, як офі-

ційна особа, що Українців узагалі нема, хіба тільки у Відні і в Берліні? Ваш голос, пане, для нас дуже маловажний! Але все ж таки я, як офіційна українська особа і вожд Армії того українського народу, який по-вашому не існує, подбаю про те, щоб ви ближче познайомилися з нашим народом. Я задержу вас на нашій землі так довго, аж ви зовсім упевнитеся, що Українці єсть тут — не в Берліні! Ви — інтерновані! А з Букарештом ми, як треба буде, порозумімося!

Почувши це, Вілем складає руки як до молитви.

— Пане полковнику! Ви цього не зробіте! Пане полковнику!

— Ааа?... Ви й по-українськи знаєте говорити? Тим краще! Тим краще! Скінчено! — крикнув.

Не зважає на благання Вілема. Дає наказ, щоб його примістили в готелі на нічліг під гострою вартою. Його авто конфіскується.

Ні справи його канцелярії, ні розмова з командуванням у Стрії пізно ввечері, інформації про події на фронті, не всилі розвіяти схвилювання полковника Топора. Дрібні справи, що виринають у канцелярії, він відкладає, бо немає в нього сьогодні звичайної у його вдачі рівноваги для полагодування їх. Більш іще цікавлять його події на фронті.

Там уже з доривочної імпровізованої листопадової акції починають завязуватися фронтові бої. З Фельштина на Хирів, на Доброміль, на Перемишль!... Звістки, які прийшли сьогодні, дають змогу мати повне довірря в успіх започаткованої боевої акції. Полковник Топір уже тричі сьогодні говорив із Стриєм і кожна розмова додає йому більшої сили.

І ця наволоч не знає України! Не признає Українців у Східній Галичині! — Хвилюється в-одно більше, вертаючи думками до Вілема. — Він, як офіційна особа, не сміє нас признавати! Ах, ти, сякий-такий! А кому ж потрібне твоє признавання! Ах, ти! Кому ж цікаве твоє признавання або непризнавання! Тут рішить сила! Тоді й ти й твої опікуни прибіжать схилити голову перед нашою — нафтою... Ах, ти, вражий сину! Ти не смієш офіційно нас признавати? Ти взагалі признаєш нас тільки приватно, під впливом страху?... Чекай, собако! Повчу я тебе, хто ми! Ти кричатимеш із власної волі й охоти, що є ми, є, є — Українці! Є — Україна!...

То сідає, то встає, ходить по кімнаті, закурює папіроску одну за одною. Не всилі остільки запанувати над своїм зворушенням, щоб сісти й випрацювати інструкцію для інтернування Вілема.

Що ні придумує, ніщо його не задо-

вольняє. Все що приходить йому до голови, то — не те, що він собі уявляє, чого він бажає. Всього йому замало.

— Маю! Маю! — крикнув урешті розрадуваний. — Як циган ведмедя, так мої жандарми водитимуть тебе по нашій землі. Від села до села. Від хати до хати. Від церкви до церкви. Від читальні до читальні. Так. Усюди, де буде тільки змога показати тобі життя-буття нашого народу.

Сідає й пише.

...Цілих дві неділі водити пана Вілєма від села до села.

Простяг руку до карти. Вдивляється на неї. Перечислює дні й села, в яких мають коли бути.

...Водити пішки через ті села між Бережанами й Тернополем. У кожному селі заходити до кількох хат. Входити в розмову з людьми. Оповідати їм, яку то кару завдав цьому Французикуві головний командант української армії.

Мало того!

...Висміювати його враз із селянами!

...Неділя. До церкви від раннього ранку до останньої відправи. Священника прохати, щоб відправив усі можливі молебні з великою парадом. Увесь час стояти, або падати навколюшки, як усі люди.

...З церкви до читальні. Уладити збори.

Виляяти Французів і всіх їх прихвостнів. Нехай сам народ скаже свою волю, своє слово! Нехай цей Французина почує, яка про них думка в нашого народу.

Мало того.

...В селі, де люди мешкають у землянках, обводити його по тих норах. Щоб знав, скільки терпить наш нарід від їх війни та проте боронить і боронитиме до останку своєї землі. Переспатися одну ніч у землянці...

Полковник Топір одітхнув лекше. Вже бодай у часті заспокоїв жадобу своєї помсти.

Пише далі:

...Забороняється всякі зносини з Поляками.

...Прохарчовуватися всюди за гроші, які асигнує на ту ціль Головна Команда.

...Після скінчення тури передати інтернованого окружному командантові в Тернополі за потвердженням на „Явнім Приказі“...

Встав, задоволений. Покликав дижурного. Каже спровадити двох найбільш певних жандармів. Коли вони прийшли, Топір вияснює їм, у чому справа. Змальовує ролю Вілема у Львові до їх відходу й після їх відходу. Розяснює їм ціль їх мандрівки. Перечитує їм інструкцію.

— Вважаєте?... Ні волос не сміє цьому Французові впасти з голови. За цілість його особи ви відповідаєте мені своїм життям!

Вважайте, це не жарти! Маєте поводитися з ним як найбільш культурно! Але, з другого боку, мусите показати йому всі важніші прояви нашого життя. Ви хто до війни?

— Я матурист.

— А ви?

— Студент прав.

— Ви розумієте, про що йде?

— Розуміємо.

— Розумієте свою й нашу відповідальність, як би з ним що сталося?

— Розуміємо!

— Цей пан має пізнати нашу націю. Але він мусить теж навчитися нас поважати! Поважати, кажу! Від вас — усе залежить. Завтра вранці — в дорогу. Чоботи добрі?

— Добрі.

— І йому приготуйте здорові чоботи! Добраніч.

Тепер починає писати лист-інструкцію до окружного команданта міста Тернополя.

Починає од слів: „Строго довірено!“

І зараз пояснює, що це значить. Треба, щоб заховати перед очима цікавих і головно перед Державним Секретаріатом усю справу і, що найважливіше, місце інтернування Вілема. Тримати його окремо від Поляків. Що-дня відсилати на прохід у сусідні села. Щоб ні день не минав без того, щоб він чогось нового не повчився. В справі звільнення інтернова-

ного застерігає собі Головне Командування виключне й рішаче слово. Інтернований окружним командуванням у Тернополі, буде підлягати безпосередньо Головному Командуванню.

Вся злість, яка накопала в його душі від самого ранку, сплила з останніми словами з душі. Топір відчуває тепер, що міг би спокійно подати руку Вілемові на прощання. О, так! Бо ті способи, що він їх придумав для цієї гордої, хитрої штуки, зовсім вистарчають. Так. Але це тільки плян. Тепер треба виконати...

Засміявся у весь голос. Перед його очима пересунулися постаті державних секретарів. Що то вони скажуть, як би дізналися?... Що то вони скажуть?... Але вони не сміють дізнатися. Що правда — справа не затаїться. Але про місце його інтернування не сміють дізнатися...

Ха ха-ха! Європа! Культурна Європа!...

А він прихвостня тієї культурної Європи посилає в мандрівку пізнавати культуру Українців у Галичині.

Ще раз покликає жандармів. Ще раз намагається їх повчити, яка вага їх праці...

Приїзд чотирьох державних секретарів до штабу не здивував полковника Топора ні крихітки. Він немов ждав їх. Він ждав їх приїзду, як не чотирьох, то половини, то одного — від тієї хвилі, коли почали нагло сипатися до нього через Будапешт запитання з усього світу, що діється з Вілємом.

Перша будапештенська телеґрама повідомляє зміст польських обвинувачень:

„Нечуваний в історії культурних народів випадок! Французький дипломатичний емісар п. Вілєм вертався зі Львова до Чернівців через польсько-український фронт. Українці задержали його, ограбили й замордували. Таксамо, але ще більш по-звірськи мучать і вбивають українсько-більшовицькі банди і польське населення Східної Галичини“.

За першою посипалися такі й подібні телеґрами з усіх усюдів під адресою „Українського військового командування у Східній Галичині“. У всіх запитують, чи правдиві ці польські поголоски й яка справді доля Вілєма.

Аж дивно було Топорові, що увесь світ раптом зацікавився тим, що діється у... якісь

там Східній Галичині. Коли відразу почали алярмувати його з Будапешту, з Відня, з Берліна і головню з Відня, з Відня, — в його душі зародилося підозріння, що ввесь цей крик счиняє не хто инший, як галицькі українські політики, що сидять у Відні і ждуть — а ну, як там? Пірне, чи буде жити?

Розуміється, що не могла бути мила для них польська звістка. З неї вони вичитали, що тут не жарти. І певно в розпуці народили стільки галасу.

Та все ж таки треба було відповідати. Він розсилає на всі сторони відповідь, що польська поголоска неправдива, тенденційна, провокаційна... Що ж до п. Вілема, то його справді задержано на території Східньої Галичини для провірення ідентичности особи. Він живий, здоровий, добре себе почуває...

Було це все в три дні після того, як він інтернував Вілема. Польська розвідка добре працювала, коли в таким короткім часі розвідала, що їй треба було і через фронт повідомила про все Львів та Львів встиг наробити стільки шуму.

Але для полковника Топора було одно ясне: Коли головне командування дістає з усіх усюдів телеграфічні запитання у Вілемовій справі, неможливо, щоб уряд не дізнався про все. І наслідок не міг бути инак-

ший, як той, що був... Що аж чотирьох міністрів причвало до штабу.

Навіть не замаскують свого страху. Навіть не роздягаються, тільки починають відразу засипувати полковника Топора питаннями, що сталося з Вілемом, що діється з Вілемом, скільки правди у всіх цих польських звідомленнях у чужій пресі?...

Топір прохає їх сідати. Майже насилу доводить до того, що вони роздягаються й сідають. Він подає їм папіроски й мовить:

— Щось трохи правди в цьому є... Без сумніву...

— О, не кажу? Бачите? Бачите?... Я не казав, що це все правда?... Скандал! Скандал! Нечуваний в історії скандал! — хвилюється секретар Довгий. Вимахує руками під адресою своїх товаришів, немов то: „Бачите, я казав вам! А ви...“ І, звертаючися до полковника Топора, мовить із штучним обуренням: — У цій хвилині мені встидно, що я вродився Українцем.

Бє себе з досади кулаком у груди.

Топір дивиться на нього спокійно, моргає бровами над лівим оком, прижмурює його з легковаженням і мовить:

— Я думаю, що пан державний секретар заскоро завстидалися.

— Пане! Я випрашаю собі такий насміх!

— Мені дуже жалко, — мовить тим самим

спокійно-легковажним тоном Топір, — що пан державний секретар не дозволять мені скінчити. Я сказав, що щось трохи правди в цьому є. Без сумніву. І хотів ще сказати: але більша частина — це видумка, брехня, клевета, провокація!

— То легко сказати: брехня, клевета, провокація! — повторює бездушно слова Топора секретар Довгий.

Але в міру того, як ті слова виходять із його уст, він заслухається у їх згук і добачує в них новий насмій над собою. Чогось здається йому, що всі ці образливі слова кинув Топір йому ж, йому в лице. Що до нього вони звертаються... Починає з-висока:

— Кому ви це говорите, пане? Ви забуваєте, що я посол австрійського парламенту? Мені доводилося співпрацювати з найвищими командантами армії. Але там ніхто не поважився б кидати міністрам, послам в очі слів: брехня, клевета, провокація! Я питаюся вас: що є правдиве в цих звідомленнях, пане команданте?

Топір схилив голову й мовить удавано-покірно:

— Правдою, пане міністре, є це, що ми затримали Вілєма.

— Отже яка це брехня? Яка це клевета?

— Брехня, клевета і провокація все инше. Ніхто його не замордував! — скипів Топір.

— То що з ним зробили?

— Інтернували.

— Де?

— Інтернували!

— Але де? Де? Де інтернували, пане команданте?

— В Галичині...

— Я думаю, що ми могли б уже перейти на поважний тон розмови.

І, немов почувуючи, оскільки він смішний у своїй ролі, як негідно змінив розмову після цинічного насміху Топора, взагалі як неумудро поставив усю справу, він спустив очі додолу. Не міг і не хотів дивитися на команданта, щоб не вибухнути й не поспувати всього. Вони — і Вілем із ними — покищо в руках Топора і від нього залежить, чи видасть він їм, чи не видасть Вілема.

Довгий рішився для справи знести терпеливо всі образи команданта. Здіймив цвікер із носа й почав його протирати.

Полковник Топір теж змінює після останніх слів Довгого тон розмови. Він встає й поважно, гамованим нервуванням, мовить:

— Прошу, я дуже цього бажаю. Панове чують, що мене в-одно кличуть до телефону. Я мушу розмовляти негайно з фронтом. Розуміється, пильну службову розмову я відкладаю з огляду на приїзд панів міністрів. Але я дуже прохав би, щоб панове міністри

були ласкаві взяти під увагу, що тепер ідуть завзяті бої на хирівському фронті. В такому часі кожна хвилина для головного командування дорога. Я не хочу бути напрасний, але, з огляду на боеві події, я дозволю собі прохати, щоб панове міністри були ласкаві приступити до обговорювання справи, яка привела панів державних секретарів до головного командування. Я думаю, що не помиляюся, коли думаю, що панове державні секретарі мають важну справу до мене?

Слова полковника Топора, виповіджені спокійно, чим далі — не без певного тону іронії, впроваджують його гостей у заклопотання. Вони ж їхали із цією справою, яку почали з ним обговорювати. Із цією єдиною справою. Що сталося з Вілємом? Чи це все правда? Чи вже спростовано брехливі чутки? Бо вони певні були, що це все видумка польських часописів. Не могли уявити собі, щоб хто поважився затримувати представника антантської місії, не то, щоб волос із голови міг йому злетіти на їх землі. А ось, — його справді інтерновано.

Такі думки хвилювали душу кожного з них підчас слів Топора. Що ж може тепер бути важнішого, як те, щоб, яко змога хутчій, звільнити п. Вілема, перепросити за помилку, дати йому повну сатисфакцію?

— Пане полковнику! — мовить секретар

Довгий. — Нам дуже прикро, що мусимо вам забірати дорогий час. Але ви самі в тому завинили. Чого було затримувати п. Вілема?

— Та це ж дрібничка! — перебиває йому Топір. — Чим я можу служити панам державним секретарям? Може б ми могли починати обговорювати справу, яка привела панів державних секретарів до мене?

— Ми ж обговорюємо! Ми ж обговорюємо, пане полковнику. Аж дивно, що ви нас не розумієте!... Справа Вілема привела нас сюди.

— Щооо?... Справа якогось там пройди-світа-ланця рабує час аж чотирьом панам міністрам? Справа того драбуги збавляє дрова на подорож паровозу з Тернополя до Бережан? Спиляє в дорозі всі транспорти?... Ах! ніколи не повірю...

— Пане полковнику! Я думаю, що ми є в канцелярії головного команданта! — здержує вибух хвилювання насилу секретар Довгий. — Я думаю також, що пан полковник усвідомляє собі, яка наша роль в державі?

— З повним респектом перед панами міністрами.

Тепер уже не тільки державний секретар Довгий схвилювався. Тепер посунулися нервово крісла під його товаришами. Вони, що досі сиділи мовчки й тільки притакували Довгому хитанням голови, тепер порушилися

в кріслах і дивляться один на одного то на полковника Топора.

Підбадьорений їх поглядами, виведений до краю з рівноваги, починає Довгий рішучим голосом:

— Пане команданте, може вже врешті залишимо цей тон розмови?... Ви знаєте, що без відома уряду ви не можете нічого важнішого робити?

— Вповні свідомий свого обов'язку. Про всі важні справи повідомляю високий уряд. Вчора вислав кур'єром звідомлення про наші успіхи на хирівському фронті.

— А про інтернування Вілема?

— Такою дрібничкою я посмів би займати панів міністрів? Ех! Дурниця!... — махнув рукою з легковаженням.

— Але ж, пане команданте! Це не дрібничка! Це не дурниця! Арештування й інтернування представника держав Антанти — не дурниця! Яка це дрібничка?... Це основна справа! Це зміна всієї нашої політичної лінії. Ви цього не розумієте? Ми ж поставили все на карту держав Антанти, — представник тієї Антанти — свята для нас особа. А ви — арештуєте його? Ви — інтернуєте його? Ви заломлюєте нашу політичну лінію?... І це у вас — дрібничка? Це у вас — дурниця?

— Панове дарують, я — як головний ко-

мандант, як начальний вожд армії — перебрав на свої плечі важкі обов'язки, але маю й де-які права. І вважаю, що притримання підозрілого типа в роді того Вілема, чи псевдо-Вілема, притримання провокатора, шпика — це не тільки моє право, але й мій обов'язок. Цей провокатор відповідає за ту шкоду, яку ми потерпіли й може ще потерпіти б од нього.

Полковник Топір роз'яснює своїм гостям, яку то ролю відіграв Вілем в останніх днях їх пробування у Львові. Показує їм часописи, щоб їх познайомити, як поведився у Львові Вілем після того, як вони вийшли звідти. Врешті переповідає їм свою розмову з Вілемом і всі свої підозріння.

— Ви знаєте? — кінчить Топір. — Він затаював перед нами, що знає московську й українську мову! Треба більше?

— Все одно! То все добре, добре! — погоджується з ним Довгий. — Я розумію, що треба бути обережним! Але треба дивитися також і на всі наслідки. Що собі Європа про нас подумає? Що скаже про нас культурний світ? А Антанта?...

Полковник Топір хитнув головою. Зрозумів, що все його вияснення ні до чого. Не переконав нікого з них. Але останній оклик Довгого був таки завеликим ударом для нього.

— Що Європа скаже?... — майже кричить. — Те саме, що каже Туркам, коли вони мордують десять тисяч Вірмен та Греків. Помагає їм різати! Мовчить і схиляє голову перед Туреччиною, бо — в неї сила й добрі ножі! Культурний світ? Антанта?... Що скаже культурний світ, що ми не зарізали, тільки чемно інтернували якогось там чужинецького пройдисвіта? Який в додатку начинив нас стільки лиха? Що скаже Антанта? А що ж каже та сама Антанта Ляхам за грабіж нашої землі? За знущання над нашим народом? Присилає нам Вілема, який від держав Антанти відмовляє нас права на існування, не признає нас нацією? Який публично взиває Ляхів до дальшої грабіжи нашої землі? Не чуєте, що каже нам, Українцям та Антанта устами свого Вілема? Та й що нас урешті обходить Антанта. Ми мусимо сами виграти справу.

— О, о, пане команданте...

— З Вілемами панькатися? Давати себе викидати із своєї землі?

— Чи це ще все правда з тим Вілемом? — недовіряє один з товаришів Довгого.

— Я й сам це думаю! — притакує йому Довгий.

— Що він так говорив, ручать мені польські часописи, — борониться Топір. — Ручить мені він сам! Він же ж при свідках заявив,

що офіційно він не сміє признавати нас за націю!

— Але чи це відповідає поглядам держав Антанти? Звідки ви це знаєте?

— Для того я його притримав! Для того я його інтернував, щоб вияснилося, чи така була воля тих, хто його сюди присилав.

— А коли справді так?

— Коли справді так?... — дивується Топір.

— Що ж тоді зробите?

— Що тоді я зроблю?... Зроблю, що мені каже воєнне право. Еге! Знаємо ми, що робиться з такими пташками. Дуже коротка справа!

— Пане полковнику, ми не можемо допустити до того, щоб ви так дивилися на свої права й обов'язки. Справа Вілема — це високо політична справа. Ви мусите передати інтернованого урядові.

— На це, щоб уряд відослав його з усіми можливими почестями?

— Ми цього від вас жадаємо! А що ми з ним зробимо — це буде річ уряду.

— Ні, панове. Я головний командант армії, я відповідаю за наші воєнні успіхи й невдачі. А пан Вілем відповідає передо мною за нашу невдачу у Львові.

Говорив це твердо. Кричав. Намагався вбити державним секретарям свій погляд у голову.

— Замала причина, щоб ми сами викидали себе з кола культурних європейських націй.

— Ні! Завелика причина, щоб ми, як нація, давали споневажувати себе всяким пройдисвітам! Уряд не дістав од мене ніякого офіційного повідомлення про справу Вілема, уряд нічого не знає про долю Вілема. Всю відповідальність у цій справі я беру на себе.

— Ніщо вас не обходить, що Європа скаже?

— Може панове державні секретарі цікаві про наші успіхи на фронті?

І, не дожидуючися відповіді, починає оповідати про завязок хирівського фронту, про бої на ньому до пятого грудня, про хід наступової акції від пятого грудня.

Державні секретарі спершу здивувалися цим наглим, нежданим поворотом у розмові. Почули це як легковаження. Довгий уже хотів розкрити уста й запротестувати проти такого способу поводження із членами уряду. Але, побачивши де-яке зацікавлення у своїх товаришів, мусів залишити. Тільки намагався не зустрічатися з поглядом очей Топора. Хитро-посміхненим. Не знав, чи так захоплюється він оповіданням про успіхи армії, що очі аж іскряться, чи він так насміхається з них. Це останнє! Це останнє! За дурнів їх має! І ті дурні ще й розпитуються в нього про справи на фронті.

Топір, як би справді зрозумів, що діється в душі Довгого. Увесь час розмовляє тільки з його товаришами. Оповідає із захватом.

Коли врешті вже зміркував, що він пан становища, що фронтовими справами запанував над страхом панів міністрів, забажав насміятися й над Довгим.

Звертаючися до нього просто й тільки до нього, він мовить:

— Тепер, пане державний секретарю Довгий, наше становище таке: ми тримаємо в руках Хирів, Добромиль і Нове місто та почали вчора новий наступ у напрямку на Перемисьль. Правда, які приємні звістки я маю для панів міністрів? Я як-раз дожидаюся повідомлення про остаточний вислід учорашніх боїв.

Довгий зрозумів колючку. Але не смів відповісти на неї так, як йому бажалося б. Він же ж повинен цікавитися воєнними подіями теж не менше, як усіми іншими справами.

І коли він так надумувався, яку б то відповідь дати Топорові, прошибла йому крізь голову нова думка.

— Маємо надію, що команда групи „Південь“ не заведе довіря уряду! — мовить, підкреслюючи значіння нижчого командування й відношення уряду до нього. — І коли ще й головне командування передасть у наші

руки справу Вілема враз із його особою — ми вернемося справді з добрими звістками до Тернополя.

Розуміється! Розуміється! — подумав полковник Топір. Він і не міг ждати инакшої мови з уст пана Довгого.

Знехтовуючи зовсім його слова, він бере в руки слухавку телефону.

— Є ще Стрий?... Є?... Жде? Добре... Подзвоніть, подзвоніть... Стрий?... Гальо! Стрий?... Ви, пане полковнику? Так. Головна команда. Полковник Топір. Що?... Наші війська дванадцять кілометрів від Перемишля? Чудово, пане полковнику! Гратулюємо!... Коли будемо в Перемишлі?... Що?... А все ж таки?... У мене є чотирьох панів міністрів, хотів би я їх розважити. Як?... Що кажете? Мала надія?... Ага... Ага... Ну, панове міністри думають, що ви не заведете довірря уряду!... Як?... Ага, ага... Я жартую, жартую, пане полковнику. Я розумію...

І, звертаючися до державних секретарів, каже:

— Вілема вам, панове державні секретарі, не передам. Ані взагалі не передам вам його справи. За те розважу ваші серця новими нашими успіхами. Наші війська під Перемишлем.

— Коли ж будемо в Перемишлі?

— Панове чули, я запитував також. Хотів

доконче мати для уряду якусь іще приємнішу звістку. На жаль годі поки-що. Треба ще пождати. Ми всього дванадцять кілометрів від Перемишля, і чотирі від паланок Горохівці — Пикуличі. На жаль, наша наступова сила не більша, як шість соток багнетів, вісім скорострілів і чотирі гармати. Цього рішучо замало до остаточного наступу на Перемишль. Тим більше, що в Перемишлі збирається багато ворожої піхоти й пушок. Перемиська залога скріплюється в-одно свіжими військами. Йде туди з Польщі транспорт за транспортом.

— Чого ж було вже починати, коли нема в нас іще сили?

Полковник Топір посміхнувся.

— Чи панове міністри знають, якими силами ми взагалі починали цей наступ? У початках було сто сорок багнетів і дві гармати! Досить?... Чому ми починали?... Мали Ляхи бути в Бориславі, — то воліємо ми бути — під Перемишлем. Здобудемо його або не здобудемо, але може встигнемо задержати такий важний для нас хирівський залізничий узол. А те, як піднісся дух нашого війська вперше після упадку Львова? А те, що ми відтягли ворожі сили, що йшли б до Львова і звідси творили б випадовий пункт у самбірсько-бориславському напрямкові? А те, що ми взагалі баламутимо ворога,

поки зможемо справді зібрати свої сили до поважного наступу?...

— Та це ваша справа, пане команданте. Це чисто військова справа... Ну, ми будемо прощатися.

— Дуже приємно було мені гостити в штабі панів державних секретарів.

— Ну, що ж буде з Вілемом? Де він тепер?

— Вірте мені, панове, сам не знаю, де він як-раз тепер.

— Ви мусите нам його передати!

Топір мовчав уже й мовчки прощався. Не зворушувало його й те, що в останньому слові Довгого — „мусите“, він почув загрозу для захитаного справою Вілема свого становища. Тим більш мовчав уперто.

Полковник Топір встав від бюрка, пройшовся скільки разів по кімнаті й кинувся на софу, щоб простягти трохи свої кости. За вікном вив вихор, бє раз сильніше, раз слабше пластами снігу до шибок вікон. Хвилями заліплює їх зовсім. У кімнаті тепло, привітно. Але тим досадніше виступає контраст між теплою хатою й сніговицею на полях. Відчуває його Топір усією душею й жалко йому стає за тих людей, що нуждуються тепер на фронтах. Як-раз перед хвилиною він дістав найсвіжіщі звідомлення.

Коло Львова йде перестрілка. Починається діяльність з обох боків. Але вся вага на хирівському фронті. Ворог напірає з великою силою. Важко взагалі триматися тією жменькою людей, що в них під руками. Ще важче, що те все не приготоване на боєві операції в зимі, не забезпечене відповідно на морози, сніги. З усіх сторін лунає крик за чобітьми, кожухами!... За чобітьми! Військо босе!

І людей треба... На жаль, усе, що приходить — потребує перш усього зимових одягів. Йно-що тоді буде це воєнний-боєвий матеріал.

З муніцією теж в-одно гірше й гірше. Поїхали делегати до Відня, до Праги за муніцією, за крісами. Жалко тільки, що за таку справу взялися політики. Але є чутки, що вже замовлено транспорту муніції в Чехії, в Мадярщині.

І знобу крик: Чому ще не одійшли цистерни нафти, що нею платиться за муніцію? Він усе те знає, все те чує й не може добитися вияснення в цій справі. В-одно пише, телеграфує, телефонує до Державного Секретаріату. Звідти йому кажуть: робиться... Муніція в дорозі... Чоботи будуть...

Буде, все буде... — обурюється його душа. — Але то треба зараз. Треба, щоб уже було! За те, що буде, він не дасть зламаного шеляга. Що є — на це він може числити.

Коли він так трохи не в розпуку попадає від непорадности, від свідомости, що очевидячки падає в провалля, надармо шукає стебелинки, за яку б міг зачіпитися. І ось у таку хвилину його душевного розладдя відчиняються двері його кабінету і входить з ясним лицем, із посміхненими очима шеф штабу. Повідомляє його з тріумфом, що прибув маршевий курінь із тернопільського запасного коша.

— Прислали? Ну, добре! Бодай стільки! — відітхнув лекше Топір. — Бодай стільки розваги!

— Що думаєте з ним робити?

— А що ж би? Переночують і вранці — в дорогу! На хирівський фронт. Звідти кричать в-одно: Давайте людей! Давайте людей!

Шеф штабу починає обмірковувати становище на фронті. Радить ще раз звернутися до Коломиї, до Станиславова, щоб прислали свіжі транспорти війська.

— Хіба ж не жадаємо? Хіба ж не телеграфуємо? Хіба ж не кричимо, аж телефон погинається? Пробуйте! Бийте на алярм! Нехай присилають, що є. Тільки в зимових одягах! Не забудьте! І з муніцією на кілька тижнів боїв.

Коли він це говорить, приносять йому лист. Він одчиняє його, перебігає очима. Шукає за підписом. Перебігає згори додолу.

Не всилі нічого зрозуміти. Бо мусить поки-
що відповідати на запитання шефа штабу.
Кидає товаришеві нервові відповіді й по-
чинає заглиблюватися в читання листу.

Читає його вже від початку, й далі ні-
чого не розуміє. Відразу вдарило в його
голову стільки розбільних думок від цього
листу його тернопільського друга, що він
не всилі визволитися від важких ударів.

„В Секретаріаті йде від кільких днів
оживлена дискусія на тему арештування
Вілема Начальною Командою. Уряд ста-
виться до Тебе ворожо ізза цього випадку
і взагалі йдуть на цім тлі неприхильні для
Тебе балачки. Я підозріваю, що Твої особисті
вороги почали із зависти закулісові інтриги.“

Розуміється! Розуміється! Чому ж би ні!
Я їм від давна вже сіллю в очі. У нас уже
починається на старий австрійський лад!
Тільки їм не скорися, зараз тебе здіять! —
хвилюється Топір.

„Що він собі думає? — говорять. — Він не
слухає уряду, якому він підчинений, робить
собі, що хоче, зневажає міністрів і т. п. І на-
віть кажуть, що Ти знюхався з Усусусами,
хочеш скинути уряд і завести військову
диктатуру.“

Полковник Топір не всилі далі читати.
Він опинився вже сам у кабінеті. Шеф штабу
вийшов, бачучи, як глибоко він потону в чи-

танні листу. Топір відчуває полекшу, що немає свідка. Непомітно спливає йому з очей сльоза безкраєго болю...

Він знюхався у Усусусами? Він хоче скинути уряд? Він мріє про військову диктатуру?...

Скільки нікчемних інтриг! Яка сила задрости, який страх перед тим, що повинно б справді прийти, але чого нема й про що він досі й не подумав. Так! Вони добре відчують, чого заслуговують.

Ображаю міністрів... Так. Ображаю. Тільки, що замало ображаю! Вся ця їх поїздка до мене — це одним одна велика нікчемність. Бо приїхати могли! Може й повинні б. Але й повинно б вистарчити двох слів роз'яснення, досить було б для них познайомитися з тим, що писали польські часописи... Ех!... Не так я повинен був з ними говорити!

Звертає знову свої очі до листу друга:

„Я сам чув, як казали, що Ти замолодий на начального вождя, за малий маєш досвід. Я дозволив собі звернути увагу, що Ти активний старшина. Вісімнадцять літ служиш при війську. На це мені сказали: Тим гірше, бо, певний своєї сили, Ти загрожуєш спокійному розвиткові краю. Маю вражіння, що готується щось проти Тебе й думаю, що вся річ в увязненні Вілема“.

— Так, так! — мовить у голос Топір. —

В історії з Вілемом початок кінця мого вож-
дування над молодого нашою армією. Тут
початок мого кінця. Ну, що ж? Революція
винесла мене на моє важке становище. Ре-
волюція кине мене вниз. Одно знаю: мені
однаково боротися за кращу долю мого на-
роду чи на становищі начальника армії, чи
в ролі команданта сотні або й чети. Однаково.

Сховав лист до кишені, не дочитуючи
його до кінця й пішов до оперативного від-
ділу до праці. Пішов шукати забуття й зрів-
новаження там, де його можна було завсігди
знайти — в гаморі життя.

Сидить і слухає...

Слухає... слухає...

Похнюпив голову вниз, втопив зір у по-
міст... Не бачить нікого й нічого перед со-
бою... Тільки чує наперемінку голоси обви-
нування...

...Скрізь нелад. Немає сильної руки, що
вхопила б усе життя й повела б правильним
шляхом...

Правда. Правда! — думає Топір. — Немає
сильної руки. Але звідки ж її взяти? Хто
має проявити ту сильну руку? Хіба ж він не
видивляє своїх очей, чи не побачить на обрії
їх життя тієї дужої сили, що заповнила б усі
прогалини, що застала б усіх укупі й кож-
ного зокрема робити свою роботу доцільно,

щоб відчулося на кожному полі наслідки тієї плянної праці?

У кімнаті лунає далі розбільний голос:

...Який страшний хаос у Дрогобичі, Бориславі!... Вже Німці піднесли в останніх часах продукцію нафти до найвищого стану. Тепер праця йде тим самим темпом. Збирається ропа, нафти така сила, що не знати, що з нею робити. Приїздять зза кордону купці, оферують черевики, сукно, шкур'яні комплети за нафту, бензину, віск, парафіну. Виміну хочуть переводити в Стрий. Нема кому з ними говорити. Все зусилля місцевої управи розбивається об тупий опір Державного Секретаріату.

...З Борислава йде до Тернополя голос розпуки, благання, щоб запевнити експорт для нафтових продуктів. Щоб дозволити на експорт! Бо при цій шаленій продукції доведеться або марнувати ропу, або застановити продукцію й зльокавтувати робітників. Врешті ж треба дати вже раз відповідь і представникам закордонних фабрик, що сами напрошуються з військовими товарами, яких нам так дуже треба. Вони сидять, сидять, нетерпеливляться, питаються, коли з ними почне вже хто говорити! До Тернополя йде телеґрама за телеґрамою. На все це ані слова відповіді. На телеґрами — ні слова відповіді. Депутації, яка виїхала в цій справі до

Державного Секретаріату, кажуть: ропа не заяць — не втіче! Кажуть: робиться. Справа мусить перейти через відповідні канцелярії...

Заводять якусь мертву канцелярщину. В живому, кипучому промислі заводять мертву канцелярщину! До чого це годиться? Продуценти волосся рвуть собі на голові від тих безмірних втрат. Військо кричить: Давайте нам зимових одягів! А ті, що оферують нам зимові одяги, чоботи, муніцію, сидять і зі шкіри вискакують. Питаються: Хто тут відповідає за все? З ким тут можна говорити?... І, не діждавшись відповіді, — відїздять. А держава поносить мільйонові шкоди від того, що не йде в рух найцінніший красивий продукт... Що немає у виміну за нього найпотрібніших річей!

А військо босе, голе, без патронів! — думає Топір. — А панове державні секретарі не всілі вилізти в своїй роботі поза питання про інтернування Вілема...

...В Дрогобичі з'являються усякі підозрілі люді з асиг'натами від Державного Секретаріату на цистерни нафти, ваґони свічок, ваґони!! — чуєте? — ваґони парафіни!!... Того золота нашої держави! Того найціннішого продукту нашої землі. Того продукту, що на вагу золота йде!... Його промінують у Державному Секретаріаті на рівні з нафтою. Дасться в Тернополі дозвіл торговцеві-спеку-

лянтові обміняти собі цистерну нафти на вагон парафіни! Злочинне безглуздя! Злочинне неучтво, незнання найпростіших відомостей з копальняного господарства! Той неук, що написав це письмо, той злочинець, що підписав його, дали собі свідоцтво крайнього тупоумства! Бо годі їх підозрівати, щоб вони знали, що таке парафіна, яку дрібку її взагалі річно продукується, яка її вага й ціна — і... щоб вони підписали таке письмо! Бо коли б так було — шибениця за мало б за цей злочин...

...З'являються всякі діячі, патріоти, родичі державних мужів, повітових світочів, повітових комісарів з асиг'натами на цистерни нафти ніби-то для повітових цілей, для культурних, економічних, гуманітарних інституцій... І зараз услід за ними тупцюють спекулянти й відбірають ці цистерни, везуть їх на спекуляцію на Україну...

...А з України кричить усе за нафтою і не всілі добитися тієї нафти просто з джерела, просто від уряду! Вся Україна без світла, без нафти, засуджена на посередництво спекулянтів... І тут у краї, в повітах, на селах нема нафти, а Борислав, Дрогобич не знає, що з нею робити... Збірає її, маґазинує, бог знає, для кого й для чого...

Полковник Топір не всілі вже далі слухати. Схоплюється із свого крісла, стає перед

членами делегації в грізній поставі й починає кричати:

— Досить! Досить, панове! Чого ви хочете від мене? Чого ви прийшли до мене із своїми жалями? Ще мало мені свого горя, ще мені мало моїх клопотів? Ще ви хочете добивати мене вашою недолею?

— Це ж наша спільна недоля, пане полковнику!

— Але при чому ж тут я? Чого ви, панове, від мене собі бажаєте? Що я в тому всьому завинив? Що я вам порадити всилі?... Лишіть мене, лишіть мене, панове! Бо збожеволію від ваших слів, од вашої мови! Лишіть мене! Мені голова сохне, що я не можу налагодити з урядом своїх справ! А ви хочете поглибити мою рану? Що я вам усилі допомогти?

— Ми прийшли до вас, пане полковнику, — мовить провідник делегації, — по зрілій надумі. Ми змалювали вам катастрофічний стан у бориславському районі. А знайте, — пропаде Борислав із своїми скарбами — пропаде з ним наша держава!

— Хіба ж я цього не знаю? Маєте в Стрії енергійного окружного команданта, зверніться до нього, нехай робить лад у своєму районі. Він не заважається!

— Він багато нам помагає. Але не в цьому справа. Треба йому розв'язати руки. Треба

розв'язати руки всім людям праці, енергії, знання. Треба заставити всіх знавців діла до праці. Але до того треба усунути з дороги ту колоду, що причепилася до нашого життя, треба відкинути тих патентованих адвокатських політиків, тих австрійських безробітних послів, що то мусіли шукати собі жолоба й знайшли його в Державному Секретаріаті. Треба розігнати цю компанію. І на її місце поставити одну сильну людину, яка знала б, чого хоче, яка вміла б іти до ціли, яка йшла б свідомо до мети. Словом — треба поставити в нас військового диктатора. Це голос громадянства! Із цим ми прийшли до вас, пане полковнику. Перебірайте в свої руки військову диктатуру! Рятуйте нашу державу!

Полковник Топір дивиться то на промовця, то на його товаришів. Не вірить своїм ухам. Дивиться ще раз на кожного зокрема, неначе б запитував їх, чи добре він чув це. Потім падає в крісло й стогне всім болем зраненої душі.

— Пане полковнику! На вас одного наша надія! — чує крик розпуки.

Мовчить. Не дає довго ніякої відповіді. І тільки згодом вириваються з його грудей понурі слова:

— Який страшний біль ви завдали моїй душі, панове!...

Депутація дрогобицького району не могла нічого добитися від Топора. Даремне прохали, даремне змальовували йому ще раз і ще раз усе безголова, всю безодню глупоти й безрадности, що запанувала в цьому найважливішому осередкові. Даремне запевняли його, що кожний новий день приносить в-одно більше розчарування, наближає увесь нафтовий промисел до катастрофи. Надаремне врешті зясовували йому безладдя не тільки в цій вітці економічного життя — у всіх... і то не тільки господарських — політичних, культурних.

Є чимало людей охочих до праці, є розумні люди, але це ті, що й досі робили своє діло, знають його, розуміють усі недостачі й потреби, могли б знайти способи направи. Та руки в них звязані адвокатськими потентатами, всемогутніми повітовими велетнями, які знаходять завсігди й усюди можливість спинювати працю ділових людей. Вяжуть їм руки, бо бояться, щоб хто не виріс їм понад голову, щоб при нових формах життя не залишив їх у тіни. Бояться, щоб не приходили до сили нові люди. Вони ж сами не вміють вийти з утертого шляху, з протоптаної на ньому стежки, не всілі обхопити очима життя далі свого носа. Немає в них знання всіх царин життя, бо й годі вимагати від них, щоб були всезнайками. Та

вони хочуть бути всесторонніми, вони намагаються у всіх справах висловлювати свій авторитетний погляд. І так з їх вини життя починає штигуляти на всіх полях. Родиться зневіря звільнених від неволі народніх мас.

Даремне все те змальовували полковникові Топорові. Надаремне його прохали, щоб брав керму державного життя в руки, щоб покликав до помочи людей знання, людей чину.

Він не давав на це ніякої відповіді. Не відмовлявся, але й не погоджувався. Проявляв велику нерішучість.

Тоді делегати заявили йому, що сьогодні відходять, не жадаючи від нього відповіді. Прийдуть по неї завтра. Оставляють йому час, щоб міг передумати всю справу, щоб зважив свої сили.

Не заперечував їм Топір, але й не запрошував їх на завтра.

І як зачинилися за ними двері, починається його душевне страждання. Він запирається в своєму кабінеті. Остається сам між чотирьма стінами.

На дворі виє хуртовина. Вихор в-одно термосить вікнами, як би намагався їх вирвати й впустити до його кімнати голос зойку із фронтів. Сніговиця заліплює шибки вікон й, ударяючи в них раз-по-раз, вплітається своїми таємничими гомонами в розмову його душі.

Топір то сідає, то схоплюється жахливо й починає ходити по кімнаті. Намагається голосною ходою заглушувати надвірні стогони, затишувати зойки власної душі.

Чорний, як ніч, що серед неї він бється із своїми думками, із своїми болями, бурхливий, як сніговиця, що шаліє в-одно сильніше.

Ходить і в-одно зясовує собі картини теперішнього життя. І зпоміж темних, понурих — не всілі вирватися.

Він має звідомлення з усіх повітів. І кожна нова звістка являється потвердженням загальних тонів усієї картини. Кожне нове звідомлення потверджує, що вся нація зовсім не приготована до цієї важкої й важкої хвили.

І, хоч намагається вийти в своїх думках поза те лихоліття, не всілі одірватися від жахливих картин життя, від розбільних подій, від безглузвих невідповідальних учинків.

Що робити?... — стогне його душа.

А хуртовина, що шаліє за вікнами, що стогне, виє болями розладдя, кидає його знову в бездонні глибини безоглядної критики становища в краї, в повітах, по селах...

Що на це все робити? Яку раду дати? Який вихід знайти? — кричить у розпуці.

Військова диктатура!... — лунають, як го-мін із віддалі, слова провідника делегації.

Де ж той диктатор? Де ж та сильна душа, розумна, безоглядна людина? Де ж той військовий диктатор? — бється в нервовому тремтінні. Забуває, чи не хоче нагадати собі того, що це його прохали, щоб узяв військову диктатуру у свої руки.

Та годі йому проскочити через те питання. Воно вдаряє в нього з усією силою і в одну мить розкриває йому всі завдання, всі обов'язки. Всі можливості й усі труднощі.

Я? Я?... — починає стогнати. — Я мав би ставати на верхах нашого життя? Я, що досі тільки слухати вчився? Що тільки слухати мусів і виконувати накази чужої волі, чужої думки?...

Що я в житті самотійно зробив? Яке мов, але тільки мов діло свідчило б про мою силу, про мою спроможність?

Що я бачу прогалини?... Що вмію спостерігати недомагання, слабощі інших?... Що бачу, як не все робиться так, як треба б?...

Але чи зможу я поставити на кожному місці те позитивне, чого там немає? Чи зможу виповнити прогалини відповідним змістом? Чи зможу безодні — зерном усяпати? Що промовляє за мною? Що дає мені право брати всю силу, всю повноту влади в такий відповідальний час?

Ууу-у-уу... — виє за вікном, у вікні, в кімнаті. Із жалів, з ридання, з виття перескакує

в сміх, у насміх... Регочеться над ним, над його сумнівами, над його безсиллям...

У смаганому глумливим насміхом мізкові починає зароджуватися голос надії...

Хіба ж ті, що стояли на верхах державного життя, мали все те в своїй душі, у своєму мізку, в своїй волі, чого ти жадаєш од себе?...

— Ха-ха-ха!... Хі-хі-хііі... і... і...

— Ауууу... ууу...

Стогне, то виє, то хіхочеться хуртовина...

— Ха-ха-ха... — починає дико реготатися сам із себе Топір, із своєї сліпоти.

Що?... Монархи?... Ха-ха-ха!... Як легко перевертається людині в голові! Як радо сходить людина на безпуття! Ха-ха-ха! Одно слово, один завзив гуртка людей — і ти вже побачив себе монархом... Дурню! Дурню! Божевільний дурню...

Смагає себе, гірш ніж бичами, насміхом власної душі над взривом своєї амбіції, над шаленим поривом свого самолюбства, свого честилюбства... З вершин, на яких бачив себе одну хвилинку, падає у куряву низин, нуряється в ній, як гадюка, шукає, як червяк, вохкої нори, щоб заховатися в ній від блиску сонця, від сяєва соняшного верхів'я.

Помалу починає приводити свої думки до ладу, починає заспокоювати свої схвилювані почування.

Це все пусте! Монархом він не хотів і не думав ставати. Й не в пануванні — сила. У свідомості й можності проявляти волю до чину, у силі — вести провід у житті. Диктатор у революційному часі — що то він не мусить знати, чого то він не мусить хотіти, із чим то він не мусить змагатися. Коли хоче вдержати себе на хвилях життя...

Сідає понурий у крісло, схиляє голову на долоні, пускає заплющені очі в глибину своєї душі.

Страшно йому стає. Смагає його душу соромом думка, що він слухав обвинувачення державних секретарів, референтів, які не знають, що таке парафіна? Він мовчав. Мовчав і не питався.

— А хіба ж ти знав, що таке парафіна? — запитує себе гостро, рішучо. — А хіба ж ти знаєш тепер, що це таке парафіна? Яка її сила, яка їй вага, яка її ціна? А тебе ж закликають ті люди на військового диктатора. Надіються від тебе, що ти, ти зробиш лад із марнуванням парафіни! Ждуть цього від тебе!...

Смішне. До цього є знавці по парафіновому питанні. Покликати їх до праці, заставити їх до впорядковування, до ведення цієї вітки промисловости.

Кого? Тих що приходили прохати тебе? Що під іншими копали яму, щоб на їх мо-

гилках тебе поставити? Що їм ти завдячуєш ініціативу? Що будеш їм зобов'язаний? Що в їх руки ти попадешся?...

І звідки ж певність, що ці люди не ждуть тільки тієї хвилинки, щоб загарбати парафінові скарби у свої руки? Що вони не ждуть тільки хвилини перевороту, замішання, щоб під крилами авторитету твоєї диктатури, диктатури людини, яку вони поставили диктатором, захопити найбільші скарби й зробити з ними лад? До вчора ти не чув, не знав про парафіну. Не знав узагалі, яка їй ціна? І сьогодні ще не знаєш, що це таке? До чого це? Скільки там того? Хто наставився, щоб її закупити? Що повинен би заплатити й скільки дійсно заплатить? Яке буде посередництво за продаж цього товару?... Звідки ж у тебе певність, що ці люди не найбільші як-раз злочинці? Що може як-раз вони вже мають гріхи на своєму сумлінні й тепер хотіли б звільнитися від їх ваги, хотіли б звільнити себе од відповідальности й шукають того, хто б не то не карав їх, хто б віддав їм у руки всю справу, щоб вони могли поховати кінці у воду? Шукають тебе, тебе! Підставляють тебе!...

Ні. Годі так. Так неможна людей судити. Не всі ж злочинці на світі. Є й люди, люди... Чесні роботящі, розумні. Люди, що вміють пожертвувати своїм особистим інтересом.

Але де ж та певність, що це як-раз ті люди? Звідки у тебе мала б бути ця певність? Та й узагалі вся ця справа дурної парафіни — це тільки дрібний приклад, які тут труднощі нарастають, коли одиниця хоче брати керму всього життя у свої руки. Скільки ж то всяких ділянок життя — а чи є в тебе певність, що ти всюди зможеш знайти властиву, добру відповідь на ставлені до тебе життям питання? Чи зможеш ти скрізь представити до роботи людину відповідну, тямущу, розумну, чесну, людину, яка пожертвувала б особистими користями для загального добра?

Посміхнувся до себе, до того другого, що з ним змагається.

Як можна говорити про загальне добро, коли в ім'я цієї ідеї ти мусиш відсувати від керми, від праці — чималий гурт людей? Де підстава думати, що ті люди, на яких ти засівся, — неuki, несумлінні злочинці, що вони надуживають свого становища, свого впливу? Де запорака, що ті, хто прийде на їх місце, не підуть їх шляхами, не будуть робити тієї самої роботи, в той самий спосіб, з тим самим успіхом, для тої самої остаточної цілі — власної наживи?... Що ти сам не робитимеш таких помилок, як ті, кого ти скидаєш, кого від праці проганяєш?...

Що зміниться у житті, в дрібних комір-

чинах життя від того, що ти, ти станеш диктатором життя? Кому й що ти будеш диктувати? Хто й як буде слухати твого диктату? Як будуть виконуватися твої диктаторські накази?

А все ж таки були диктатори!... Все ж таки були в житті народів хвилі, коли все життя нації схилялося перед наказом одиниці!...

Добре, добре! Але як? Як це виконати? Від чого починати?

Бється з думками. Заплутався в такій глушині, що ні вихідного шляху, ні просвітку ніякого не бачить... Добиває його нерішучість, власна хиткість, дивне безвілля...

Питає себе, хто хоче того, щоб він проголосив себе диктатором? Хто підтримає його, хто піде за ним?...

Вчора дістав лист від друга. В Державному Секретаріаті підозрівають його, що він зніхався з Усусусами. Мріє про військову диктатуру... Як він обурювався, читаючи ці несправедливі підозріння. У нього й думки такої не було! І ось тепер справді приходять люди, взивають його, щоб зробив це і він — розбивається у своїй душі? Він — попадає в розпуку на саму думку, що міг би хотіти того, що міг би простягти руку по владу?...

— Ох, коли б то могли ті пани державні секретарі заглянути тепер у мою душу!... Коли б могли збагнути всі її болі!

Легко то радити, ще легше підозрівати, але хто допоможе виконати?...

Що?... Хто допоможе виконати?... Помочи тобі треба?... Треба хотіти! Треби зловити в руки! Треба відразу наказувати! Не розумієш?...

А як залишаться невиконаними всі накази?...

Як?... Щоб міг хтось поважитися невиконати наказу військового диктатора?... Від чого — куля?...

Упав у крісло...

— Ні... Розстрілювати я не буду. Не хочу. Не маю права...

Стогнав, як зранений звір.

Так. Урешті все скінчене. Не можу.

Коли я раз завагався перед розстрілом у думках, тільки в думках — усе пропало. Не смію посягати рукою по владу. Коли не маю відваги, рішучости захистити авторитет своєї влади.

Фууу!... Влада — це страшна річ! Вона буде сильна, коли опіратиметься на волі народу, або — на штиках. Диктатор... не може бути висловом волі народу. А штиками, розстрілами захищувати своєї диктаторської влади — я не всилі...

Кінець!... Знайшов відповідь. Рішучу, добре обосновану, певну відповідь...

Підходить до вікна. Відчиняє його. Впускає у кімнату подув морозного, снігового повітря...

Проохолоджується.

Пята вранці. Минає страшна ніч. Щастя, що так минає. Що він остаточно привів до ладу свої думки.

Прикликає дижурного. Каже варити чай...

Починає писати лист до свого тернопільського друга.

Три дні й три ночі їдуть у неопалених вагонах. Потяг ледви посувається. На стаціях вистоює годинами. Стає й по дорозі. Стрільці вискакують з вагонів, бредуть у снігах, забирають із лісу дрова, що тут і там стоять у латрах. Зносять на паровіз. Тільки так потяг може далі їхати. Врешті перемагають усі труднощі й уранці — о п'ятій годині — доїздять до Глибокої, до місця постою команди ґрупи.

Летивітер від самого ранку не всилі ні хвилинки знайти вільної, щоб схилити до подушки голову й, коли вже не виспатися за тих три добі, то бодай задрімати, заплющити очі. Приїхав як-раз у найбільш гарячий час. Частини вже лагодяться до наступу. Хто знає, доки йому пощастить тут пересидіти. А ну ж іще сьогодні далі?... Ні, це неможливе. Не так з огляду на нього, як з огляду на стрільців.

Почуває конечність відпочити по трудах дороги. Без думки, що робить, відкидає з ліжка покривало, роздягається, опиняється у постелі, з привички — в одязі. Тільки чоботи скинув з ніг.

— Ааа-ах... — зітхнув з глибини душі, простуючи втомлене тіло. За весь час львівської кампанії ні разу не доводилося йому ось так розкішно простятися у вигідному ліжку.

Роскіш! Роскіш...

І, мимохіттю, замість заплющити очі до сну, він розширює їх, схмарює чоло й аж присідає на ліжку.

— А там, у Станиславові, десятки, може сотки старшин, таких молодих людей, як я, здорових, сидять собі й ані нікому з них не в думці йти на фронт! Живуть вигідно й певно ні один з них не відчуває сьогодні такої втоми, як я оце!

Простогнав обуренням утомленої душі.

— Дві сотні відходять на фронт і немає з ким їх вислати! Всього на всього два четарі й два хорунжі!... І як я міг оставатися в Станиславові для відпочинку?... Два дні — досить було з мене! Але... з тими паничками... буде колись гіркий наш порахунок!

Затиснув кулак і погрозив невідомому ворогові. Упав на подушку й заплющив очі.

Лежить і чує, як сопе машина, несе їх сніговими полями здовж попід Карпати. Вже третю ніч у дорозі й ніхто з них не знає, коли тому кінець настане! Томляться, мерзнуть, не мають уже надії добитися до кінця в своїй мандрівці. Стає врешті потяг і крик

розпуки лунає по всіх вагонах: Доки то тепер доведеться стояти на місці й мерзнути, мерзнути?...

Розплющує очі. Дивиться довкола себе. Його погляд розяснюється, веселіє.

— А от уже! От скінчилося! Тепер тільки заснути, заснути. Виспатися перед новими трудами.

Знову попадає в півсон.

Чує, як хитається йому в голові мізок, як колихаються його прижмурені очі, дарма, що голова лежить нерухомо на подушці. То так на хвилях знервування хитається все його єство, тремтить кожний нерв у його тілі. Він дрімає, розплющує жахливо очі, знов їх закриває... Не всілі заспокоїти себе й у тому доривочному, бурхливому сні.

Помалу затрачує звязок із зовнішнім життям. Всим тілом неначе б падає у безодню й там лежить під вагою безсилля, втоми й великої ваги, що звалюється на нього. Западає у твердий сон — мервецький.

І враз якась непереможня сила починає прикликати його до життя. З усіх боків ударяють на нього крики, зойки, плачі, стогони. Він бачить велику загрозу для свого життя, відчуває грізну небезпеку. Знає, що мусить рятуватися, втікати, ховатися перед ворогом, який наступає з усіх боків і — ось іще хвилинка — звалиться на нього, притолочить,

придавить, розмісить. Намагається рятуватися. Не всілі перемогти давлення тієї страшної ваги, що звязала всі його сили, що притолочила все його тіло. Почуває, що в нього спутані руки, ноги; на грудях — важка скеля. Хоче крикнути — не всілі голосу добути з грудей. Уже й голови не поверне. Пропаний. Навіки пропаний.

А крики з усіх боків в-одно кріпшають. Дикі. Жахливі. Вже тут таки, над головою.

Відразу наступають на нього звідси, звідти дикі, озвірені постаті ворожих стрільців. З усіх боків блискають білі штики, просто в його груди націляються. Шалені крики... Він кидає сюди-туди очима — він сам. Всі повтікали. Його залишили. Він сам серед ворожих штиків. Сам-саміський... Серед ворожих криків. Звідусюди визіплюється, визвірюється до нього блідий жах смерти.

Він замліває у безсиллі. Вже нічого йому не ждати, тільки дотику холодної сталі. Не приходить. Замість того кріпшає галас. Страшні, божевільні зойки роздирають повітря...

Під загрозою удару, під обухом крику він добуває всієї сили й увільняється від гнітучої ваги, що придавила його тіло. Перемагає її. Схоплюється на рівні ноги...

Роздивляється, здивований, по кімнаті. Не всілі зрозуміти, що з ним діється. Одно тільки певне: не вгавають плачі, крики, зойки.

Біжить до вікна. Дивиться — не може збагнути причини зойків, прокльонів. Бачить: на подвіррі юрбється великий гурт жінок, бабів... Обступають стрільців, напастують їх. Стрільці лаються.

Летивітер не надумується вже довше. Затягає вмить чоботи на ноги, закидає кожушок на плечі, вибігає з хати.

Картина на подвіррі жахом сповняє його душу. На снігу валяється почвертована свиня, коло неї ще кілька штук живих. До плоту привязана корова. За неї найбільш побиваються жінки. Кричать:

— Рабівники! Грабіжники! Хто вас тут не бачив? Прийшли обдирати людей?

— Баби — марш!... Марш, бо стріляю!... — чує голоси.

— Я тобі маршну, ти шмарку! Віддай корову! Бо, ади, як тобі заїду, — маззю розіллешся...

Що одні намагаються відобрати корову, що інші голосять над заколеною свинею, — якась жінка відбивається від гурта й починає кричати на все село:

— Рятуйте!... Люди добрі, хто в бога вірує — рятуйте!...

Таким диким, одчайним голосом кидає в село тривогу, що всі інші крики замовкають. Втихає відразу увесь гамір. Тільки луною котиться по селі благальний жах розпуки:

— Рятуйте!...

Немає вже сумніву, що злетиться за хвилинку все село.

Летивітер зрозумів відразу, в чому річ. Безкрайній жаль здавив йому серце. Як стояв, так кидається перед стрільців. Розриває кожух на грудях, розгортає поли на обидва боки. Кричить:

— Товаришу! Стріляй! Маєш мої груди — стріляй!

Заслонені млою його очі падають на дві усусуські шапки. Така його лють бере на тих Усусусів, що, вже не памятаючи себе, кричить:

— Товаришу! Стріляй у мене! Стріляй у мої груди!

Під впливом його крику замовкають усі інші гомони на подвіррі. Все — як би закам'яніло. Неначе зачаровані, стоять усі мовчки, ніхто не ворухнеться.

— Стріляй!... — кричить Летивітер, усе ще в тій самій поставі, все ще з розгорненими грудьми, розложеними руками. — Не хочеш?... Нема з вас нікого сміливого, щоб націлився до мене з кріса?... Чого ж ви мене й себе так споневажили? Чого ж ви так паплюжите себе й мене?

І, показуючи на заколену свиню, питається:

— Що ви тут вчинили? Хто це зробив?

— Пане четарю, люди голодні.

— Голодні? Ви не полуднували сьогодні?

— Від пісної юшки корчить у животі...

Летивітер здивувався. В одній хвилині відпливав з його душі весь біль. На його місце прокидається страшна лють. Він ледви погамовує себе.

— Від юшки тебе корчить у животі? Ти знаєш, що таке голод? Ти був коли голодний? Ти був хоч раз за війну голодний? Ти був там, де люди пухли з голоду, мерли з голоди, де трохи одні одних не жерли з голоду?

І, добуваючи бравнінг, простягає його перед себе та погрожує ним:

— Дивися! Тільки одно тебе рятує від смерти, що це вперше ми зійшлися один з одним! Ти такий сміливий? Бадам корови та свині рабуєш? Писок до мене розпускаєш?... Дивися! Перший і останній раз вам це лишається даром! Від сьогодні кого здибаю на рабунку — на дрібній крадіжці — стріляю! На місці стріляю! Ти прийшов край свій рятувати й — бабів рабуєш?...

І тепер він побачив, що ті Усусуси, що їх шапки так його вкололи в серце, — це гімназисти, його товариші: Юрчик і інші знайомі. Трохи йому ніяково стало, що він на них так напався. Але подумав: може й краще!... Тепер він голову дає, що не буде мати в своїх сотнях ніколи крадіжці, грабунку.

Дивиться, як уже кількох стрільців переговорює з господарями. Хочуть заплатити заколену свиню. Де вже не дівся той крик, та злість жінок!... Вони вже сами не знають, чого жадати. Вже й не знають, чи взагалі брати гроші.

Тим часом, коли так Летивітер роздивляється по подвіррі, підходить до нього по-сильний від команданта групи.

Читає наказ: наступати зараз на Хирів.

Як іще не вишуміла йому з голови втома, як не позбувся ще вражіння прикрих сновищ, — в одну мить протвередується. Скликає старшин — дає їм до відома наказ команданта. Доручає негайно готувитися в похід.

Ледви почало смеркатися, як обидві сотні, приготовлені до походу, виходять із села. Під вечір потис мороз. Під ногами скрипить сніг. Відділ за відділом розвивається жваво здовж білого шляху.

Наступ на Перемишль, що почався дня п'ятого грудня, розвивається що-раз краще. Від малої спроби стрівожити ворога в Хирові й помішати його пляни, коли б хотів робити випад на Самбір, розвивається поважна наступова кампанія.

Чотири сотні стрільців ідуть у трьох напрямках. Коли дві сотні майже без бою входять до Хирова, Летивітер тої самої ночі

пересувається з одною сотнею до Добромиля. Займає його. Він, що правда, не знає, доки поведе цей наступовий похід, не знає остаточної його ціли, не знає, яка в них наступова сила. Йде наосліп, як йому наказано. Від Добромиля він посувається в-одно далі на північ, на лівому крилі наступової армії.

П'ятого дня свого походу він переходить через Корманичі до Горохівців. Тут може вперше доводиться йому побачити, з яким нікчемним, у військовому значінні, ворогом вони воюють. На власні очі бачить, як дві польські сотні полишають йому без бою Горохівці. Втікають, як навіжені. Він не всилі зрозуміти причини. Не знає, чи це внаслідок успішних боїв інших українських частин, чи це підступ... Може сподіватися цього останнього, бо Поляки сконцентровуються недалеко Горохівців у паланці, віддаленій на двіста до триста кроків. Але, упоєний дотеперішнім щастям, він забажав насміятися з них.

Маючи на увазі визначений на завтра шлях на Старяву і надіючися там сильнішого опору, може й поважніщих боїв, він хотів спершу дати хвилинку відпочинку людям. Але постава ворога, який втікає, коли тільки долетить до нього чутка, що вони наближаються, підсуває йому думку змінити первісну постанову. Він продовжує, висилкою

однієї чети, похід на Оптинь. Сам остається в Горохівцях. Осмілений втечею ворога, не дуже й забезпечується проти нього. Звичайні варти — зовсім не так, як повинно б бути в боях, на невідомому терені, на найбільш висуненому становищі.

Над вечір дістає приємну звістку. Його чета заняла паланку Оптинь під Пикуличами. Тим самим він опинився на задах Поляків, що були в Нижанковичах. Відтяв їм поворотній шлях. Не знає, як поставитися до цього. Одного певен: хорунжий, який пішов на цей сміливий вчинок — це з роду найбільш одчайдушних старшин. Та й голову має на карку. Знає, що робити.

Коли так Летивітер спокійно обговорює цю сміливу подію з найближчими і приготує коротке повідомлення для штабу про заняття паланки Оптиня, влітає на спіненому коні стрілець. Привозить йому найновіщі накази зі штабу. І рівночасно прилітає другий гонець — сільський парубок з Пикулич. Повідомляє йому, що чета перелетіла саньми Пикуличі, не знайшла вже ворога, який розсипався на всі боки. Тут чета спиняється й починає вести розвідку на Перемишль.

Як читав спершу цей бадьорий звіт з веселим серцем, так у половині схмарює чоло. Читає далі:

„Селяне кажуть, що в Перемишлі тьма-

тьмуща війська. Приїхав генерал та й усе готується в похід. Відгрожуються, що це вже довго не потриває.

„Та я, не вважаючи на все, остаюся в Пикуличах. Розсилаю стрільців на всі сторони, щоб розвідатися, що саме діється в Перемішлі,“ — пише хорунжий Войтків уже приватно.

Тепер починає Летивітер перечитувати наказ із штабу. З перших слів наказу вияснюється йому все становище. Пишуть у наказі: „Вести розвідку можливо найдалі — до Горохівців, Пикулич, аж під самий Перемішль. Коли ворог наступатиме — відходити на Корманичі й далі, як найбільш на захід“...

Зажурився.

Значиться, немає в них сили йти вперед. А може — може вороже військо в перевазі...

До штабу посилає коротке звітлення про все, що сталося й що він знає.

Вночі — несподіванка. Чета з Пикулич — неповна — вертається до Горохівців. Уступила перед наступаючими польськими силами. Ті, що були на розвідці, осталися, відрізані ворогом.

До ранку немає вже в Летивітра сну. Сотня відпочиває. Він не тривожить її. Ще не світає, як він обходить становища. Аж ось летить до нього стрілець із того боку села. Там уже наближається ворог. Вже вхо-

дить у село. Поки він дає наказ до відступу, між крайніми хатами шниряють уже стрільці ворожих чет.

Наглий наказ до збірки. Ще під заслоною ночі виходить сотня в напрямку до Корманич.

Летивітер доходить без пригоди через Княжичі до Корманич. Тут і там відстрілюється од наступаючого ворога, але відв'язатися од нього не всилі.

Застав в селі одну сотню. Четар Тарчук, командант цієї сотні передає свій відділ під командування Летивітра. Роздумують обидва над приготуванням оборони. Не знають, яка ворожа сила наступає на них. Могли б залишити село. Але становища тут такі, що треба б витримати як найдовше.

Село майже в кітловині. Від півдня замикають його горби, що простяглися здовж села. Оперті об них плечима, сотні матимуть праворуч високу гору, ліворуч — узгірря й ліс. Перед ними, на північ від села, легко схвильована рівнина, на якій можуть тримати ворога довший час у відповідній віддалі.

Летивітер перетворює село в дві твердині, уставляючи на двох його краях по одній сотні. Ліворуч Тарчукову сотню, свою праворуч у дворі. Так може він панувати над селом, може тримати ворога в перехрестному

вогні оподалік села. А здовж села, що простягається на два кілометри, він розставляє скоростріли. Вони мають переїздити з місця на місце на саях. Летивітер проводить між обома твердинями рухому скорострільну сполуку. Приготовляється до завзятої оборони.

Стає на чатах у своїй твердині. Дожидається, що буде. Правда, була в нього ще в останній хвилині думка податися далі через гору за Корманичі. Але вона тільки мигнула йому крізь голову. Навіть не спинявся довше над нею. Полипати без бою село, в якому можна бодай один день спиняти ворога, вважав би зрадою своїх товаришів, — головної їх сили, яка у своєму відвороті числиться із заслоненням, із забезпеченням лівого свого крила. Втікати в такій хвилині без бою, без спроби опіратися, без зусилля змагатися — була б це ганебна зрада. Перейшов же ж він раз уже цей терен у побідному поході, знає його увесь. І знає, що немає кращого місця для оборони.

Тепер, щоб тільки все приготувати на привітання ворога!

Приводять йому коня. Він вскакує в сідло й перелітає здовж села. Переглядає терен оборони, терен можливих боїв. По дорозі вишукує найвідповідніші становища для скорострілів. Для кожного — три до п'ять. Для перемини. Вони мають в-одно пересуватися з одного

становища на друге. Потім на третє. Щоб бити з різних пунктів, у різні відділи. Та й щоб викликати вражіння великої сили. Стріляє з бравнінга коням над головами, вимінює полохливих.

Доходить до того краю села, до Тарчукової сотні.

Там кипить завзята робота над вкопуванням становищ. Уже перебилися через сніг, через замерзлу пластанку груди. Вже йде робота легше у сирій, м'якій землі. Кожний стрілець викопав уже стільки, що може, лежачи, сховати голову, плечі.

Летивітра не задовольняє ця робота. Заблизько села. Обговорює з Тарчуком усі питання оборони. Постановляють пересунути першу лінію до горбів перед селом.

Година дев'ята вранці. Тихо довкола. Ні сліду ворога. Але тим більш дошкулює їм тиша. Розвідка вже повідомила їх, що наближаються ворожі сили. Вже вийшли із сусіднього села. Можна в кожній хвилині ждати нападу. Треба квапитися, коли хочуть закріпити за собою висунені становища. А заняти їх мусять, щоб панувати над доступом до лісу, ліворуч свого фронту, на захід від села.

Ще не прогомоніли накази, як сотня вже в повному розгоні на нові становища. Одні вкопуються, одні приготівляють муніцію, одні

розсипаються окремими стежами на найближчі горби, щоб заздалегідь привітати ворога крісовими сальвами, звернути увагу своїх, тих при роботі, при вкопуванні у земляні доли, коли б ворог наближався.

Летивітер заспокоюється зовсім що-до успіху змагання цієї днини. Для всякої забезпеки висилає ще рій стрільців, що остався в селі — на ті задні становища під селом. Для того, щоб на випадок засильного ворожого удару й — занаглого відвороту стрільців з перших становищ, не допустити до панічної втечі. Щоб спинити відступаючі частини у відвороті, прикувати їх до другої оборонної лінії, поки запруться в селі.

Задоволений переглядом становищ у тій твердині ліворуч села, Летивітер завертає до своєї сотні. У ній уже йде зовсім певно остання праця, а може вже й усе викінчено — ждуть тільки ворожого наступу. Але він, головний командант, мусить бути на місці. Всі звідомлення розвідників вказують на те, що головний удар піде в сторону двору, ото ж звернеться проти його сотні.

По дорозі ще раз роздивляється у приготованих становищах для скорострілів. Знаходить стрільців готових відбивати удар. Таке дождання, таке знервування від дождання, бачиться, в людей, що це його трохи схвилює. Нетерплячку бачить він навіть у

коней, що стоять з настороженими ухами, кидають позад себе очима, стрижуть ухами, б'ють сніг під собою гострими рівномірними ударами копит об землю.

Летивітер задумує заспокоїти людей працею і зробити рівночасно спробу. Пересуває сани із скорострілами з місця на місце, задержує їх на становищах; стрільці здійсмають скоростріл, готовляться до вистрілу. Ждуть стільки часу, що треба для вистріляння однієї ленти. І знов на сани, знов на нове становище. Коли сани спиняються, Летивітер стріляє ще раз і ще раз — коням над головами. Оцінює силу рук керманичів, які осаджують схвильованих коней на місці так, що сани не здригаються. Полохливіші коні каже випрягати.

Задоволений переглядом скорострілів, заспокоєний що-до висліду їх праці, вертається Летивітер до двору. Вже наближається до своїх стрільців, коли раптом чує два вибухи і ще два. Дві кулі завияжжали й полетіли на той край села. Дві розтріскалися без вижжання ось-ось коло нього недалеко двору.

Починається, — думає. Дивиться на годинник: десята минула. Зіскакує з коня, передає його на чийсь руки, не дивиться, на чий. Йде перед двір на горбок, втоплює очі у становища. Проводить сполуку між собою й своєю сотнею... Трьох кінних стоїть

у дворі в поготові для розїздів до тієї сотні — ліворуч.

Летивітер стоїть у натузі схвильованого духа. Кожний гарматній стріл відбивається гомоном у його мізку, в його живчиках. За кожним гомоном він звертає свої очі в невідомий простір і в ту ж мить перекидає їх на село. Слідкує, де падають кулі? Куди бють? Які їх наслідки? Чує, як кров то лице йому заливає, то від серця відпливає. Біля нього стоїть хорунжий Войтків. Стоїть у німому мовчанні. У доживданні наказів. Летивітер наче не звертає на нього уваги. Наче не бачить його. Почуває втому від бездільного доживдання.

І враз неначе забуває, де він і що з ним. Дивиться на розсяяні від сонця поля, що искряться міліонами бриліантових зір. Мимохіттю почуває, що мороз парить його уха... Та понад усе вибивається в його душі соняшна розкіш, світляна радість...

Його блідий, мертвецький спокій переміняється в радощі життя...

Ще не встиг налюбуватися цим почуванням, як ось виводить його з того спокою страшний гомін: гук ґранати, розірваної при вибуху. Перемішується з ним лопіт, тріскіт, скавуління торощеної ґранатою липи. Летивітер бачить, як столітній велетень захитався, заколихався, схвилювався в повітрі. Роз-

торощений, розбитий, падає з розмахом на землю. Падають підкошені горішні частини пня, падають гилляки, не зачеплені силою ґранати... Середня частина розсипається у бризки, розшматована в пірря, в пух, у куряву...

Ще не прогомонило в Летивітровій душі вражіння розбитого в дрібязки велетня, як він уже чує торохтіння ворожих скорострілів. Уже й його сотня відстрілюється. Грають скоростріли в селі. Починається наперемінна музика крісів — його сотні й ворожих. Заслуханий у неї, він дивиться здовж і впоперек снігових піль. Шукає бажаного пристановища для свого ока. Ніде нічого на горбовині не всилі добачити... Аж ось раптом вдаряє в його очі мишва, що зпоза горба виринає на снігах. Виростає в окремі людські постаті. В-одно стає їх більше, більше... Посуваються. Наближаються до становищ його сотні...

Тепер чує, як грають усі його скоростріли, бють з усієї сили...

Довга хвилина натуги всіх нервів. Трівожне зусилля всієї уваги. Що далі? Як далі? Куди далі?...

І в відповідь бачить Летивітер, як тут і там захитується ворожа постать, як схиляється одна до долу, як інша падає нагло, з великим сильним ударом. Як помалу по-

чинає розхитуватися вся ворожа розстрільна, як непомітно пересувається на той бік горба, щезає за прикриттям горбовини, застеленої снігом. І тільки чорні плями на ній остаються. Де-кілька з них ворухнуться, сунуться по снігу назад, знову кілька з них підкидається в гору й зараз таки простягаються на снігу мертві, непорушні... Вже тільки нерухомі чорні грудки валяються на снігу. Зрештою — мертва тиша...

— Перший наступ відбили! — думає Летивітер. Посилає радісну звістку до обох сотень, до скорострільчиків... Не треба було посилати. І тут і там чує вже веселі гомони. Всі свідомі своїї перемоги. Злітають у гомінких криках радощі з грудей обох сотень...

Та він, хоч як спершу зрадів, тепер уже працює думкою над тим, що буде. Бо вже починають бити ворожі гармати не на село — наперед села. Між селом і першими становищами падають ворожі ґранати. Летивітер — спокійний за свою розстрільну. За те бентежить його число й сила вистрілів. Починає розуміти, що перед ним великі сили ворога, переважаючі ворожі сили. І вже заздалегідь шукає способу, як повести далі оборону. І розуміє одно: чим більша сила ворога, тим сильніша його відповідальність за захист цього крила їх фронту. Має певність, що це не головний удар. Але й тим більш не вільно

йому відслонювати лівого крила армії й виставляти всі інші частини фронту на оточення. Мусить боронитися до останка.

Його думки переплітаються з новою грою зловіщого воєнного знаряддя. На цей раз більш нервовою. Бо вчаси безуспішною. Тільки на вісімсот кроків перед собою встигла його сотня спинити ворога. Але спинила.

Тепер уже йде жорстока боротьба із перемінним щастям. Зараз після полудня захитуються ряди Летивітрової сотні. Діється це серед такого завзятого, такого безупинного змагання, що Летивітер спершу й не всилі добачити причини. Аж ось ударяють його в очі сірі постаті на снігу, що стрілами летять крізь поле до села. Захоплює йому віддих ця жахлива картина. Відразу всіх розсильних посилає туди — спиняти сотню. Не може зміркувати, чи це пляновий відворот на приготовані ближчі становища, чи — панічна втеча. Ох, коли б посильні добігли впору. Коли б спинили розхитану розстрільну.

Летивітер не всилі встояти на місці. Кричить, щоб подали йому коня. Вискакує на нього в розгоні. Кінь, як скажений, кидається під його боковими ударами. Летивітер перелітає шматок дороги й що-сили завертається. Зіскакує з коня. Стає на своєму місці. Почув, що вже затратив силу панування над собою. Затратив усю надію на рятунок. Що тепер

діється з тією сотнею — ліворуч?... Не бачить нічого підозрілого. Передітає очима знов на свою сотню. Дивиться, дивиться... Вже в неї на перших, найдалі висунених, становищах — ворог.

Що?... Спиняється?... Хитається...

Летивітер починає уважно прислухатися. Грають у всю силу кріси його сотні...

Ах! Яке щастя... Не втікали! Не втікли! Відступили на приготовані становища. Вже бють. Спиняють ворога. Тепер уже зовсім певно бачить, що захитуються ворожі ряди. То скоростріли бють з усіх боків в одно місце. Тепер уже бачить остаточну перемогу.

Вже починає западати темрява вечора. У сутінках щезають ворожі постаті...

Починається остання вечірня гра шрапнелями. Засипувані градом куль подаються обидві сотні до села.

...Помалу вмовкає гра дикої музики...

Западає німа тиша...

Під гомони жвавих розяснених лиць починає заспокоюватися на хвилинку й Летивітер. Але тільки на хвилинку. Він має перегляд усього становища, грізного, безвиглядного... І має в душі почуття відповідальности за стрільців, що під його командуванням і за тих, що праворуч од нього на фронті, за головну, осередню частину їх фронту, яку

він прикриває своїми боями. Ніякого зв'язку не має з останніми частинами фронту, ніякого зв'язку з командуванням усього фронту. Ніяких звідомлень, ніяких наказів. Не знає, що там діється. Сидить, як у саку, запертий горами, лісом і ворожим фронтом. Але знає одно: сидить і мусить сидіти, мусить змагатися, мусить спиняти ворога, щоб могли відступати спокійно сусідні частини.

Сьогодні скінчилося вже змагання. Але на жаль скінчилося запертям їх у селі. Треба всі сили натужити, щоб забезпечитися перед нічним наскоком ворога. Мало того. Треба ще щось таке придумати, щоб відбити, відсунути його бодай на таку віддаль, як був сьогодні вранці.

Виводять його з рівноваги недоцільні, зовсім зайві питання всяких людей. Хвилює його вигляд стрівожених облич селян, що в-одно напливають під заслоною ночі до двору, розпитуються: що, як? Бажають почути відрадну звістку, що не прийдуть сюди Ляхи.

Чує, як оповідають спокійно про страшне знущання ворожого відділу, що вдерся був у їх село. Тільки перейшов і то без боїв, без спротиву, а скільки то шкоди їм накоїв. Хто з молодших не втік у ліс, попався у полон, старших ограбили, жінок збиткували. А що то буде тепер, як Ляхи розїдяться, як

стільки втрат матимуть! Та то прийдеться всьому селу втікати з військом.

Летивітер не встряває в ці розмови. Слухає їх і не чує. Бо не знає, що на це все сказати. Знає, що не захистить їх перед ворогом, але не знає, яку їм раду дати. Не сміє взагалі обговорювати цієї справи, щоб не вбивати духа свого війська.

Він хотів би використати хвилинку відпочинку, щоб привести до ладу свої думки. Зараз мають зібратися всі старшини й підстаршини для обговорення становища. Він жде команданта свого лівого крила зпід лісу, четаря Тарчука. Правда, сьогодні та сотня не мала багато клопоту. Увесь удар Поляків звертався чоловім наступом на його сотню. Але не знає, що там діялося. Які спостереження з того відтинка...

Коли так ходить по парку, щоб розвіяти вражіння цілоденних настроїв, падають його очі на височезну гору праворуч села. Дивиться, дивиться на неї й відразу жахом його проймає від тієї небезпеки, яка нависла над ними. В одну мить побачив те, чого не бачив досі, чого не ждав, чого не боявся. Побачив ясно, що може не минути хвилинка, як звідти почнуть злітати з окриками „Гууурра!“ — ворожі ряди. Що ж легшого, як обійти гору з того боку, пройти під заслоною ночі й лявіною скотитися на жменьку його стрільців.

Не багато думаючи, посилав по два скоростріли й уставляє їх на найбільш вигідних становищах та наказує всю ніч мати цю гору на очах. На випадок найменшого руху брати під обстріл. Алярмувати всю сотню.

Тепер починає усвідомлювати собі, скільки небезпеки несе їм цей гамір, що скрізь по селу лунає. Скликає збірку підстаршин. Розсилав їх кожного до свого відділу. Каже гасити вогні. Наказує як найбільшу тишу.

— Всю ніч ані ока не зажмурити!...

Його слова роблять вражіння. Не минає кілька хвилин, як уже втихає все довкола нього, як та тиша починає заточувати в-одно більше півколо. Як над селом починає западати тиша німого дождання, таємничого видивлювання й вислухування, уважливого розсліджування, що діється перед ними на невідомих снігових полях.

І ось серед тієї тиші чує Летивітер, як посуваються помалу сани по снігу. Коло них іде гурток стрільців. Невідома, дивна внутрішня сила тручає його до цих саней. Підходить і вже не допитується. Починає кусати зубами уста з душевного болю. На санях лежить його товариш, якого він дождався, четар Тарчук, з головою у крові.

— Що таке? Що таке? Коли це сталося?

— Шрапнелевою кулею ранений у голову.

— Коли? Пробіг!

— Вже таки ввечері. Тільки-що...

Летивітер у безсиллі. Що тут робити? Як його рятувати? Ніякої помочи дати йому не може. Ні лікаря, ні взагалі ніякого санітарного приладдя... Куди його одіслати? Де найближчий лікар? І чи ще встигне доставити його живим до міста?

Сходяться люди. Хитають головами, радять, що хто може. Усі поради розбиваються на одному: вони не знають, що діється в найближчій околиці. Врешті Летивітер постановляє: Відвезти до панотця, перев'язати рану. Там нехай радять, як можуть. Нехай відсталяють уночі, куди знають...

Прибила його до краю ця звістка. Це те, чого він ждав увесь вечір. Чого ждав у схвилюванні своєї душі.

— Пане четарю! — чує.

Повертається. Стоїть кількох селян. Хорунжий Войтків щось говорить до нього.

— Ага? — каже, оживляючися. — Селянин з Княжич? Знаєте його? — питається селян.

— Знаємо! Всі його знаємо! Це великий патріот!

— Ну, що? Кажіть...

— Була під вечір збірка в Княжичах. Генерал багато говорив до своїх жовнірів. Дуже їх лаяв. Казав: Патржце, їх там така мала ґарстка і як се дзельне бійо!?... Ніби то на наших стрільців так казав. Мав велику про-

мову. Дуже пристидав своє військо. Потім виплатив їм по п'ятьдесят корон кожному жовнярові й казав, що завтра мусять узяти Корманичі...

Починає розповідати, яка в них сила, починає жалітися, як збиткують народ і найбільше парубків та жінок. Одного господаря, що його два сини у війську, так побили, що ледви чи буде що з нього. І рабують — крий, божя сило! Кури, гуси, свині, все, що попаде їм у руки, ріжуть, не питають. Зігнали корови трохи не з усього села, займили перед себе й погнали до Перемишля. Казали: для голодного Львова!

Летивітер уже не слухає цих жалів, не прислухається до вибухів плачу жінок, до глибоких зітхань старих господарів. Не бачить того, як цей та той квапиться вже до дому, щоб де-що, що то ще осталося в хаті, закопати в stodолі, притрусити соломою. Він усіми своїми думками вглиблюється в те невідоме майбутнє, в те невідоме, але ждане вже, уже роз'яснене йому післанцем з Княжич.

Завтра піде головний, остаточний наступ.

В одну мить спалахнула йому в голові думка: Використати заслону ночі — втікати! І зараз на вздогін не оформленій цій думці, не висловленій, летить инша: Вся польська сила перед ним. Головна сила — з генералом — перед ним. Він вяже її. Він спиняє ворога,

він заслоняє плечі своєї головної армії. Його дві сотні сповняють дуже відповідальну роботу. Не сміє! Не сміє відступати! Мусить бодай один день, бодай ще завтра забавляти ворога.

Кидає очима на високу гору, що бовдуріє перед ним на схід од села. Відразу, зовсім неждано, зароджується в його голові чарівна думка. Смілива, принадна.

Крикнув:

— Хорунжий Войтків!

Коли ніхто не з'являється, Летивітер повторяє до стрільців:

— Прикликати хорунжого Войткова!

Щось до нього говорять. Щось питаються...

— Так, так, нехай пан хорунжий прийде сюди до мене...

Йде схвильований до скорострілів, що стоять на сторожі цієї гори, тримають її під обстрілом. Приймає до відома, що довкола спокій, нічого не чути, ніщо не ворухиться. Йде далі. Мороз скрипить йому під ногами.

Летивітер виходить у поле. Потопає до пів колін у сніг. Ламає тверду снігову шкаралющу, чалапаючи по полі.

Чув... йде хтось за ним. Обертається. Починає в'яснювати хорунжому Войткові небезпеку, яка загрожує їм від цієї гори. Коли не вночі, то завтра напевно. Мусять випере-

дити ворога. Мусять зробити те, що він міг би проти них використати.

— Рій, — мовить, — дванадцять людей з крісами, бомбами, ручними ґранатами вистарчить, щоб у відповідній хвилині викликати паніку у ворожих рядах. Розумієш, товаришу?

— Розумію. Зараз по півночі йду.

— Над ранком вистарчить... Треба їх допустити до наших крайніх становищ. І тоді — з двох боків!...

— Дванадцять людей?... — задумується хорунжий. — Так. З гори... в хащах... досить... Я тих — гімназистів... То чортяки — не стрільці!

— Треба, щоб відпочили. Спати не будуть. Але дорога трудна. Вгору — хащами — снігами... коло пятої в дорогу...

— Не раніш?

— Здається, не треба! Коли б тільки Ляхи нас не випередили.

Войтків розкладає руки в непевности, що принесе їм ще ця ніч...

Прощаються товариші...

Ніч минає серед німої тиші, серед таємничого дождання. По селу ходять вартові, що-раз спиняються у ході, натужують свій слух у віддаль снігових піль, у той невідомий простір, що, хоч мовчить, але під засло-

ною ночі загрожує їм усякими можливими несподіванками. Тихо. Ніхто, ніщо не ворухиться. Ні голосу нічого, ні гомону... Тільки раз ліворуч, раз праворуч скрипіт чобіт по снігу: то сусідня стежа гріє продроглі від морозу ноги.

Поля мовчать. Не відважується воріг трівожити тиші ночі. Не хоче йти на непевне.

А мороз так тисне, так палить, що ноги примерзають до снігу.

Вмовкає скрипіт чобіт ліворуч. Тепер вони пускають ноги в рух, починають грітися ходю. Наслухування, роздивлювання вони залишають тим, що вже погріли ноги...

Коло двору збирається гурток юнаків.

— Один, два, три... дванадцять... чотирнадцять, п'ятнадцять... — числить хорунжий Войтків. — Забагато. Трьох залишається.

— Юрчик Сріблярчук! Він наймолодший. Та й ще яких двох! — чути голоси зпоміж гуртка.

— Я не залишуся! Я йду! — противиться Юрчик. — Я зголосився перший. Не маєте права мене викидати! — протестує вже завзято.

— Трьох залишається. Відступіть на бік. Ніхто не ворухиться.

— У ряд! — крикнув Войтків.

— Один, два, три, чотири — п'ятий одійди! — мовить рішучо.

Десятого і п'ятнадцятого залишає.

— Ага!... — радіє із задоволенням Юрчик.
Він остався в числі дванадцяти.

— Набої є?

— Є! — кричать усі враз.

— По пятьдесят штук?

— І більше! — крикнув хтось.

— Ручні ґранати? Бомби?

— Все готово, пане хорунжий!

— Товариші! — мовить від серця. — Ви розумієте вагу нашого завдання?

— Розуміємо, пане хорунжий! Розуміємо!...

— Нас дванадцять — зо мною тринадцять.
А хто перед нами — не знаємо. Йдемо жменькою, кришечкою — проти сотень, може й полку. Розумієте!

— Розуміємо! — мовлять одні наперед других поважним голосом. У переконанні, у свідомості ваги й відповідальности.

— Хитнутися не можемо, бо вороття немає.

Мовчать. Войтків іще раз кидає питання:

— Може хто не почуває в собі сили перемогти всі труднощі?

— Ідемо, пане хорунжий! Усі йдемо!

Летивітер, що придивляється до цієї картини з боку та прислухається до розмов, підходить ближче. Стискає кожному стрільцеві руку.

— До побачення. Я маю надію, що ввечері побачимося всі щасливо!

І до Войткова:

— Тільки не заскоро! Як ми підемо в протинаступ — тоді й ви з боку. Не заскоро — товаришу!

Стискають один одному дружню руку. І раптом сами груди одного припадають до грудей товариша. Вони остають довшу хвилину в німому обіймі.

Уже відійшов стрілецький рій, вже заховався у пільмі ночі... Летивітер іще стоїть і дивиться в той бік, куди пішов гурток стрільців. Заслухується у скрипіт їх чобіт на снігу.

Вже доходять до горба, — думає. — Тепер почнеться важкий хід хащами до гори. Чи вернуться вони всі, як пішли?... Чи зможуть виконати важке завдання?...

Завертає ліворуч у село. Розвідує, що і як? Всюди дістає ті самі відповіді: ніде нічого підозрілого...

Ніхто не спить. Тут і там сидять стрільці по хатах при світлі каганчика, заслоненого від подвірря. Все в найбільшому поготівлі.

По селу вже від довшого часу піють півні. Тут і там господарі обходять худобу. Годують, поять... Де-не-де скрипить журавель. То господиня наче рає води. Хто знає, який буде день, чи можна буде вийти з хати.

У всьому, що бачить Летивітер здовж села, видно схвилюваний поспіх. Хоч як незвичні до нервування спокійні селянські по-

статі, — не всилі сьогодні задержати рівноваги духа.

— Добридень, батьку! — мовить Летивітер до господаря, що вивів із стайні коні напоювати в жолобі біля криниці.

— Доброго здоров'я, панові.

— Їдете куди?

— А хто ж би то сьогодні їхав з хати? Пою товар, бо не знаю, що буде.

— Може якось бог дасть...

— Не те нам лячне, пане команданте, що може на нас упасти в боях. Що буде, те буде! Нема ради!... Але те, що після боїв прийде — оце нас страхає. Кажуть: їх сила-силенна йде. То ж то вони нас позбиткують.

І рівночасно звертається до коней:

— Уже тобі доста?... Пий, пий, бо до вечора не дістанеш... Ади, ще пє... То, пане, й худобина чує, що біда йде... Кажу вам і корови й коні так пють сьогодні воду, як би знали, що хто зна, коли знов будуть пити... Відай воно щось собі міркує по тих учорапніх стрілах...

Летивітер уже йде далі. Завертає до двору, бо починає сіріти.

Коли це враз як не загудуть десь у віддалі гармати, як не завивжить у повітрі... Як не потрясе всим селом від вибухів ґранат... Відразу всі стрільці вискакують із хат, стають на поготові. Не треба ні командувати,

ні наказувати. Сами від себе розвиваються чети, виходять у поле. Йдуть під такі шалені вибухи злющого знаряддя, що аж земля дудонить, аж ноги вмливають од нервового тремтіння. І що перелетить над головами світляна куля, неначе од вітру, повертаються од неї голови до села, слідкують у мовчанні, куди попала. Вже тут і там чути крики, рев худоби. Одна хата в огні палає. Ніхто нею не журиться, ніхто не рятує. Жахливі крики втихають. Падає на село бліда мовчанка, тим більш страшна, чим досадніше ворущать її гомони гарматніх вибухів.

Уже вся сотня Летивітра на становищах. І він сьогодні в бої. Не хоче оставатися осторонь. Знає, що нічого не допоможе, нічого не всилі відмінити. Бажає ділити долю своєї сотні.

Стрільці вдивляються, що-сили, в сірий розсвіт піль. Щось у віддалі мерехтить. Уже рука стискає кріс. Душа стає на чатах. Готовиться давати відсіч ворогові...

Минають хвилини. Натужені очі дістають соколиної міці, бистроти погляду орлів... Пронизують ранішній туман... Вже виринають перед ними самітні, сухоребрі дерева у полі. Вже й кущі порозсідалися на снігу... Зрештою пусто... тихо...

Тільки у далі гуде. В селі клекотить од вибухів, наче від громового рокоту. Як би

перемішати хотіла дика сила все, що дає в селі захист людям, — так бє, так гатить, так усе торощить...

Непомітно розвиднілося. І враз починають бити скоростріли із села. Тут, там починають падати з розстрільної крісові постріли. Тим, що стоять мовчки, чудно. Роздивляються на всі боки — нічого не бачать. Одну мить, одну хвилинку. Тепер уже побачили. Тепер уже вся розстрільна в огні. Усякий бачить ворожі відділи. Починається пальба з обох боків. Не вгавають ворожі гармати. Торохтять уже від снігових піль скоростріли. Бють без упину, бє їх без ліку... Лопають вибухи ручних ґранат...

— Вперед! — лунає наказ Летивітра.

— Урррааа!... Гууу! Гуууу!... — зривається гомоном з грудей сотні людей.

Злітають у шаленому пориві стрілецькі чети. Мигтять на білому полі в промінні ранішнього сонця. Гомінкими, п'яними криками: Урррааа!... Гу-гу!... Гууу!... заливають долину. Летять у безпам'ятному засліпленні... Не бачать, не чують уже нічого...

— Гу-гу-гу-гу!... Гуууу!... — котиться мертвими полями. Оживлює їх... у рух захоплює...

— Урррааа!... — лунає у відповідь гомін із горба праворуч...

— Бух... бах... трах-тах-тах... — падають постріли з гори, з хащів...

Зачарована цими пострілами сотня Летивітра спиняється, починає сипати знищення із крісів.

— Та-та-та-та-та... — лопотять скоростріли із села.

— Бух-бах... бух-бух... бах бах-бах... — розсипається з обох ворожих розстрільних.

— Урррааа!... — гомонить з гори божевільний рев десятка грудей. — Гу-гу-гу-гу-гууу... — котиться луною по горбах, відбивається в ярах, падає жахом гомону цілих сотень на поля, на наступаючі ряди ворога.

Неждано починають хитатися його чети, Видно серед них замішання. Починається переставка розстрільної. Звертаються грудьми ліворуч до горба. Відстрілюються.

А хаці гомонять безупинними пострілами, гудуть шаленим „Гу-гу-гу-гууу!“ — сотні грудей. Страшні, таємничі... Бо не видний у них ворог...

Тепер, коли на полях уже тільки постріли лопотять, стає Полякам ясно, що ті крики йдуть з боку, від горба, від хаців. Тепер уже вони певні того, що там засідка. Коли ще не вискочила, коли не вдарила на них, то тільки тому, що не ждала такого раннього наступу.

Використовуючи збентеження ворога, кричить Летивітер з усієї міці грудей:

— Вперед!...

Чи страх ворога душею проглядає?...

— Урррааа! — падає гомоном тривога на ворожі ряди із сотні грудей.

Відкликаються на цей гомін гори, відгукуються поля...

До свідомости ворожого війська доходить певність, що це остаточний удар. Ясно вже стає, що чети стрільців не спиняться в своєму розгоні! За одну мить почнеться боротьба на штики... І рівночасно виринають із хащів стрілецькі постаті. Стають, збираються. Починають стріляти з боку. Заходять дорогу.

Помалу вмовкає польська розстрільна. Ніхто вже там не стріляє, ніхто не стоїть на місці, не жде... Починають втікати наосліп. Щоб хутчій за горби. Щоб скорше заховатися. Втікають у панічній тривозі. Куди хто може, щоб далі, щоб далі... Куди хто бачить, щоб не потрапитися в огонь із двох боків...

Розстрільна сотні Летивітра розтягається правим крилом до горба, обєднюється з юнаками хорунжого Войткова.

Той поклик Летивітра до останнього наступу, те жахливе „вперед!“ — було впливом його розпуки. Переглядаючи серед бою цілість усього терену, він побачив неждано таке, що замлів від жаху. І, не надумуючися довго, він кинув гасло до наступу на штики,

щоб того, що вдарило в його очі, не добавили стрільці. Хотів переламати ворожий опір, не щоб перемагати — щоб рятувати свою сотню від оточення, від повного знищення.

Бо там, ліворуч, де були становища другої сотні, почав завязуватися тяж бій. Почувши далекі стріли своїм чуйним ухом, він зараз туди звернув свій зір і — о, горе! З лісу випадає польська розстрільна. Починається бій, нежданий. Задалеко відсунулася від села на передні становища їх сотня, засильний удар ворога з боку. Бачить, як починає хитатися оборона. В страху, щоб це не ударило всіх його успіхів, щоб не розсипало і його сотні, він кидає гасло до наступу на штики. Затемнює очі своїх стрільців. А сам відтягає одного стрільця й посилав його чвалом до села:

— Всі скоростріли на санях у підмогу до тієї сотні! Під ліс!

Тепер уже мусить ждати розвитку подій. Одночасно дивиться, як утікає воріг, як у розгоні летять його стрільці й туди кидає очима, до суматохи, що там сколотилася. Він уже зовсім безрадний. Наступ стрільців пориває його із собою. Летивітер здержує тих, що отстають. Посилає їх з наказами спинити розгін.

Помалу бачить, як здержується розстріль-

на. Як тут і там починають приходити до пам'яті стрільці. Одні ще кричать, інші вдають крісами у груди й починають стріляти у повітря до захованого за горбом ворога. Його наказ доходить уже й до крайніх. У безупинному стрілянні до втікаючого ворога починає вся розстрільна відступати до критих становищ.

Летивітер перебалакує крадьки із Войтковом і ще з кимось. Розяснює їм становище.

Вони оточені. На лівому крилі велика загроза. Він лишає все, йде туди. Вони нехай відступають помалу до села.

Йде з двома стрільцями до села. Як може, намагається перед очима тих, що остаються в полі, захвати поспіх, з яким він іде, причину свого поспіху.

Край села захоплює сани. Вскакує в них і, що-духу в коней, чвалає крізь село. Летить уже серед тріскотні ґранат, шрапнелів. Не звертає на це уваги. Не всілі зміркувати одного: чого вони так вижжать у нього над головою? Слідкує згодом за їх світляним шляхом і бачить, що вони тріскають на горбі, на полудні від села. Не пригадується над цим ближче. Вся сила його думки увязнена непевністю, що діється з тією сотнею ліворуч. Чує вже дуже близько крісові постріли. Вже скільки разів засвистіла йому куля коло уха. Раз борозний кінь кинувся

так раптом на дишель, що трохи його не зломив.

Аж ось спиняють його крики... тут, тут-таки коло нього. Вискакує із саней. Бачить, як сполошені коні завертають назад. Він підбігає скільки кроків і, несвідомий того, що робить, стріляє з кріса. Бачить, як ворог захитався. І враз летить на нього стрілець. Летивітер хотів крикнути, — не встиг. Не спинив. Кривавий штик стрілецького кріса прошиб груди поціленого ним ворога... Тепер він уже в-одно стріляє. Звідусюди, — зпоза хатів, з городів, зза стайнів, stodіл вискакують ворожі постаті. Змагаються із стрільцями в ручному бої.

Минає чимало часу, поки Летивітер перемагає в душі перший напад опаніння, поки насилу відв'язується від бою. Починає роздивлятися у становищі. І жах його проймає від того, що він бачить. Ворог уже до половини села дійшов. Запер їм вільний шлях від лісу. Кинув їх між гори. Припірає в-одно далі.

Сотня розбита. Тепер уже йдуть бої зза хат, на вулицях, у городах, зза оплітків. Більш на штики, на ножі, ніж на кріси. Тримає людей у бої жах смерті. Всякий почував, що залишення місця, де він стоїть — смерть. Остання для нього хвилина... І стоїть... І захищає себе.

Уже не гомони, не голоси — якесь дике хрипіння злітає з грудей стрільців. Що було в кого з людини — затратилося на ці хвилини змагання.

Поки Летивітер обмірковує, що тут робити, чує, як починається жвавіща кризова діяльність і праворуч села, де стоїть його сотня. Так йому душу притолочують ці постріли, що в одчаї він хоче кинутися наперебій із штиком. Хоче знайти забуття у безпамятній метушні. А там уже — нехай діється, що хоче!...

Аж ось... лопотить скоростріл десь ізпоза села, як від горба. Летивітер бачить, як спинаються у розгоні люди, як починає ставати лекше коло нього.

— Пане четарю! Врятовані! Наш скоростріл косить Ляхів з горба, з боку.

Задиханий стрілець, що летів до нього із цією звісткою, аж присів, — так віддих йому захопило.

Не минає й хвилина, як Летивітер може вже розмовляти з кількома стрільцями. Знаходиться й командант розбитої сотні.

— Скоростріли! Де скоростріли?... — кричить у розпучі Летивітер.

— Розбили нас! Втікаймо!...

— Тримайтеся на цьому місці! — картає Летивітер команданта сотні, сам у найвищому знервуванні. — Щоб Ляхи ззаду не заскочили

й тієї сотні. За всяку ціну тримайте цю частину села!

— Ви думайте, як рятуватися. Втікаймо!

— Куди? Куди? — кричить в розпучі Летивітер. — Дивіться, що там діється!

Він уже розглянувся зовсім добре в становищі. Зрозумів значіння тих ґранат, що тріскали на горбі здовж за селом. Вся снігова гора вкрита чорними плямами — видолінками розшарпаної ґранатами землі. Ворог бе на гору з гармат і скорострілів, щоб відтяти їм відворот.

— Куди втікати? Куди відступати? — кричить Летивітер. — Приперли нас до двох горбів, наступають з усіх боків! Заперли нам дорогу, а горби за нами — бачите, як обстрілюють гарматами, скорострілами... Куди відступати? Скажіть!...

— Що ж робити? Що ж робити?...

— Битися до останка! Як загинати — в бої! З крісами в руках! Не будуть нас ляцькі скоростріли визбірувати на горбах! Не будуть нас завертати трупами до села!

Не дали йому далі говорити шалені гомони, ураган крику, що залітав від піль, від ворожих чет на його сотню.

Летивітер побачив на полях наступ головної польської сили на двір праворуч села, на все село.

Із снігової куряви виринає постать за постаттю. Що зявиться новий стрілець, обскакують його товариші, беруть од нього кріс, питаються, чи не ранений... Ні. Всі здорові. Ніхто не ранений... Досі тільки один доліз із розбитим ралям. Відломом шрапнеля йому розторощило.

Розпитують усякого, чи не бачив убитих, ранених на стоці гори? Не бачив нікого. Та й не було йому до того, щоб дивитися на боки. Бог його знає, яким способом він видряпався на верх гори, як чудом не загинув там на снігах. То ціле щастя, що перестали бити скоростріли на схил гори. А вже ті гармати — то не таке страшне. Не робили такої шкоди людям. Та й ще, на щастя, зв'ялася та сніговиця. Вона їх урятувала.

Слухає того всього Летивітер і сам собі видивуватися не може, звідки в нього взялося стільки пам'яті в голові, що дав у рішайучій хвилині наказ: „Із крісами — через верх!“ Було це як-раз тоді, коли польська розстрільна й ворожі скоростріли з фронту підкотилися аж під село. Не могли бачити, що діється на горбі, не могли обстрілювати

горба із скорострілів. А потім, як не почне мести снігом. Відразу змінився настрої у стрільців. З'явилася охота рятуватися.

Одна щаслива хвилина й збережено від знищення цілих дві сотні. Пропали, правда, обози, пропало кілька скорострілів, пропало все, чого неможна було захопити в руки й винести серед тріскотні шрапнелів і ґранат та серед метелиці на верх горба. Але врятовано всіх людей. Ніхто не бачив убитих, ніхто не приходить ранений. Ніхто не може сказати, щоб бачив де на снігу покиненого товариша. Мають ще й два скоростріли.

Летивітер почуває радощі в душі, яких давно вже не зазнавав. Він перевів із своїм відділом дуже важне завдання. Затримав чималі сили ворога на цілих два дні. Зробив велику роботу. Поки ворог позбірається, поки зможе піти далі в наступ, можна буде одв'язатися од нього. І за той час головним їх силам лекше буде витримувати бій із частиною ворожих сил.

Підходить як-раз до більшого гурта, що топче чобітьми в снігу. Стрільці розігрівають продроглі ноги та вимахують руками, вдаряючи ними об боки, щоб задубілі пальці рук привести до сили.

— Що ж, хлопці? Грієтеся?... Грійтеся, грійтеся!

— Загрієтесь дорогою до Яксманич! — мовить Войтків. — Шмат дороги — чималий! Але як підганятиме нас голод — тільки махнемо! Вперед!...

— Тільки що не до Яксманич, але аж до Гійська! — мовить Летивітер. — Аж там припочинемо. Похарчуємо, що дістанемо і може там і заночуємо.

Пішли.

Доходять до Гійська потомлені, перемучені, розбиті. І голоду не доводилось їм заспокоювати по дорозі. Не спинялися ніде. Не знали, що діється за ними, що по боках, що на шляху від Нижанкович до Добромиля. В чийх він руках? Летивітер майже певний, що й там були бої. Але коли їм пощастило, малому гурткові, затримати ворога, оскільки ж лекше могла й повинна це була зробити головна сила війська!

Тепер уся справа в тому, щоб, яко змога, найхутше добитися до Гійська, дати змогу припочити людям і, скоро світ, ще раннім ранком получитися із своїми в Добромилі.

Хоч які усі потомлені, він знає, що не схочуть сами затримуватися довше, щоб не зустрічатися такою малою жменькою з ворогом. Ще чого доброго й патронів їм не стане. Вихопилися з того саку в Корманичах, як хто стояв. Добре, що в кожного кріс є. А вже що в кого було патронів — те й ви-

ніс на верх. Тут уже треба було обділювати тих, що нічого із собою не мали. Що вистріляли всі патрони й нових не мали як захопити. Чимало з них просто в бої одв'язувалися від ворога й губилися серед хащів на схилі гори. А тепер, як би довелося ще один бій звести — чим? Чим наступали б, чим боронилися б?...

Летивітер тут і там мусить запевняти стрівожених людей, що вони безпечні перед зустріччю з ворогом. Показують йому кожний свій запас патронів. Кажуть, що одного бою не витримають. Та й ще скоростріли... пропали... пропали... Що то тих два!...

Що ж було робити?... Так. Але тепер без них гірше ще, як без рук. Узагалі не вільно запускатися в бої. Треба, яко змога, хутко дібратися до своїх у Добромилі.

Летивітер іде попереду куріня. Тут і там спиняється й дивиться, як розстелилися здовж шляху обидві його сотні. Дивиться уважно на перетомлених людей, що минають його, читає в їх очах. З кожного погляду вичитує одно: за всяку ціну скорше до своїх. Питаються його очима, чи безпечно тут. Вірять йому одному. І з тією вірою в нього йдуть та йдуть, хоч ніг не чують під собою від перевтоми в боях, від голоду... від безсонних ночей...

Бідні люди! — думає. — Уся їх надія — це він. Це певність, що він виведе їх із цих невідомих, незнаних околиць...

Минають села. Не спиняються в них. Ідуть далі в пізнє-осінньому сонці, яке від полудня розсвітлює свіжий, хрустальний сніг. Уже від довшого часу бачуть перед собою горби за Гійськом. У віддалі темніють ліси... Вони ще далі йдуть рівним полем. Не всілі добитися до місця нічного відпочинку...

Врешті вже й хати бачать... Ще хвилина, ще хвилинка... й кінець на сьогодні їх зусиллям.

Чим більше наближаються до Гійська, Летивітер в-одно сильніше нетерпеливиться. Від полудня, як тільки залишили Корманичі, він чув гарматні стріли на сході. Чим далі — більш до півдня. Мав таке вражіння, що йде бій коло Нижанкович. Потім усе втихло. І чим далі йшли серед тієї тиші, тим скучніше йому ставало на душі. В-одно дивився на стару карту і в-одно не всілі був одірвати очей від білого рівного шляху між Нижанковичами й Добромилом. Запитував себе раз по раз, що там діється. Врешті, не маючи змоги дізнатися що-небудь про те, що діється на схід од них, перестав про це думати. Йшов на волю доброї долі. Що б там не було, він не зможе змінити. Тепер най-

важніша річ добитися до Гійська й дати змогу людям відпочити.

Добився.

Тепер стоїть в оточенні сільських людей і слухає і бачить, як жахом сповняються очі й серця його стрільців від кожного слова, яке доходить до їх відома...

— Наші стояли вранці тут, у Гійську, в Підмості коло Нижанкович і в Новому місті.

— Були тут у Гійську? Де ж вони тепер? — розпитуються стрільці.

— Пішли спершу на Підмостя, потім на Добромиль. Від ранку йшли бої коло Підмостя. Наші відбили наступ, пішли вперед. Але польський протинаступ коло одинадцятої години викинув наших із Підмостя. Ляхи вже в Губичах. Великою силою пішли на Добромиль.

Летивітер не слухає далі. Все, що оповідають люди, сходиться з тим, що він чув од полудня. Немає вже сумніву, що Ляхи забрали й тримають у руках шлях на Добромиль. Що взагалі відділили його від головних українських сил. Тримають його у заперті. Бачить, що він оточений. Відрізаний од своїх. Питається, як далеко звідси до Губич?... Пів милі...

Жахається. Він бачив це з карти. Але як почув словами: — пів милі... стрепенувся.

І тепер йно-що вдаряє в його уха той необережний гомін, що счинили сотні в селі. Ще чого доброго запалять ватру й відразу дадуть димами знати до Губич, що вони тут. І ще одно вдаряє його, мов обухом, по голові: а ну ж ляцький шпик уже прокрадається лісом до Губич.

Після короткої наради з Войтковом, більш контролі своєї думки, ніж наради, він розставляє стежі на всіх кінцях села. Потім взиває громадського комісаря, щоб привів до нього десяток певних людей. Розсилає їх на всі боки по двох. У напрямку до Губич ще й стрільця посилав з ними — передягненого в сільський кожух і шапку.

В селі наказує як найбільшу тишу. Ніяких вогнів, ніяких криків. Люди по кількох по крайніх хатах — у повній зброї... Що з'їдять — з'їдять, що відпочинуть — відпочинуть... До заходу сонця — годинку переждуть і далі — в дорогу.

Ясно йому одно: як що їх урятує, то поспіх. Мусять, як тільки западе ніч, — перебитися. Мусять пробитися через Губичі, поки ворог забезпечиться стежами на довгу зімову ніч. Як тільки перша темнява впаде на село, як ще денний спокій, вечірня тиша вколисуватиме обережливість ворога, він мусить заскочити його неждано, нечаяно, мусить його викинути із села, прочистити собі шлях

до Добромилля. Ще серед ночі може захопити сонне місто.

Уявляє собі, яку паніку счинив би в Добромилі, як би з'явилися його сотні від півночі. Як би прийшов серед ночі слідом за Ляхами. Ні, це справді дуже принаadne завдання! Варто спокуситися.

— Тим більш, як немає іншого виходу! — доповідає в голос своїм думкам.

Закликають його до хати. Не хоче йти. Боїться розніжуватися. Почуває у всьому тілі страшну втому. Вистарчило б сісти в теплій хаті, як голова сама схилилася б на мягку постіль. Вистарчило б притулити голову до подушки, як захропів би з усієї сили. Втрапив би міць панування над самим собою... Пропала б уся можливість що-небудь думати, робити, куди небудь рушитися, взагалі пропали б усі вигляди на рятунок. Він забув би про безпеку. Ніяка сила не зрушила б його до ранку. Уранці проснувся б під крик ляцького посіпаки: „Вставай, кабане!“...

Аж жахнувся від образи.

Тепер уже мусить зовсім нечемно відпрошуватися. Якась дівчина (попівна чи вчителька — не знає, хто вона!) намагається переконати його, що напевно краще одпочити в хаті, ніж стояти тут на снігу серед морозу.

— Дуже вам вдячний, паннунцю. Але ви вже вибачайте мені. Я краще знаю, що мені робити.

— Ви конче завзялися дати мені коша?

— Коли хочете це так назвати — то так.

Тепер придивляється ближче до неї. Аж дрібна слёза, що перлинкою замерехтіла в її очі, розкривав йому притаений жах, що змалювався мимохіттю на личку красавиці, здавлювану тривогу, яка обхопила все її єство.

— Панночко, ви плачете?

Тепер уже бистрою течійкою спливають по її лиці перли-слёзи.

— Хто нас врятує від тих хижаків? Хто за нас заступиться перед тими звірями? — простогнала дівчина. — Ходіть, пане команданте, до хати, розважте нас. Ми від розуму відходимо: що з нами буде завтра, як ще й ви підете од нас?

— Мусите рятуватися, панночко. Ви знаєте, що таке війна? Що таке фронт? Сьогодні ми, завтра вони, післязавтра — може — знову ми. І так... в-одно.

— Вам легко це казати! Але скільки ми мусимо перестраждати... Ходіть, пане команданте, до хати.

Летивітер не всилі відпроситися. Поки пішов — прикликає Войткова:

— За чверть години збірка. Бачиш — сонце сідає вже за ліс.

— Ви тільки на чверть годинки?...

— За чверть години я вже буду в по-
ході...

Ще в сонці посуваються обидві сотні до-
ріжкою через ліс. Ідуть маршевим походом.
Ідуть поважно, без гомону, навіть без роз-
мов. Стрільці відчують повагу хвили. Зна-
ють: вони оточені. Лишилися — одрізані від
своїх польськими відділами. Вони свідомі
того, що найближчі хвилини можуть кинути
їх у змагання на життя або на смерть — або
можуть їм принести ганебний полон. Важкі
думки прибивають їм голови, похнюплюють
їх у журбі за найближчу долю. Здається,
що й хода стає важча від чорних думок —
позбиване осіннім вихором гилля тріщить,
притолочуване важкими ногами. Тут і там
заломлюється плівка льоду, що вже почав
намерзати то на снігу то на сніговому бо-
лоті на доріжці.

Помалу щезає останнє соняшне проміння.
Вже тепер сотні потопають у що-раз більшу
темняву. Не спостереглися стрільці, як уже
йдуть зовсім напотемки серед лісу. В міру
того, як обіймає їх темрява ночі, вони від-
чують приплив утоми. Стає їм байдуже —
що й як, коли б тільки спочити. За відпо-
чинком починає кричати душа всякого. Але
чим довше йдуть серед нічної темряви лісу,

нападає на них чудний страх. Мимохіттю рамена шукають зустрічи з раменами товариша. Чвірки затісняються. Почувається жвавіща хода — припливає енергія. Кожний хоче рятуватися з кліщів, у які вони попалися.

Аж ось уже передні виходять із лісу й спиняються. Перед ними, як на долоні, не далі тисячі кроків — освітлене село — Губичі. Тут і там на горбах порозкидунані світла маленьких хатніх вікон.

Замовкають навіть шепоти. Одні за одними виходять із лісу чвірки й заступають поза гурт — стають у півколо — продовжують його в цей і в той бік.

Тиші ніхто із стрільців і віддихом не трівожить. Чути розмову Летивітра з Войтковом. Рубані, сікані слова. Чути шепіт Войткова з гуртком найближчих стрільців. Падає кілька імен, у гурті перекидаються ними з краю в край. Де-хто ледви їх вимовлює — такі залякані, стрівожені, чи з холоду продроглі... Більш зубами цокочуть, ніж грудьми, горлом промовляють. Скільки постатей посувається по снігу. Чути, як заломлюється льодова шкаралюща під їх чобітьми. Об'єднуються в гурток — відходять... В-одно далі шевеліє їх хода на снігу, помалу зовсім вмовкає...

Настає німа тиша. Бліда, холодна, роз-

більна... Що серед неї тільки биття серця чути, удари живчиків. Що серед неї помалу починає замерзати кров у жилах, перестають порушатися ноги — ціпеніють...

Минає помалу час. Тут і там чути шепіт: „пів години, як пішли“... Потім „година“... Ніхто не питається, куди пішли, чого пішли. Усякий знає, що від них усе залежить. Успіх або невдача.

...Хто пішов? — чути посеред гурта шепіт.

...Гімназисти...

...Хто? хто?...

...Гімназисти. Попроварили Войтків і Юрчик...

Знову тиша.

Роздумують: Розвідка — чи засідка. Два гуртки по п'ятох людей. Чи довго доведеться ждати?...

Над лісом зверещав сич і шугнув до села. Очі стрільців повертаються за його криком, за його льотом. У серцях — похололо. Сич — смерть... нагадується всякому. Ті, що більш перетомлені, починають хреститися... Видивляють свої очі в напрямку села, чи не побачать чого? Ніякої зміни. Ні світло ніде не порушиться, ні гомону ніякого не чути. Тільки тут і там заблимає новий вогник — знак, що в хаті засвітили...

Така тиша, що чути, як ноги замерзають... як кров у них ціпеніє. Спершу слуха-

ють стрільці мовчки, як життя їх покидає... Потім якийсь сміливий зважується рятуватися. Починає перекидатися з ноги на ногу... Потім ідуть його слідами інші... Увесь гурт розрухується, несміливо, помалу, обережно... Далі забувається велика небезпека — одно тільки стає у всякого перед очима: рятуватися, щоб не замерзнути... Пливають, неначе хвилі, гомони від удару чобіт до снігу, до замерзлої землі. То рівні, то вривані, поперекидані... Одно обхоплює всіх бажання: щоб не замерзнути!

А там у селі — тиша... Вона й томить і заспокоює. Ті вже... під селом або й у селі. Доки там тихо — знак, що все гаразд! Немає чого журитися...

Час до часу, як би на команду, увесь гурт вмовкає. Затихають усі, хоч би й найменші, поворухнення... Очі кожного стрільця задивляються у темряву снігового поля, в чорну темряву ночі, в ті зірки-світла, що блимають у вікнах хат у селі... А уха заслухаються в тишу зімового краєвиду...

Гурток стрільців, що відплив у невідоме піль, ішов спершу рівною дорогою. Попереду Войтків і Юрчик Сріблярчук. Ще раз передивлялися в наказі команданта Летивітра.

Чим далі відбивалися од лісу, тим ясніше бачили, що їх завдання дуже вузьке: вони

мають дійти до першої хати з краю й розвідати, чи є в селі Ляхи. До чого ж — аж десяток людей...

Чим більш наближалися до села, ставали їм чутні вже де-які гомони. То скрипіт журавля, то гавкання собак... Там чули виразно, як посувається помалу наладований віз по замерзлій вулиці. Тепер уже почували небезпеку, коли схочуть іти далі таким гуртом. Не без того, що край села може й повинен стояти вартовий — мусить почути їх ходу.

Спинилися.

— Підемо вдвох. Хто зо мною? — питається тихцем Войтків.

— Та хто ж би? Я йду! — мовить так само, трохи не шепотом, Юрчик.

— Тобі краще обняти провід, як би мені що трапилося.

— Не сміє нас ніщо заскочити. Бо тоді — все пропало. Немає рятунку! Йдемо вдвох. Ви... ані рушитися! — мовить до товаришів Юрчик.

Пішли.

Не йдуть — повзають. Так обережно пересувають ноги, що й сами не чують свого руху. Здається, що сніг тріщить на морозі, що вітер пересуває льодовими кульками по замерзлому снігу.

Досунулися до оплітків. Тепер уже Войтків

спинив Юрчика й сам майже на животі почав підсуватися під вікна хати. Юрчик стоїть за плотом і слідкує за кожним рухом товариша. Була хвилина, коли він хотів крикнути — завернути його. Як-раз у хаті порушилося світло. Якась постать узяла каганчик з печі, поставила його на стіл. Потім сіла коло столу. Юрчик дивиться на все те, очей не відводить. Він уже зовсім певен, що це польський стрілець. За хвилинку упевняється. На хаті випросталася друга постать, узяла якийсь шматок паперу з рук того, що сидів, віддала військовий поклін і відійшла. За хвилинку чує Юрчик, як рипнули двері. На снігу заскрипіли чоботи. Пішли вулицею до села.

Юрчик з усієї сили втопив свої очі в чорний пункт, що посувається в-одно ближче до хати. Помалу, ледви рухається, але в-одно віддалюється од нього. Тепер уже немає сили спинити товариша. Мусить ждати, ждати... дожидатися...

Бачить, як темна постать доповзла вже до хати. Підводиться. Досягає до вікна. Дивиться... Помалу спускається до землі...

Юрчик не жде вже. Яко змога обережніше починає посуватися здовж плота до яру, яким вони наблизилися були до села. В його голові назріває нова думка. Смілива. Одчайдушна.

Вже чув за собою притишену ходу товариша. Вони вже доходять до свого гуртка.

— Є Ляхи! — мовить Войтків. — П'ятьох було в хаті.

— Я бачив здалеку крізь вікно, — потверджує Юрчик.

— Тепер щоб, яко змога, хутше.

— Йдіть ви, пане хорунжий сами. Я піду з усіми десятима людьми в обхід села.

— Що? — здивувався Войтків.

— Що ви зробили б на моєму місці?

— Я вишлю тебе до чорта й сам піду.

— Ви не можете. Я не бачив зблизька того, що бачили ви в хаті.

— То чорт не стрілець! Що ти хочеш робити?

— Хочу обійти село. Як наші із цього боку підуть у наступ, я счиню там з того боку гамір. Почну стріляти. Зроблю пекло таке, що Ляхи не знатимуть, куди втікати.

— Чортяка — не хлопчище! Хто тобі піддав таку думку?

— Треба аж піддавати? Сама проситься.

— Чортяка — не Юрчик. Ото я пішов би з тобою!

Юрчик посміхається врадуваний, що така щаслива думка прийшла йому до голови.

Розпрощалися. Войтків іще з одним стрільцем іде в напрямку до лісу — Юрчик із своїм гуртком щезає на убочі горба.

Був це похід десятка одчайдушних людей на певну смерть, оскільки б попалися ворогові в руки, оскільки б узагалі зрадилися, що вони тут, у селі.

Бо хоч ішли горбом, в-одно натрапляли на хати. Спершу обминали їх. Потім, коли й собаки давали про них знати й ніхто не виходив із хат, вони набралися сміливости. Врешті Юрчик дійшов до легковаження всіх небезпек. Підходив аж під самі вікна хат, зовсім без заховування обережності. Коли в одній хаті побачив, що немає в ній нікого тільки двоє старих господарів, він зайшов до середини.

Обоє старі дивилися на нього такими чудними очима, як би з'явився їм опир. Мало бракувало, щоб почали хреститися. Юрчик заговорив:

— Добрий вечір.

— Дай, боже, доброго здоров'я.

— Не було у вас Ляхів?

Господарі приходять до пам'яті.

— Чому ж би не було? Були...

— Ая, були, бодай їм не було ходу! — доповідає старушка. — Були над вечір. Забрали кури та й пішли на зломання карку! Бодай не знаходили собі дороги...

— А ви як тут узялися? — питається не- певно господар і кидає очима на вікна.

— Не журіться, батьку. Там наші хлопці.

Жалко мені вас, але ходіть, проведіть мене на добромильський шлях.

— Та як же ж ви туди пройдете? Та ж там у селі такого Ляхів, крий його, божя сило!...

— Я тому й хочу, щоб ви мене провели безпечними стежками.

— Та може вам хоч хлібця... хоч молочка? — мовить старушка й метнулася то до мисника, то до печі, де варилася пшоняна каша.

— Нема коли, мамуню. Іншим разом.

— Ая! Бачив хто на війні вдруге того самого стрільця!

— Нагодуєте иншого — то... як би й мене! Я теж не буду загинати з голоду.

Тим часом старий, цокаючи зубами, закинув на плечі козушину. Звертаються обидва з Юрком до дверей.

— Чекай, старий, а може б краще я пішла?

— Гі, гі! А тобі що?

— Ти не знаєш, що старій бабі легше викручуватися від біди, ніж чоловікові?

— От, іди, стара, та лягай спати.

— Ну, ну, ну! Бурчиш, не знати чого.

— Тихо, бабо! — крикнув притишеним голосом господар. — Тяжко за біду?

— Слухайте, козаченьки, що вам буде радити стара баба. Вас кілька?

— Десять.

— Забагато вас, щоб пройшли селом. Мій старий нехай поведе половину одними городами, а я другу — іншими.

Юрчик спинився. Справді баба добре каже.

— Ну, раз-два, одягайтеся, бабусю.

— Вибачайте, голубчики! Щоб коло таких п'ятох хлопців та стара баба не загірлася! Ну, ходім, голубятка!... Ти, старий, іди коло Іванової хати. А я попри Прокопа Долішнього.

— А чому не навпаки? Коло Прокопа більш небезпечно. Багач! Легко могли дібратися до нього опришки. Вскочиш просто в зуби.

— Падоньку мій нещасливий з моїм старим. А ти ж хіба не знаєш, які в Прокопа люті собаки? Я там день у день висижую, то мене знають. Зацитькаю їх. А ти хочеш, щоб тобі просто Ляхів накликали на голову?

— Бабусю, не гайтеся! — квапить Юрчик.

— О, чуєш? Ще будеш їх забавляти. Ну, ходіть, козаченьки, що молодші та й що гарячіші, зо мною. А ти старий, май гадку, не нароби мені встиду!

— Та хоч світло було згасити!...

— Чого?... Нехай світить добрим людям...

З тими словами бабуся завертає на вулицю. За нею — Юрчик і чотирьох його товаришів-гімназистів. Рівночасно чують, як їх товариші почалапали з дідом по снігу городами.

Темно, що на три кроки перед собою не бачиш нічого.

— Ой, відай і ми не проскочимо попри Прокопа. Чувте, як там брешуть собаки?... — шепоче старушка.

— То далеко звідси?

— Кавалок. Відай там Ляхи господарюють. Не дарують багачеві. Добре йому так. Своїм не хотів дати — нехай забірають вороги! О! вже вони його обчімхають!... Підемо, козаченьки, туди — понижче... Тільки там треба шматочок вулицею пройти.

— Ведіть, бабусю... Нічого...

Йдуть, наслухаючи на кожний шелест. Намагаються заглушувати відгомін своєї ходи. Чим далі йдуть, йдеться їм легше, бо за страшенним скавулінням собак не чути нічого. Баба підбігає попереду них. Водно спиняється, роздивляється на всі боки. Ніхто — ні пари з уст!...

Юрчик чує, як дзвонять зуби в його товаришів. З холоду, чи від схвилювання? Сам він закусує уста, але не всилі запанувати над знервуванням.

— А тепер... — шепоче баба й кладе із загрозою палець на уста.

— Кріси в руки... — мовить пошепки Юрчик і піднімає свій кріс, як до наступу на штики.

Вийшли на вулицю. Під чобітьми лама-

ється крига льоду, що намерзала в рівчаках од коліс. Годі йти непостережено. Не порозуміваючися, і Юрчик і його товариші пускаються козацькою ходою. Тут не обдуриш...

Була хвилина, коли Юрчик завагався. Як жива стала перед ним його мати, коли прохала його, щоб не шукав собі біди. Такі жахливі в неї очі, такими слізьми залиті... Він почув страшний докір сумління. Його ж ніхто не посилав сюди. Він сам собі напивав... Щось його здавило за серце. Здрігнувся. Але в ту ж мить ударив сильніше ногою до землі, як би хотів притолочити лихо. І рівночасно почув:

— Стуй! Кто там?...

Юрчик ніколи не міг усвідомити собі, що з ним тоді сталося. В мить, як виринула з темряви чорна постать, штик його кріса опинився в її грудях. Зойкнула... замовкла... Тільки гепнула собою з усієї сили до землі.

— Свят, свят, свят... — простогнала бабуса, йдучи далі. З її грудей поплила тиха молитва.

Вони вже знову на городах.

Юрчик ледви волоче за собою ноги — такий схвильований. У голові в нього в-одно шумить: „Я вбив людину! Я вбив невинну людину!“... Коли вже відбилися від людських осель, товариші висловлюють свій подив, що Юрчик виявив стільки пам'яті, стільки спо-

кою, рівноваги духа. Поки ще хто з них подумав, що сказати, що робити, він уже проколів Ляха. Урятував їм усім життя, урятував усю справу... А Юрчикові в-одно шумить в ухах: „Я вбив невинну людину!... Я вбив зовсім невинну людину!“...

Зійшлися обидва гуртки.

— Куди ж далі? — питається бабуся.

— Ми тут останемося, — мовить Юрчик.

— Дякуємо вам, що нас провели.

— Ой, ми вас провели!... Сами ви собі прочистили дорогу. Біда з тою війною. І треба було тому якомусь пхатися вам під руки.

— Що ти знаєш, стара, що то таке війна! Ну, дай вам, боже, щасливого. А ми хіба ходім. Уже вони сами знають, що мають робити...

У тій хвилині в тому кінці села од лісу залунали крісові і скорострільні постріли. Заметушилося в селі. Під гомінкі крики починають з усіх сторін бити на село сотні Летивітра. В темряві видно, як із хат вискакують польські стрільці й намагаються ставати до бою. З уст Юрчика падає команда. Враз із нею з десятка крісів сипляться удари в середину ворожої збірки. Дикі крики рвуться з грудей напасників, збільшають тривогу в рядах ворога. Це не десять грудей реве — це гомін сотень. Достосовується до криків з того краю села. За-

в'язується пальба між десятком одчайдухів і ворожою силою. Ворог не може зважитися, куди бити. Рівночасно з двох кінців села наступає противник. Куди звертатися?... Серед тріскоту крісів, серед лопоту скорострілів торохтять польські обози. Втікають просто на гурток Юрчика. Тут приймають їх в-одно нові десятки куль. Спинається крик. Кленуть, кричать, вйокають. Одні втікають, одні спиняються. Потім усе втікає перед себе, куди очі несуть.

— Ой-ой-ой!...

Мимохіттю, почувши цей оклик, звертає Юрчик очі позад себе.

— Що вам? — крикнув, прибігаючи до бабусі, яка вже лежала на землі.

— Пішла собі, небога, по смерть! — промовив сумним голосом господар, намагаючися надармо підвести мертво старушку.

Тут уже не стало ні в кого сили займатися небіжкою. Гомони „урррааа!“ — в-одно наближаються. Докотилися вже до возів обозу.

— Урррааа! Бий Ляхів! — кричить Юрчик і з ним десяток його товаришів. Із цим криком скотилися по невеличкому схилі горба до своїх.

Коли одні хотіли пуститися вслід за втікаючим ворогом, інші спиняли. Не було ще команданта. Він розділив одну сотню на дві частини. Одна пішла ліворуч дороги, друга

праворуч до наступу краєм села. Він із своєю сотнею йшов шляхом, серединою села.

І справді не минуло кілька хвилин, як збитими чвірками йде через село Летивітрова сотня. Командант попереду.

Спинають його гомінкі радісні крики чет другої сотні, що вже починала збиратися. Якраз викотився зза горба місяць і кинув сніп світла на всю кітловину.

Летивітер наближається до трьох возів ворожого обозу, які не могли втікти. Вбитий кінь у першому возі загатив дорогу. Поламані лежать вози й під їх колесами — мертва, помішена коняка...

— Що ти там робиш, Юрку, на возі? — питається Летивітер весело.

— Не штука вам, пане команданте, як ви й до стрілу не прийшли! А ми добуваємо патронів!... Бомби, бомби! Ручні гранати!... Дивіться, скільки всякого добра!...

— З тобою я ще буду мати порахунок!

— Дай, боже, як найбільше таких порохунків! — сміється весело Юрчик, заглиблюючи свої пальці в скриньку з патронами.

Приходять провідці окремих чет: „Пане команданте... то і то... Пане команданте... то і то...“ Сипляться звідомлення, хоч і без того видно, що зроблено. Село звільнили від ворога, шлях прочистили.

— Чвірки в ряд! Ідемо й бемо ззаду на Добромиль!

— Йдемо вперед! — крикнув один четовий командант і за ним підхопили цей оклик ціли чети.

Люди сходяться з усіх сторін. Дякують. Запрошують до хат. Всюди вечеря готова. Ляхи варили й не мали часу зісти.

— Нехай обійдуться смаком!

— Пане сотнику! — просять Летивітра. — Шкода лишати стільки добра! Хто з нас зможе це все поїсти.

— Пішло людської праці чимало. Кури, гуси, свині. Били, що під рукою. Нехай хоч наші стрільчики похарчують.

Летивітер дивиться по стрільцях, що вже стають у ряди. Жалко йому стало цих голодних, перетомлених людей. Такі в них пісні лиця. Але ж бо й уся справа — в успіху. Як не наскочать на ворога хильцем, неждано, поки встигне дізнатися, що сталося в нього на задах, — пропаде все. Замість, щоб вони перемогли, ворог привітає їх таким вогнем, що все пропаде. Годі. Неможна спинятися ні хвилинки.

— Та заночуйте в нашому селі. Вранці, підемо всі з вами.

— Ні! — мовить твердо Летивітер. — Не будемо тут ночувати!

І подумав: Бо може не буде до чого вставати.

— Пів години відпочиваємо. Чия хата ближче, приносить зготовлену страву.

Коли чоловіки ще торгуються, жінота вже розбрелася по хатах. І не минає кілька хвилин, як уже напливають вони з усіх сторін — то одинцем, то по дві, то гуртками. В руках у кожної то хліб, то горнець із юшкою, з молоком, з мясом...

Летивітер розпускає чети. Не далі, як тридцять кроків від свого місця.

Тепер починається рух, який буває в найщасливіші хвилини. Одні харчують, одні, що вже заспокоїли голод, простягають кости на снігу, закурюють, що хто має. Там уже починає завязуватися пісня. Спершу тихо, негамірно, несміливо. Не знати, як подивиться на це командант?... Коли ж немає заборони, пісня в-одно голосніше злітає, співають її вже всі уста, всі груди... Всі серця в ній радощі свої виповідають. Гомоном по селі котиться. Луною від піль відбивається.

— Пане команданте! А що будемо робити з полоненими?

— Скільки?

— Чотирьох.

— Підуть із нами. Ну, хлопці! Час у дорогу...

Чвірки стають у ряди, розвиваються здовж гостинця. Перші вже в марші. Ясний місяць освітлює шлях, розсріблює білі поля, душу

звеселяє... Із перших рядів злітає похідна пісня.

Але її згуки відразу наводять Летивітрові на пам'ять, що це тільки початок діла. Їх жде ще сьогодні чимала робота. Й дуже небезпечно. Хат найближчого села вже йно-що не видно. Дає наказ припинити спів. Походом — у найбільшій тиші!

І справді, не спам'яталися, як уже опинилися коло першої хати. Войтків іде — розвідується...

— Біда, пане команданте! — мовить, вертаючи з хати. — Баталіон Ляхів заквартирувався в селі.

— Тут, у Ляцькому?

— В кінці села, прошу пана, — мовить господар, що вийшов з хати враз із Войтковом. — Наше село розкинулося на три кільметри, трохи не до самого Добромиля... Тут спокійно. А там десь у селі Ляхи.

— Йдемо! Що?... — питається Летивітер більш сам себе, ніж кого.

— Небезпечно, пане, — відраджує йому господар. — Ви, відай, билися в Губичах. А за той час переходила сюди патруля. Завернула туди, як до Добромиля. Селом вам дуже небезпечно. А підете шляхом, то вас так можуть покалічити, не дай, боже!

— Йдемо? — повторив запит Летивітер і зараз таки пожалував того.

Ніхто не відповідає на його запит, ніхто не рушається з місця. Він дивиться на стрільців і жахається. Читає в їх очах страх, трохи не жах смерті.

— Хлопці! Йдемо? — кидає в-останнє.

Мовчанка.

Помалу тут і там починають відзиватися голоси:

— Небезпечно. •

— В селі погубимося.

— Ніхто не знає села...

— Ляхи могли засістися...

Вже більш немає чого говорити. Летивітер не може оджалувати свого непродуманого й нерозважного запиту. Трохи волосся собі не рве з голови... Хто на війні питається? Хто питається людей, чи хочуть іти на смерть?

Наказ — і все йде! А він — питається! А він питається! Ах! Яку чудову нагоду змарнував! Тепер уже нічого не вдіє. Не сміє давати тепер наказу, якого добровільно люди не хотіли прийняти на себе. Бо — можуть відмовити. А тоді?...

Звертається до селянина:

— Підете, батьку, з нами? Покажете нам дорогу до Вовчої.

— Нічого. Чому ж би не провести вас. Горбами?...

— Як знаєте. Горбами, лісами. Найкорот-

шою дорогою. Бо ми дуже потомлені. Люди мусять відпочити.

— Я вас переведу через Гору Страч. Найближче, але дуже погана дорога. Одно хіба, що безпечна.

Зійшли вниз до річки, пройшли її, шма-ток дороги до горба серед хаців і зараз потонули в лісі.

Коли вже увесь курінь заховався в лісовій гущавині, Летивітер одітхнув. Він сам не спам'ятався, що з ним сталося. Від тої хвили, як завагався дати наказ до походу через село або шляхом попід село, щось дивне з ним починилося. Він не мав уже відваги наказувати. Він дав себе нести мовчазному опорові стрільців. Вони не виявляли охоти йти, він не мав відваги наказувати. І, доки спускався із шляху до річки, ще с'як-так. Але як річку пройшли, як уже почали підходити на горб, такий його страх обхопив, що, може, в житті такого не зазнав. Всю силу своїх нервів натужував, щоб чим хутчій добитися до лісу. Щоб заховатися. Кілька разів мусів зупинятися. Ніби то передивлявся, як ідуть його сотні. На ділі роздивлявся по околиці, чи немає небезпеки.

Як на долоні бачив перед собою розсріблені світлом місяця поля... У віддалі вється шлях, що мав повести їх до перемоги, до славного успіху... Вони кинули його. Втіка-

ють. Крадьки втікають до лісу, щоб лісами передертися до своїх. Лице йому корчиться з болю. Серце від встиду стискається. Він не знає, що із собою робити. Боїться дивитися в очі стрільцям. Боїться, щоб не вичитували з його лица, яким він боягузом виявив себе.

Ні, ні! Неправда!... — кричить його душа. — Неправда! Хто в Корманичах виявив стільки одчайдушної відваги? Хто в Корманичах, маючи змогу одійти в ночі, остався на шалене змагання, залишився на зовсім певну смерть! Хто? Боягуз?...

Голова мимохіттю звисає йому на грудях. Він іде лісом, виминаючи гилляки, що тут і там вдаряють його хрустальним льодом по лиці...

Не бачить ні стежки перед собою, ні отих людей, що проходять попри нього раз-чвірками, раз-двійками, то знов гуртками, то одинцем... Він що-раз далі остається позад сотень. Іде прибитий, згноблений...

І враз причувається йому, що це не хода людей, це — оклики. Чує виразно, як раз по разу, зпід чобіт усього куріння виривається одно-одніське слово: бо-я-гуз!!... бо-я-гуз!!... За кожним скрипом чобіт він чує один склад того слова. І в цілому: бо-я-гуз!!...

Неправда! Неправда! Хто пішов наперобій через Губичі? Боягуз?...

Боягуз був би завагався! Був би волів піти в полон, ніж шукати смерти! Неправда! Не боягуз! Брешеш!... брешеш!...

Хотів кричати. Хотів спиняти сотні, щоб не чути в їх ході того проклятого слова. То знов гамував себе. Переконаував себе, що не сміє робити дурниці. Врешті таки не втерпів:

— Стій!...

— Стій!... Стій!... Стій!... — покотилося луною, переливаючися крізь що-раз дальші ряди, дійшло аж до передніх.

Почали спинятися сотні.

Летивітер пішов швидкою ходою до перших рядів. Дав людям відпочинок. Сам іде далі...

Як спинив! Як спинив їх! Одно слово: „стій!“ і дві сотні завмірають на місці. Одно слово — „вперед!“ — і він доходив би вже до Добромиля. Був би взяв після короткого бою, може й без бою — Добромиль. Очистив би місто від ворога. Міг внести в його ряди таку страшну паніку, що все втікало б!... Одно слово: „вперед!“ — і він не сказав його. Усумнився в силу свого слова, кинув його на роздумування юрби, на сумніви стрівоженої юрби...

— Вперед! — крикнув з усієї сили, обертаючися до куріня, який уже зовсім втратив характер боєвої одиниці.

І, мов зачаровані, починають порушатися чвірки — одна за одною... Вся довга лінія його сотень захвилювала на тлі безлистою лісу.

— Ха, ха, ха!... Вперед! Тепер!...

— Що кажете, паночку? — питається господар, що йде ураз із ним.

— Питаюся, чому ми так не йдемо вперед на Добромилі.

— Треба вам було, паночку, біди? Люди такі винуждані. Кілька днів у боях. Казали, що вже були б не витримали.

— Казали. Але як би треба, ще два дні, ще три дні йшли б у боях... Якими вертепами тепер ідемо! Але йдемо! Всі йдуть!... А там рівним шляхом... Мурованкою...

Селянин нічого на це не сказав. Не розумів, чого хоче командант. Боявся, що то на нього він такий злосний, бо то він у першій мірі відраджував. Думав добре порадити та тепер відчуває свою велику провину. Ішов, глибоко похнюпивши голову від важких думок. Роздумував над тим, що там у нього вдома діється? Чи не господарює в нього воріг?

Як-раз наближалися до залізничного шляху.

— Підемо, пане, до тої будки. Там наш чоловік за будника.

Почали сходити в яр. Місцями западалися повище колін у сніг, декуди — по пояс. Поки не добрели яром до потічка. Тепер уже ледви

могли посуватися вперед. Це не був уже похід військового куріня — це череда овець розбрелася на дні глибокого яру. Одні йдуть похнюплені, байдужі, западаються в сніг, заломлюються на крихкому льоду, западаються із чобітьми у воду. Одні скачуть сюди, туди, шукають кращої стежки, виминають місця, де западалися їх товариші. Поки сами не наберуть води в діраві чоботи — і тоді їм уже байдуже. Ще інші йдуть рівною військовою ходою. Задержують лад. І всі разом — як розбита череда...

Летивітер дивився кілька разів позад себе. Що там не діється!... Яке безголов'я!... Врешті махнув на все рукою. Перед ним завиднів залізничний шлях. Він бистрою ходою видряпався на шкарп над шляхом, де стояла хатчина будника.

— Що чувати? Були Ляхи? — питається, як тільки увійшов до хати. Навіть не привітався.

Його поява викликала спершу збентеження у дівчат, що схопилися на рівні ноги. Але при перших його словах розясніли в них лица від радощів. Одна говорить, друга перебиває їй. Своє вкидає. Кожна хотіла б сказати йому щось нового, щось веселого.

З усього того дівочого торочення Летивітер дізнався, що Ляхів тут сьогодні ще не було. Але є вже в Добромилі.

— На стації їх ще не було.

— Тато йно-що вернулися й знову поїхали.

— Куди?

— До Добромилля на стацію. Тато боялися, що Ляхи їхатимуть спершу від Нижанкович. Поїхали на панцирці під Нижанковичі, висадили штреку в двох місцях.

— А тепер поїхали на панцирці під Добромиль. Мають висадити й там ще штреку.

— Пане четарю, ви самі? Тут небезпечно.

— Я з відділом. А вам не страшно самим оставатися?

— Що ж робити? Помагаємо, скільки можемо...

— Ну, прощайте, пані! Передо мною ще далека дорога.

Вийшов. Не бачив того, що наймолодша дівчина йшла за ним.

Тим часом уже збірався увесь курінь. Одні за одними виходять на насип і стають у гуртках довкола хатчини будника. Відро з водою переходить з рук до рук, від уст до уст. Летивітер жде хвилину, потім дає наказ ставати в ряди.

— Ще добрий шмат дороги до Вовчої?

— От так ще вдвоє-стілки.

— Ледви, чи до ранку дійдемо?

— О, дійдемо! — розважає його господар. — Тут уже безпечніше.

Коли вже так стрільці стояли майже го-

тові до походу, Летивітер усе ще не давав гасла. Він почав розпитуватися в дівчини, що тут діялося в останніх днях. І не цікавий був на зміст її відповідей. Його увагу приковував до себе тихий, лагідний її голос і дуже спокійний. Щось йому нагадував... Він слухав її оповідання про страшні події і мав таке почування, що слухає якоїсь чарівної казки. І не казка його цікавила — та чарівна дівчина, що може мала п'ятнадцять років, а може й ні, й уже такі страхиття пережила. І так спокійно йому про них оповідає, як казку старенької своєї бабусі. Він любить голосом цієї дівчини. Має враження, що гладить його хтось ніжним, м'яким шовком по лиці.

— Що ж ви робите тут, панночко?

— Чекаю, щоб наші прогнали ворога.

— А потім?

— Поїду знову до Перемишля вчитися!

— Ви вчилися?

— Я була на першому році вчительської семінарії.

— А ваші сестри?

— Одна вже вчителька, друга на третьому році семінарії.

— І не боїтеся сами тут сидіти?

— Ми сиділи тут через цілу війну. Що робити? Що буде, — буде.

Бідна дівчина! — подумав Летивітер. —

Що буде, — буде! Яка страшна резигнація. Яке глибоке відчуття своєї долі.

— Тато!... — крикнула дівчина й побігла на край насипу.

Летивітер пішов за нею. Він почув, як сопе машина: ффу... ффу... ффу...

— Наша панцирка! — мовить дівчина. — Тато...

І в ту ж мить жахнулася:

— Ні... ні, не тато... Боже!... Ляхи!...

Внизу, на шляху спинилася панцирка. З неї вискочило скількох польських стрільців.

Летивітер, як стояв, так повернувся до своїх, присів і крикнув півголосом:

— Тихо! Панцирка!

Від хвилі, як він побачив, що панцирка у ворожих руках, шибнула йому крізь голову тисяча думок. Одні, щоб засипати її з гори з насипу ручними ґранатами, бомбами. Одні, щоб виждати, поки їх не мине й зірвати шлях та засідку зробити на Ляхів. А найбільш те, щоб ворог не почув гамору його стрільців, щоб не сполошився й не втік. І ця остання думка взяла верх над усіми іншими. Він, як стояв, так повернувся, присів, крикнув: „Тихо! Панцирка!“

І так остався замлілий на місці. Його слова впали громом на голови стрільців. В одну мить звіялася курява на снігу. Дві сотні людей втікають у панічному страху

від насипу вниз до річки. Летять на безголов'я. Немає в світі такої сили, що б їх могла спинити в утечі. Немає можності завернути цих людей.

А він стоїть тут сам, без кріса, без ручних ґранат, без нічого. Стоїть і дивиться, як унизу, двадцять кроків од нього, їде панцирка. Як десяток ручних ґранат — і сліду з неї не осталоб...

Вскакують на панцирку ворожі стрільці...

— Фу... фу... фу...

Машина рухається з місця, їде попри нього, в напрямку до Нижанкович... Він стоїть, стоїть, дивиться, як закамянілий — нічого не розуміє... І тільки по хвилині остільки спам'ятується, що завертає, йде за своїм курінем. На переміну — то страшна лють шарпає його груди, то заспокоює ту безкраю лють — біль резигнації.

Без пам'яті доплівся до річки. Дивиться на людей, що згорбилися на березі й не пізнає їх. Не знає, чого вони хочуть од нього, що він має з ними робити.

Врешті нагадує собі всю пригоду з панциркою й ту ганебну, божевільну панічну втечу двох сотень. Згадав, скільки через те втрачено, й вибухнув з усієї сили досадним болем душі:

— Ну! Чого чекаєш мене? Чого? Чого?... Втікай! Втікай!... Я такого війська не по-

требую! Ну, втікай! Втік, — утікай далі! Чого стоїш? Чого ждеш?...

Почав їх так до безпам'яті ганьбити, що від згуку своїх власних слів, від гомону своєї лайки аж сам спам'ятався.

Кидає наказ, щоб сотні ставали воєнним ладом. Сніг — не сніг, вода — не вода, яр — не яр! Іти в чвірках! Як військо — не як череда баранів! Щоб, як барани, розбігалися, коли треба ставати до бою...

Вже річку перейшли, вже виходили стрімкою убіччю на хребти гори. Та Летивітер іще не всилі погамувати свого гніву. З його уст вилітають далі громові лайки. Сипляться на голови стрільців.

Дивиться вслід за ним і за всім курінем молода дівчина. Даремно намагається зрозуміти, що тут сталося.

Висока, худа постать хильцем одчиняє двері. Входить крізь них похилена до великої притемненої залі. Стає біля одвірка, вітається із знайомими головою. Роздивляється хвилинку. Надумується, куди б їй пристати. Вагається. Ні. Вже зважилася. Вже знає. Наближається помалу до одного гуртка. Там поступаються. Стає.

Вітаються словами, руками.

— Що нового, реб Хаїм?

— Скажіть ви, що нового? Послухаю.

Посміхаються. Що йому можуть сказати нового? І Хаїм не дуже то цікавий на новини. Звик уже, що добрих не почує, а лихі йому добрі люди все заскоро принесуть.

Хаїм стає мовчки й роздивляється по кімнаті. Бачить у різних гуртках знайомих. В-одно хитає до них головою. Вітається на всі боки. Відповідають йому так само, не відриваючи своєї уваги від притишених розмов у своєму гуртку... І тут, і там, і скрізь.

Аж ось в одному гурткові починається більш жвава розмова. У мить приглушуються шепоти. На всій залі. Голови повертаються

з усіх боків у напрямку того гуртка, витягаються шиї. Тут і там долоня, приложена до уха, перетворює слухача в нерухому статую, заслухану в голос промовця. Щоб тільки вловити кожне слово. Тим часом, як неждано почалася, так і вривається голосна розмова. Оживляються знов уривані притишені шепоти в гуртках.

На лицах зібраних видно непевність, тривогу. Кожне цікавіще слово захоплює увагу всіх гуртків. Шукають розваги. Душа всякого тужить за відрадою, спокоєм.

Прийшов сюди шукати розваги й Хаїм Левенштейн. Він тільки тут, коли бачить себе в гурті своїх людей в одірванні од світа, самих без нікого, без ніяких звязків із зовнішнім, чужим, ворожим оточенням, тільки тут він знаходить рівновагу.

Але й тут він бачить уже в-одно сильніше хитання, що-раз більшу непевність, тривогу. Хоч відчуває, що вони — одна, велика, сильна родина, але мусить і тут уже почувати, що доля викинула їх із звичайної колії життя. Мусить це навіть тут почувати. Як його, так і всіх бентежать випадки дня.

Не дармо... Вони ж згубили свій шлях серед нових непевних подій. Попалися між два вогні. Між два воюючі фронти. З одного боку пересуваються перед ними мовчазні, таємничі обличчя Поляків. В їх очах вони

вловлюють іскри гніву. Читають у них погрози для себе. І то тим страшніші, що вони бачуть довкола себе безладдя, страшене, безпросвітне безладдя. Нічого — тільки безладдя!... Воно скорше чи пізніше мусить їм принести катастрофу. Вони цього певні. Тривожаться від цього з усієї душі.

І з другого боку доходять до відома всіх Жидів глухі вибухи расової ненависти. На це вже всі звертають увагу. Долітає до них звідци... звідти:

„Жиди всьому виною!“...

Ніхто їм цього не каже. Ніхто не кидає їм до очей. Навпаки! З уст провідників нового руху чують щось зовсім противне. Та це їх не заспокоює, не задовольняє. Ні поклики до праці, ні заяви признання для жидівської сили, енергії, для їх розуму. Ні запевнення про рівноправність. Ніщо їх не заспокоює. І коли в додатку з постави нових провідців видно улесливе залицяння, вони ще більш від того бентежаться. Не відгукуються на поклики, не рвуться на запросини.

Бо рівночасно від низів іде дивний шум. Проривається тут і там у вигуках сліпої ненависти, може придавлюваної, може гамованої ще чиеюсь рукою, але проте неменш грізної.

Хаїм прийшов сюди, до дому молитви, щоб розважити схвильовану душу.

Прислухається до розмов — відразу в кількох гуртах.

Але ж бо, куди не звернеться, всюди одно й те саме. Всюди розмови про безвиглядне становище. І тут, тут, де б він сподівався знайти заспокоєння власних трівог — і тут те саме.

Найбільш жвава розмова йде в чималім гуртку, де стоять усякі люди: старі, поважні громадяне й молодь. Хаїм прислухається помалу до їх суперечки й коли зрозумів, про що вони спорять, трохи не плюнув з досади.

— Ви, ви всьому виною! — чує закиди молодій людині, звернені під адресою старших громадян. — Ми від першої хвилини закликали до праці з Українцями. Ми звертали увагу, що неутральність не доведе нас до добра. Треба було разом з нами ставати до роботи. То замало, що ми почали співпрацю з Українцями без вас!

— Добре ви почали! Ми вже бачили, до чого ви дійшли із своєю міліцією! — насміхається з промовця-студента один старик.

Слухаючи того, Хаїм хитає головою. Він тримався тої думки, що й загальне громадянство. Не подобалися йому були ці необережні спроби. При згадці про міліцію і він не втерпів.

— Чого було квапитися? — мовить. —

Чого було так хутко квапитися? Як би то вже що втікало?... Чого було перескакувати так нагло з одного боку в другий?

Відразу посипалися у відповідь йому закиди, що він і йому подібні вміють тільки гнутися до затрати людської гідности.

— Ви гнулися, — кажуть, — доки мали перед ким. А не стало ваших панів, ви — нейтральні!

— Що значить: гнулися? — обурюється Хаїм, зачеплений до живого. — Співпрацювали! Робили те, що треба було! Що значить гнулися? Чого зараз ображати?

Хаїмові йдуть у допомогу старші громадяне. Кажуть із легковаженням, що їх молоді не хочуть зрозуміти! Ну, що ж? Не диво!... Що вони знають! Хіба ж вони мали час пізнати життя? Хіба ж вони можуть уявити собі, яка то була співпраця? Яка важка була їх відповідальність перед громадянством?

Співпраця? — насміхаються молоді. — Неправда! Не було ніякої співпраці. Було тільки вислугування. Неправда, щоб разом з ким працювали! Служили! Гнулися! Вислугувалися всяким урядовцям, стояли в них на службі! Неплатній, але тим більш собачій!

Останні слова викликають вибух обурення. Одні лають молодих за образи, інші, більш спокійні, відгризаються: кажуть, що „соба-

чою“ своєю службою захищали інтереси всього жидівського громадянства. Вони й їм, і їм, — говорять під адресою молодих, — уможливлювали стати тим, чим вони є. Не штука то тепер! Та й не знати, яка то ще далі буде співпраця молоді з новими господарями краю...

До розмови вмішуються поважні люди, що ніколи не цікавилися політикою. Намагаються лагодити пристрасти. Оправдують одних, накликають до обережності других.

Молоді гамуються трохи у вибухах. Але не поступаються. Доказують, що старший загаль опинився на роздоріжжі. Нехай же ж бодай тепер молодих не спиняють. Нехай молодшим не стають поперек дороги. Розуміється, те, що доконалося в краї від першого листопада, не могло не бути страшним обухом на голови старих громадян! І не диво, що від цього удару могли вони втратити рівновагу. Нові боги скинули їх кумирів...

— Нові боги?... — питається непевно старий Жид, що стояв осторонь і слухав — не слухав. Бодай не дивився на тих, що спорять. — Нові боги?... Бог — один! Бога сюди не добре вмішувати...

— Нові постаті! Нові люди! То лиш так кажеться: нові боги! — оправдує свого товариша молодий студент Пінкас, один з провідців молодшої громади. — Та й не в людях

справа — в тому, як вони відносяться до співгромадян! Які вони інші, ніж ті, що були! Який у них інший погляд очей, який інакший вираз лица! І враз із цим — які нові способи правління вони заводять! Перші їх слова — це поклики до співпраці! Бувало коли таке? Бувало коли, щоб Жиди почули слова не наказу, не погрози, не вимушування, але теплового прохання, щирости? Чи нас у житті коли хто прохав?... Під бороду погладив — так. Правда! Правда! Як свого жидка... Але панське прохання — значило наказ! А ну, було, жидку, не зроби! А щоб пан радився із Жидом укупі?...

— Оце як-раз нас найбільше хвилює, — мовить Хаїм. — Хто править, той не прохає. І хто прохає...

Замовк на хвилиночку. Похитав обома руками, долонями раз до гори, раз до долу, напереміну. Потім докінчує з викривленим погірдливо лицем та немов одганяє від себе рукою:

— ...До того я не маю довіря...

Його слова викликали бурю насміху серед молодих. Прискакує до нього Пінкас. Ловить його за гудзик і, тримаючи сильно, скаче йому до очей:

— Ви не звичні до прохання? До теплового слова, але поважного? Не того легковажно-фаміліярного? До того, щоб укупі радитися?

Ви не були на це приготовані? Не розумієте того?

— Розуміємо, розуміємо! Але у нових способах, у нових словах добачуємо як-раз слабкість нової влади. А від того — нехай нас бог боронить! Це нас хвилює! Бо, скажіть, що варта влада, як вона слаба? Це ще більш небезпечно, ніж хоч би який твердий наказ. Ви цього не розумієте. Бо ви молоді. Але нам, старим, слабкість нової влади наказує найбільшу обережність. Усякий з нас може при тому зацокатися!

Ні. Це зовсім збило їх усіх з пуття! — докоряють їм молоді один наперед другого. — А того вони не бачать, яку за поруку дає їм нова влада? Чим більш вона слабка, тим більша для них певність, що не вони їй, але вона їм служити буде. Не бачать цього з усіх признаков?

...Бачать, бачать, бачать... Що з того, що бачать? Що їм із того, що бачать?... Але де ж та певність, що вже кінець усьому? Що вже не прийде поворотня хвиля? Що не вернеться все до старого? А що їм принесе цей поворот до старого ладу? Не принесе він помсти? Страшної помсти для всіх, хто тепер загнав у ганьбу приниження колишніх могутніх панів? Для всіх, хто схилив сьогодні голову перед новими панами? Не наказує це здержатися від усього? Не каже

це стати зкраю? Коли раз уже нейтральні, треба витримати в нейтральності!

Стояли збитою масою проти молоді. Заправлені в твердій школі життя, знали вагу обережності, одноцільного поступовання. Мали на доказ правди своїх слів — сотки прикладів...

Коли впало зараз у листопаді вперше гасло „невмішування“, почала підхоплювати його досвідчена, бита життям стара громада. Підхопила його одним рухом, одною збірною волею. Бо було воно для них догідне й корисне. Не в них це храм, не їхнє свято. Чому не стати осторонь? Нехай бенкетують інші. Бенкет ще може скінчитися криваво. Чого ж наставляти спину? Чого ж брати відповідальність? Кров свою надармо проливати?

Молоді не погоджувалися з тим. Наказам старших не скорялися. Йшли своїм шляхом. Робили свою роботу. Не вважали на тверезі слова досвідченої громади.

Та становище старших у жидівському громадянстві ставало помалу в-одно сильніше й сильніше. Й уже зовсім скріпилося від тої хвилі, як розпущено жидівську міліцію.

Старі питалися злорадно: Чому це сталося? Чому дійшло до того? Де ж та рівноправність?

Молоді не могли знайти оправдання. Вони й сами були дуже незадоволені. Хвилювало їх од самого початку, що не діставали довго крісів. Шукали причини. Ходили до команди. Питалися. На всі запити — ,коли?' — одна відповідь: ,Нема крісів! Нема й для тих, що йдуть до бою'. Вони ждали. Робили службу без крісів. Але тим часом залітав до них протест низів проти того, щоб Жиди наводили лад у місті. І це їх ще не відстрашувало. Не залишали праці. Аж ось — раз, другий — падає вночі стріл до патрулі. Нікого не ранив, але й не скріпляв відваги... Почалося доходження, розсліджування, хто це міг стріляти?... Хто стріляв? — питалися в-одно. Не могли діждатися відповіді. Виявилось, що доходження не довело ні до чого. Не дало ніякого вислідку. Тим часом і вони сами над цим роздумували. Одні казали: могли стріляти Поляки. Інші не відкидали зовсім певно можливості, що це стріляли Українці. Не знайшли провинних. Не було вияснення. Міліція розсипалася. Ніхто її не розв'язував. Сама почала помалу розпливатися.

При що-раз більшій пасивності молоді почалася повна неутральність.

І ось тоді тут і там проривалося пів-слово, може навіть не слово, може недодумана до кінця думка, може навіть тільки почування.

Але все те заставляло їх трівожитися. Починали з тих неясних гомонів свого оточення розуміти своє становище. Їм давали зрозуміти, що на нейтральність не місце й не пора! Тут іде бій! Змагання на життя й смерть! Счіпилися дві сили. Одна з них мусить упасти. Не вільно в завзятому змаганні стояти осторонь! Дивитися й міркувати: чия візьме верх? Ні! Тут або друг, або ворог! Тут або давати треба сили, працю, маєток, життя за ідею, для ідеї. Або ставати на становищі ворога. І тоді ніякої пощади не буде, навіть захисту... Треба ясно висловлюватися! Треба зважитися на одно з двох. Третього немає...

Від таких слів хололо в серцях. Усім. Це вже не жарти. Це очевидні звістуні хуртовини.

І в таку хвилинку молоді ще раз забажали вирвати себе з пасивності. Але й хотіли завернути всю громаду з небезпечного шляху „невмішування“. Доказували, що від того йде все лихо. Хотіли використати й сьогоднішню суботнішню збірку в домі молитви для своєї пропаганди.

Але як за кожним разом, так і сьогодні не мали успіху. Хто слухав їх — то слухав. Помалу, один за одним відв'язуються від їх гурта старші громадяне й вони самі, молоді, доказують один одному те, що кожний з них

знає, про що з них кожний до глибини душі переконаний.

Хаїм Левенштейн опиняється в гурті, де стояло кількох провідців. Схвильований розмовою з молодими, він починає провідцям докоряти, що вони взагалі не потрібно вмішувалися від початку в цю справу. Треба було відразу стати так, щоб нікого не стрічали тепер докори. А то на всі боки мають тільки ворогів. І вже найбільш небезпечно те, що діється в місті, серед юрби.

— Ви знаєте? Відколи впав на нас страх, ми зачинаємо всі що-дня свої крамниці, як тільки починає смеркатися. Але чи ви можете уявити собі, що діється в моїй крамниці, як я її зачину?... Я сідаю під дверми на чатах. Що то не доводиться мені вислухувати зпоза цих дверей. Посходяться під крамницю жінки. Давай лаяти Жидів! ,А ви сякі, а ви такі, а бодай ви світа божого не бачили! Збігаєш усе село — ніде кришки соли не дістанеш. Лети до міста. Кидай вдома роботу, діти, лети з висолопленим язиком. Аж ноги вмівають. Аж жах бере душу, що там удома. Прибігаєш за сіллю, за нафтою, за свічками, за нитками. А тут Жидова позачиняла всі крамниці. Хиріє вже в перинах! А бодай вам життя не було! Бодай ви на останній день позасипляли! Бодай на вас судний день настав!

З такою досадою переповідає лайки селянок, аж йому віддих у грудях захоплює. Врешті звертається з болем душі до товаришів недолі:

— Чи можна ще гірші прокльони кинути? Вже й не придумає ніхто! І за що? За що? За те, що їм треба нафти, соли, свічок, ниток? Що все те є у мене в крамниці і я сиджу за дверми й не можу нічого вторгувати? Така мене чираз бере досада, що таки хочу одчинити. Ще трохи вагаюся. Вже бачу, що туй-туй не витримаю. Вона сказиться зі злости, а я дармо трачу заробок. Але ба! Коло двох-трьох уже цілий гурт збирається. Пізнаю з розмов, що пристають до них уже й козаки. Розпитують, що й як? Го, го! думаю: тепер уже небезпечно! Жінки кричать на всю вулицю, болі свої розливають. Козак обурюється на „людську кривду"! Як вам це подобається? Скажіть, скажіть! Як вам це подобається? Він обурюється на мою кривду, що я не можу заробити, що само в руки напихається?...

Посміхнувся. Бо бачить притакування голловами у інших купців. Усі вони те саме почувають. Кожного жаль бере, що такий поганий для них час настав.

— Ая! Добре то нам тут сміятися! — мовить далі Хаїм. — Але то так сидіти за дверми, як козак знімає кріс із плечей та

починає грюкати, гатити кольбою в залізні двері крамниці. Як кричить: „Гей, Жиде! Вилізъ зпід перини! Відчиняй двері!“...

— Бодай йому так лежалося під периною, ціле життя, як тобі, реб Хаїм, сидиться там під дверми! — висловлює йому хтось із гурта співчуття.

— Дай, боже, дай, боже! — посміхається Хаїм. І зараз переходить, перескакує у поважний тон. — То не жарти! То не жарти!... Цей гуркіт, лопіт, ломіт крісу в двері, ті лайки жінок, крики козаків доводять мене до розпуки. Я сиджу з притаєним віддихом. За кожним криком защемить у мене в серці. Я в-одно підбігаю до дверей. Прислухаюся до того гамору на вулиці. До тих криків, лайок, прокльонів. Як мене це трівожить!... Я не пропускаю ні одного слова з вулиці. Тільки, як уже приклади крісів гупотять у двері, сам не счуваюся, як груди починають стогнати. За кожним прикладом кріса душа мене покидає. Серце завмірає у грудях.

І як би відборонявся од роззвіреного козака, полотніє на лиці. З уст вихоплюється йому:

— Ой, вей...

Потім кінчить спокійніше:

— Помалу, під ніч, як уже заспокоюється на вулиці, то й мені стає на душі відрадніше. Сиджу мовчки й тільки мимохіттю стогну. Ні

словом не обзиваюся. Ні думок ніяких не думаю. Камянію в дожданні. Боюся, щоб не сполохати своєї гіркої долі, щоб не накликати на свою голову нещастя. Минають години на цьому трівожному дожданні, доки не замовкне все, поки не втихнуть усі згуки на вулицях, поки не вколише міста сон. Тоді я вже залишаю свою крамницю, виходжу задніми дверми до хати. Їм — не їм, сплю — не сплю. В-одно крізь неспокійний сон прислухаюся, чи не господарює хто в моїй крамниці. Так що-дня, що-дня... Доки того буде?... Скажіть мені, доки ще того буде?...

Чим далі в вечір заповнюється дім молитви. Сходяться чоловіки й жінки й старі дідуги. Виповняють трохи не по краї велику залю. Коли під двома останніми вікнами, на яких світиться по дві свічечки, стоять гуртки й моляться, переднє вікно заслонене. Коло нього згуртовуються найповажніші горожане, провідці в місцевому житті.

Там починає промовляти секретар жидівської Національної Ради доктор Сохор. Усі цікаві на його промову. Він приїхав з Коломиї із ширшої наради. Привіз новини, вказівки. Має пояснити загальне світове й краєве становище.

Найбільш усі цікаві на новини. І ще більш на те, чого їм ждати в найближчому часі?

Як застосовуватися до подій, що можуть ще прийти? Як на них приготуватися?

Др. Сохор оповідає все подрібно. Говорить голосно. Він спокійний, що ніхто його з вулиці не почує. Ті два гуртки, що моляться в голос — і тільки де-коли вмовкають, як іде цікавіша розмова, — роблять стільки галасу, що за їх гамором губляться слова промовця. Їх молитва заховує перед світом властиву ціль і характер сходи́н. Хоч як не сподівалися, щоб теперішня влада мала стільки дотепу й могла їх слідити, все ж таки для всякої безпеки поставили перед хатою сторожу: дві старі жінки й молодого студента.

Слова промовця бентежать слухачів. Вони хотіли б почути якусь розвагу, тим часом вісти з краю ще більш невідра́дні, ніж те, що вони тут переживають. Одно стає вже що-раз більш ясне: Поляки напірають з великою силою. Коли вже взяли Львів, не спиняться на ньому. Українці не мають виглядів на допомогу і, що найважніше, на добуття муніципії. Виходить з того, що з двох боків загрожує Жидам небезпека. Коли Українці програватимуть війну, може настати у війську розгардіяш, який найбільш відобеться на Жидях. А що їх жде, як прийдуть Поляки, на це мали досадний приклад у Львові. Картина ясна. Все з неї вичитаєш.

Сохор починає малювати дикі сцени різні

Жидів у перші дні після викинення Українців із Львова. Досі залітали до них тільки глухі вісти про те, що там діялося. Одні приносили звістки страшні про дикі сцени мордування, грабунку, кидання в огонь жінок, дітей, інші подавали число жертв на сотки, ще інші говорили про спалення усієї жидівської частини, пограбування всіх крамниць, про знищення всього жидівського маєтку у Львові.

Довго годі було дізнатися чогось певнішого. Були такі, що вірили в кожную чутку, ще й прибільшували її у своїй уяві й ширили, як щось зовсім певне. Були й такі, що навіть зовсім усе заперечували... Тепер дістали певні вісти. Знають уже докладно грізний стан річей. Уже не можуть обдурювати себе. Коли промовець скінчив, зажурені слухачі хитають мовчки головами, прицмокують зпоза тремтючих посинілих уст.

Це все ще тим більше вражіння робить, що чують оповідання про польські звірства на підставі певних відомостей із ширшої жидівської наради. Промовець вважає за відповідне пояснити ще й своє становище до цієї поїздки та зміну своїх поглядів після наради в Коломиї.

Він був головним провідцею сіоністичної молоді, що хотіла активно вступати до співпраці з Українцями. Противників перекону-

вав, що треба за всяку ціну помагати Українцям. Бо як би прийшли Поляки, без огляду на те, яке буде становище Жидів за весь час української влади, Жидам попадеться від переможців найбільше. Він перевів од першої хвилини на нарадах постанову, що урядовці-Жиди повинні залишитися в службі, присягти новій владі, скоритися, признати й підпомагати всіми силами нову державу.

Із часом, коли починало проявлятися ясніше лице нової влади, коли взагалі все нове життя починало виявлятися в виразніших зарисах, він, як і всі прихильники його лінії, починали остигати у своїх запалах. Правда, жалувалися й на своїх. Докоряли своїм верхам за проголошення гасла неутральности. Розуміли більш, ніж хто, що так годі прояснити українсько-жидівські відносини. Ждали, що ось-ось дійде до зміни на краще. Замість того — звістка про львівський удар і рішучий наказ — стати осторонь від усього! Рішуче гасло: Як найстрогішого невмішування в українсько-польський спір.

Сохор каже, що намагався розяснити ще в-останнє на зїзді в Коломиї важке становище Жидів у малих містечках. Вказував, як в-одно кріпшає нехіть населення до „чужого“ елемента. Як на їх неутральність українське населення може відповісти залишенням своєї неутральности й виступити чинно проти Жи-

дів, уважаючи їх за ворогів своєї держави. Вказував на вибухи українського націоналізму, що куди не такий лагідний та скромний, як його цінили. Добився ледви того, що дозволили тут і там місцевій національній раді приходити з привітанням і вже найбільш із матеріяльними засобами перед нову владу, але радили робити це в такій зручній формі, щоб не порушувати загальної засади нейтральності.

Коли він це розповідав, слухачі переживали страшні хвилини. Всякий, що мав на дні душі затаєний біль, тепер розранив собі його. І то ще сильніше тому, що страшні звістки прийшли у загальній формі. Були звірства, чимало впало трупів, чимало згоріло. Але хто? Хто?...

Оповідання Сохора схвилювало найбільше Хаїма Левенштейна. Як тільки замовкли слова Сохора, почувся тривожний зойк з уст Хаїма:

— Скажіть нам, пане докторе, що нам допоможе та нейтральність? Або що нам допоможе праця з ними? Привітання їх влади? Що нам те все допоможе, як ми вже на ногах не всілі вдержатися? До чого нам усього того? Чи ви це розумієте, що ми, відколи настала Україна, одної ночі не спали? Що ми, відколи те все настало, не маємо хвилинки спокійної? Що мене обходить велика

політика, нащо мені неутральности? До чого мені тої політики? До чого мені того всього? Ви так зробіть, щоб я міг спокійно жити, щоб я міг раз бодай виспатися! Раз бодай виспатися! Щоб до мене моя донька вернулася!...

Коли одні притакували промовцеві, бо й сами це думали, коли інші мовчки дивилися перед себе, заслухані в його розбільні слова й у тривоги свого серця, — почувся роздратований голос:

— Реб Хаїм! реб Хаїм, чи ти маєш розум? Чи ти того не знаєш, що це не тільки ти один? Що з нас ніхто не спить, не їсть, не знає, чи ходить по світу? Реб Хаїм, скажи, яку ти даси на це пораду? Що тобі доктор порадить? Доктор має стояти в тебе на варті, щоб ти міг виспатися? Доктор має тобі доньку вернути?... Ти сидиш у голові в доктора? Чи ти знаєш, що там у його голові діється?

— Я нічого не знаю, я нічого не знаю! — кричить Хаїм і шарпає на голові волосся, — я вже нічого не знаю. Я тільки знаю, що моя донька поїхала до брата до Львова. Я знаю, що мій брат мешкав на Галицькій вулиці. Я знаю, що Галицьку вулицю спалили, сплюндрували, жінок в огонь кидали. А я від своєї доньки не маю ніякої звістки. Я не маю про неї ніякої звістки. Я нічого не знаю, я вже більш нічого не знаю! Я ще

не вірив, щоб це все було правда. Але тепер доктор мені сказав! Тепер уже не маю чого чекати!... Ой, вей мір! Ой, вей мір! Ой-ой-ой-йой-йой!...

— Ша! Ша! Шааа!...

— Ой, вей мір! Ой, вей мір!... Де моя донька? Що з моєю донькою?... Де моя дитина?...

— Шааа!...

— Реб Хаїм! — почав др. Сохор. — Реб Хаїм, де то написано, що ваша донька мала знайти свою смерть у Львові? Де ви це читали? Де ви це знайшли написане?

— Ой, вей, мір! Ой, вей, мір! — стогне в-одно Хаїм.

— А як їй було написано, що вона там мала загинути, то щоб ви були її тримали за руки й за ноги, щоб ви її були тримали обома руками, вона мусіла туди поїхати, вона мусіла там шукати своєї смерти. Ніхто її від цього не врятує. Реб Хаїм: Божа воля — не людська сила...

— Плачмо над тими, що осталися, — не над тими, що одійшли. Бо вони живуть у мирі, а ми тут караємося у стражданні! — промовив старий, худий Жид, що стояв досі мовчки.

Його слова мали влагодити біль Хаїма. Та вони тільки поставили йому ясно перед очі, що вже нічого йому не надіятися.

— Ой, вей, ой, вей... — вже ледви стогне Хаїм.

У ці останні його стогони вмішується новий дзвінкий голос судді Льойтенталя.

— Панове! Чого ми маємо нищити одні одних більш, як ми вже всі знищені?

— Так, так! Ми дуже знищені! — підхопив Сохор. — Але ще більше знищення може нам загрожувати. Народ по селах чує в-одно про неутральність Жидів. Народ бачить, що Жиди не йдуть до війська. Народ бачить, що Жиди торгують, що ціни на товари йдуть угору. І це все разом до купи згущує довкола нас глуху й сліпу ненависть.

— Скажіть, скажіть, пане докторе, що ж ви привезли? Що ми маємо робити?...

— Який для нас рятунок?...

— Чи буде яка безпека нашого життя, нашого маєтку?

— Чому нам не заберуть тих гоїв з нашого повіту, чому нам не дадуть тут карного війська? Правдивого війська? Чому не заберуть од нас цих тутешніх дикунів?...

— Хто? Хто?... Спитаю вас: хто має це зробити? — промовив до них у найвищому зденервуванні Сохор, складаючи перед ними руки. — Хто має це зробити? Чи ви не чули, яке там скрізь безголова? Ви тільки подивіться, що у нас діється і подумайте собі, що у нас іще рай! Ви знаєте, що то значить

вести війну без підготування, без апарату? Без нічого? В додатку, як усі залізничі заванені транспортами військ, що вертаються з України, з італійського фронту? Чи ви можете зрозуміти, що то скрізь не діється?

— Ой-ой-ой!... Ой-ой-ой!

Тільки безсилі зітхання були відповіддю на ці слова.

Тим часом Сохор добачив у юрбі високого чоловіка, хитнув йому головою й питається:

— Що ж у вас чувати, пане Каценберг?

Каценберг почав протискатися до Сохора. Був це один із судових урядовців, якому Національна Рада доручила покинути службу разом з Поляками.

— Знаєте що нового? — питається Сохор.

— Дуже мало. Знаю тільки одно: Поляки не сплять.

— Ви були може в них на зборах? — питається Льойтенталь. У його голосі вчувається тремтіння і дивний холод.

— І був і не був. Там, де гроші виплачували, там був. А де про політику балакали, там Жида не треба. Я тільки знаю одно: дістали гроші. Платять усім, хто не служить в Українців. І ще одно знаю, що в них ідуть важні наради. В костелі, в закрестії, у каноніка в хаті.

Розложив руками:

— Там я не був... А шкода...

— Як думаєте? Який у них настрій? — питається далі Сохор.

— Який може бути в них настрій? Найрадіше повтікали б усі. Так їм і видно це кожному з його носа. Але кажуть, що то вже недовго потриває.

Його слова, вимовлені серед загальної тиші, та ще й у кімнаті, в якій запала вже нічна темрява, зробили своє вражіння. В очах слухачів проявлявся жах од тої непевности, яка жде їх у цих тривожних часах. Мовчали. Вміли читати один одному в душі, дивлячися на бліді лиця друзів. Журливі думи придавлювали кожна із цих мовчазних постатей. А висловом тієї їх журби було уриване зітхання, або несвідоме похитування головами. Шукали, кожний у своїй голові, відповіді на ті нероз'яснені питання, що натискалися всякому до мізку. Почували свою безсилість, непорадність. Велику неміч безсилового гуртка, киненого на збурханій хвилі океана.

Коли вже німа мовчанка починала задовго тривати, перебив її Сохор. Він мовить:

— Панове, пізній час. Мусимо незабаром розходитися й зійдемося аж за тиждень. А тепер тиждень — велике слово.

— Правда, правда! Тиждень тепер — велике слово! Хто з нас діжде до другого тижня!

— Всі діждемо! Як бог дасть, всі діж-

демо! — запевняє Сохор. — Але ми, тих кількох, що ви нас вибрали до Національної Ради, хочемо знати вашу думку. Годі залишатися на цілий тиждень без поради з громадою.

Коли в тому куті гуділо від якоїсь суперечки, хтось із гурта крикнув: „шааа!“ і привернув лад у кімнаті. Витягнені на довгих, худих шиях голови починають висуватися цікаво в напрямку Сохора й його товаришів.

— Нам дали право й навіть радили навязувати дружні взаємини з Українцями.

Впали рівночасно два оклики. Один здивування:

— А хто ж їм не друг!

І другий насміху:

— Бодай їх!

Сохора ці оклики не збентежили. Він посміхнувся на один і на другий, — на кожний окремою посмішкою. Відповів і цьому й тому відповідним рухом голови.

— Так, — мовить, — ми їм друзі. І вони може й нам будуть де-хто друзі. Ну, Заячківський, може й Лисовський, може ще один-два. Але загал справді: „бодай їх!“

Посміхається на кутні зуби. Притакує йому поважно головою Льойтенталь. Його лице вкрилося розбільним сумом.

— Мої панове! Від чого голова? — пита-

ється далі Сохор. — Від того, щоб робила свою службу. Щоб на найбільшу біду шукала рятунку. І щоб знайшла його!

— Голова голові не рівня.

— Так, є голова й є... голова! У нас та перша. Мусить вона щось придумати. Ні?... Кажете, хто їм не друг? Скажім, що ми їм друзі. А хто нам друг?...

— Ніхто! — впало скільки гірких окликів.

— Ваша правда: ніхто. Бо й не треба, щоб хто був. Борони мене, боже, від друзів — з ворогами сам упораюся. Це наша таємниця — жидівська. Стара наша правда. Ми це знаємо, але цього не говориться. Ну, не так?

— Або як сказано в нашому Талмуді: „Частина твоїх приятелів осуджує тебе, частина звеличує. Наближайся до тих, хто тебе ганьбить і віддаляйся од тих, хто похваляє“.

Старий патріярх проголосив ці слова рівномірним спокійним голосом, при чому його очі були заплющені.

Др. Сохор вислухав уважливо цих слів. Потім говорить далі:

— Так, реб Гольдельман. Це великі слова про правдиву приязнь. Її — немає на світі. І сильний той, хто не шукає друга. Але у політиці треба де-коли відступити від наших правд.

— Та й у нас кажуть: двох може тричі

більше піднести, ніж один! — доповідає Гольдельман.

— Але кажуть і таке, — мовить Сохор: — „Чоловіче, не впроваджуй забагато приятелів до своєї хати“... Та їм треба, щоб ми йшли разом з ними і вони будуть наші друзі.

— Такі, як ми їх.

— Такі, як ми їх. Ну, ні? Але це ми знаємо для себе, вони це знають для себе. Ну?... Але для світа — ми одні одним друзі. Не так?...

— Правда. Щира правда. Добре кажете, пане докторе!

— Знаєте, чого нам іще треба? Нам треба ще, щоб ті наші друзі допомогли нам стати приятелями тих, що нас ненавидять із цілої душі.

— Гоїв?... Буде важко!

— Буде важко, — підхопив Сохор. — Буде дуже важко. Не буде цього ніколи! Може ні?

— Таки так.

— Це я знаю. Це ви знаєте. Це знає дуже добре доктор Заячківський. Але будемо про це мовчати. Нам треба, щоб нас не пограбували. Їм треба, щоб ми не робили в світі крику. І можемо бути одні одним друзями.

Посміхалися. Притакували головами. Давали свою згоду на його міркування.

— Я балакав із Заячківським... Ах, та

невтральність! І він через неї спати не може. „Як то? ви хочете бути невтральні й жадаєте від нас, щоб ми вас захищали?“ Він це добре каже: „Хлоп мовить: Ми й до війська, ми й податки, — як то він каже, — податок крові й маєтку, а вони невтральні.“ Це правда, це щира правда. Ну й ми маємо завтра зійтися. Будемо думати, чи ми, Жиди, не уладили б своїм коштом воєнного шпиталю. Згода?

Хто хитнув головою. Хто поорав чоло зморшками й обчислював кошти уладження шпиталю. Інші роздумували, скільки то доведеться пожертвувати цій дружбі з гоями. Ніхто не заперечував. З уст цього та того почулося: „Ну, ну...“ Громада почала розходитися.

Сохор і найближчі його товариші знали, що не буде ніякого заперечення, коли вони підуть на таке діло. Це вже їх голова перевести все. А гроші будуть...

Помалу виходили. Щезала одна постать за одною з дому молитви. І зараз таки пропадала в темряві глухої ночі.

Сиділи в малій канцелярії доктора Сохор а Була це зовсім примітивно уладжена кімната. Звичайні столи з білих смерекових дощок, такі самі крісла. Поміст свіжо вставлений. Ще його не встигли заходити. Одно

крило входових дверей старе, десь якимсь способом задержалося. Полякероване колись на біло, тепер брудне, сіро-жовте. Друге крило свіжо дороблене з якоїсь сирії смерекової дошки, відбивало сильно від тої частини дверей. Двоє інших дверей теж йно-що зроблені. Сирі, мокрі, нелякеровані. Дивно чужі вони були в старих обдертих рямах дверей.

Взагалі на всій кімнаті видно грубі сліди війни. Її, як і більшість хат, що стояли довший час без господарів, знищено, розібрано. Повиривано в ній двері, вікна, помости, порозвалювано грубки. Коли потім господар вернувся, не міг і думати про те, щоб привести хату до давнього ладу. Він тільки полатав, що доконче треба було napravити, заліпив у стінах більші діри, побілив кімнату й забрався до своєї фахової праці. Із стін визіплювалися зпід білого вапна великі жовтаво-сіро-зелені лати свіжо наложеної глини й гіпсу. Одним словом кімната робила вражіння якоїсь тимчасової домівки, зліпленої наприхапці, щоб було де поки-що пересидіти. А там — бог його знає, що ще може бути. Чи не треба буде ще раз кидати всього та йти на мандрівку в чужину? Практичний розум наказував як найбільшу обережність у викидуванні грошей на те, що може ще раз впасти жертвою воєнного

молоха. Сиди, як можеш і де можеш, і наслухуй в-одно, чи не пора б рятувати, що вдасться врятувати на якому возі та — в дорогу.

Так досидів др. Сохор до розвалу Австрії. Та з тією хвилиною ще більш радий був, що уладився тільки тимчасово. Тепер тим менше можна було сказати, що вже спокій, що вже нічого не зміниться. Одна війна вже почала була віддалятися. Вже навіть зовсім розлізлася. Тепер прийшла друга. Ще більш непевна, більш небезпечна, ніж та була. Там він був тільки німим глядачем. Вільний од військової служби, він страждав хіба остільки, що мусів кидати рідну хату й місто, мандрувати на чужину. Тепер по волі чи по неволі він вплутується в коло змагання двох сил, що завели танок одна з одною. І чим далі запускається із своєю роботою, тим більш сторожким мусить ставати його уху, його мізок на все те, що діється довкола, щоб не заскочила його яка несподіванка. Вважав себе вже не господарем цієї хати, але подорожнім гостем, що заночував у таємничому готелі коло кратеру живого вулькану. Як не заскочить його лавіна попелу й не заховає несподівано в могилі, він мусить у кожній хвилині вміти рятуватися. Бо — горе!...

І не тільки домівка доктора Сохора робила

таке вражіння місця хвилевого пристановища, принагідного нічлігу-відпочинку. Він сам мав неменш вигляд такого схвильованого подорожнього; такі були його рухи, такий вираз лица й головно очей, нервових, рухливих, неспокійних, — така була його мова й змістом і згуком голосу.

Крім доктора Сохора сиділи в його канцелярії ще чотирі члени жидівської Національної Ради: суддя Льойтенталь, купець Гольдельман, дідич Лібліх і студент медицини Пінкас.

Суддя Льойтенталь і дідич Лібліх і з огляду на громадянське і з огляду на політичне своє становище — були, можна б сказати, одним типом.

Льойтенталь чемний, услужливий до найделікатніших тонкостей, як суддя — дуже суворий і безоглядно справедливий. Головно мав таку славу, що найбільш гірке буває становище Жида, коли прийде яка його справа в суді до рук Льойтенталя. Він не пропустить найменшої дрібниці, для розяснення справи й освітлення. Не сміє бути й тіні сумніву, що тут щось не до ладу. А вже горе було адвокатові Лисовському або Голяковському, коли заступали справу Жида. Чи раз із шкури вискакували, так їм допікав суддя. Раз навіть, кажуть, Голяковський, доведений до краю в часі розправи,

не міг погамувати своєї досади ще й у касині ввечері того дня й, зустрівшись з Льойтенталем, сказав до нього в голос:

„Ви, пане суддя, чогось ненавидите Жидів. Ви повинні вихреститися“.

„Не маю звички вдягати на себе чужого пірря“, — відповів галаantly Льойтенталь. Його відповідь викликала загальний сміх і болюче зденервування адвоката Голяковського. Це міг бути натяк на українське походження того провідника місцевої Польонії, якого батько був форналем у діди́ча в су́сідньому селі й називався Іван Голяк.

У політичних питаннях суддя Льойтенталь, здавалося, був незацікавлений. Його вважали всі за Поляка, не могли тільки одного зрозуміти, чого і він і його дружина балакали з дітьми по-німецьки. Та задля прегарної польської мови пана судді, задля великої його жертвенности на польські цілі, пробачали йому це дивацтво, що він хоче навчити діти балакати літературною німецькою мовою, як це оправдував, щоб не набралися з вулиці місцевого жидівського говору й не балакали жаргоном.

Тепер, коли змінилися обставини, ця людина проявила себе в повній своїй постаті. Як урядовець не змінився ні крихітки. Політично — до Українців не приставав, хоч усіми силами намагався й балакати й писати

поправно по-українськи і всією своєю діяльністю підтримував силу й значіння нової влади. Але тепер він розкрив інші карти, яких досі не показував. Він став головою жидівської Національної Ради. На велике зачудування тих, хто вважав його за Поляка, він виявив себе Жидом і то Жидом націоналістом.

Такий самий був дідич Ліблїх.

Кривий на ногу, він не міг бути взірцем елегантії, як Льойтенталь. Але своїми рухами, коли вітався, своїми словами, добром їх і тоном, своїм поведженням — він виявляв себе культурною людиною, Європейцем. Селяне вважали його плохим Євреєм. Коли за війни згорів його двір у Ярах, він не відбудовував його, навіть не дуже навідувався до села. Мешкав у місті, поле давав на спілку й тільки частину обсівав сам. Із Заячківським до війни не знайомий, тепер мав для нього пошану, хоч і боявся його радикалізму. Вважав його небезпечним. Ще більш небезпечним тепер у ролі дідича, ніж давніше в ролі агітатора. Але не висловлював ніколи ні дрібки недовіря до його особи. Навпаки, скільки разів зустрічав Заячківського, мав завсігди якесь приємне слово для нього й не менш симпатичне для його нації. В розмовах із Заячківським заявляв, що він Жид і не має нічого спільного з Поляками. Був

здається тим барометром жидівської атмосфери, яка відбивала в собі пересування національної сили обох нежидівських націй.

Купець Гольдельман, це був тип старозаконного Єврея. Високий, худий, з довгими, крученими пейсами, рідкою сивою бородою, сидів у ярмурці і тільки час до часу закручував свої пейси. Він більше слухав, ніж балакав. А коли обзивався, то звичайно доповідав до слів розмовників якусь мудру думку з Тальмуду.

Він був духовим провідником тутешніх Жидів у релігійних справах.

До політики не вміщувався. До часу війни, коли життя плило спокійним руслом, він не вважав би для себе можливим сходитися для спільної праці не то з гоями, але навіть з т. зв. трефними Жидами. Це був виміраючий тип кушернаго хусита.

Але війна багато лиха накоїла. Підчас втечі, підчас життя в таборі доводилося Гольдельманові пережити чимало такого, чого вже не спокутує до смерти. І коли тепер наставали неспокійні часи й ті старозаконні мусіли стояти на сторожі своїх інтересів, вони висилали Гольдельмана своїм представником сюди, туди, де треба було. Так мусів він під їх натиском засідати й у жидівській Національній Раді. Хоч як не похочував, мусів скоритися волі громади.

Гольдельман був колись багатим купцем. Торгував деревом — будівельним матеріалом і дровами. Працював у спілці з другим купцем, який крім торгівлі деревом мав ще всякі інші інтереси й довів до того, що мусів повіситися. Осталася рідня, яка обганялася від вірителів, як могла. Але вірителі не спинилися на маєткові рідні — причепилися й до Гольдельмана. Справа дійшла до присяги. Гольдельман — не присяг і весь його маєток пішов на ліцитацію за довги його спільника. Одна хвилина, в якій він завагався зложити присягу, зруйнувала його матеріально. Було це як-раз перед вибухом війни, коли він остався без сотика грошей, з велетенськими довгами.

Його вчинок викликав подив у всіх Жидів. Не могли начудуватися його характерові. Казали, що він міг спокійно присягти і був би врятував себе. Всі довги осталися би за ріднею його спільника, яка й так нічого на тім не втратила б, бо нічого не має й нічого вже мати не може. Тільки — в цій присязі був би маленький сумнів. Ну, в цьому може собі всякий розбіратися, як хто це в душі розумів. А Гольдельман розумів це так, що він не може присягати. Святий чоловік. Але дурний Жид. Зруйнував себе навіки.

Тим часом Гольдельман вернувся з воєнної мандрівки й почав працювати. Не міг

навіть полатати своєї хати. Сидів, більш як пів року, в кімнаті, у якій вікна були позабивані старою бляхою, де не було навіть печі, тільки жінка в сінях варила кулешу на триніжку. Він ходив в-одно по місті. Нишпорив, шукав, розпитував, роздивлявся. Не міг знайти для себе роботи, не було надії на рятунок. І ніхто не вірив, щоб він іще міг коли вибрити з біди.

Аж ось, дивися! Коло хати Гольдельмана виладовують один віз матеріялу, далі другий... Люди починають сходитися. Дивляться, розпитують про ціну. Хитають головами. Шукають за дешевшим матеріалом. І коли його не знаходять, вертаються знову до Гольдельмана.

Він тим часом трохи віджив. Уже набрався стільки певности до себе, що почав умовлятися з вірителями, який відсоток прийняли б од нього. Давав їм десять відсотків. Вірителі жадали двадцять п'ять до тридцять. Він помалу з одними лагодився на п'ятнадцять, з іншими на двадцять, а коли вже врешті мав згоду всіх вірителів у межах від п'ятнадцяти до тридцяти відсотків і обчислив усі свої довги, побачив, що треба платити тридцять чотирі тисячі корон. Трохи йому стало моторошно. Не вірив у свої сили. Боявся своїх старих літ. Але, як сплатив перші суми, — починав від найдрібніших, —

не тільки сам він упевнився, що при божій допомозі викараськається з довгів, але й громадянство почало дивитися на нього, не як на „святого, але дурного“ Жида, тільки як на солідну фірму, як на дуже праведну й при тому розумну людину. Його повага куди стала більша, ніж до тієї маєткової катастрофи. Він став унаслідок свого обзнайомлення із святим письмом духовим провідником правовірних старозаконних. З огляду ж на відзискане чесним і простим шляхом матеріяльне становище, дістав велике слово і в громадянських справах. Його й висилали, — правда, насилу, — до всякої ради, бо були спокійні за все, доки він там буде. Головно ті старозаконні хусити.

Останній зпоміж членів жидівської Національної Ради, студент Пінкас, тільки-що входив у життя. Він був правою рукою доктора Сохора. За короткий час української влади він уже виявив себе як добрий промовець, неменш зручний організатор і великий прихильник української держави.

Доктор Заячківський прийшов в умовленій годині.

Привіталися.

Заячківський почав жартувати весело. Він почував себе гарно на душі. Переміг уже найбільші труднощі — трохи не все вже на-

ладилося в місті й повіті. Боліло його одно: що вони такі самотні в своїй праці.

Поляки — ще не зараз скоряться. І нема поки-що потреби балакати з ними. Тепер війна — вони очевидні вороги. Коли б пішли на угоду, — були б негідним співтворцем угоди і, що найважніше, — годі б їм було вірити. Нехай, якийсь час мусить іти без них життя. І колись — будуть вибирати. Або скоряться й схилять голови перед українською державною ідеєю, або — в дорогу... До своїх богів.

Але що Жиди проголосили неутральність — це було трохи неприємно. Не підозрівав у цьому ніякої небезпеки для своєї державности. Ні на хвилинку не допускав собі до голови думки, що це може бути в наслідок якихось звісток про загальне світове становище й що із цього треба б робити неприємний для себе й своєї ідеї висновок. Ні, навпаки, він був упевнений у тому, що вони мусять устоятися проти Польщі, що мусять перемогти! Це навіть не була певність. Це було щось таке очевидне, ясне, що не підпадало під ніякий сумнів. Що взагалі до голови ніколи не приходило. Це було більш, як свідомо розумова певність. Це найбільша певність, про яку не думається, бо вона вросла в душу, як вислід усього життя, всіх вчинків, усіх бажань,

усього зусилля, здригання нервів — усієї природи людини. Цієї певности ніщо не в силі б йому вирвати з душі.

Він тільки жалів, що невияснене становище Жидів веде до що-раз більшого затемнення відносин. Боявся, щоб це не довело до якогось небажаного вибуху. Становище Жидів розумів як вплив обережності, вродженої душі цієї раси. Їх обережність стоїть близько до иншого почування їх душі, набутого від віків: до тривоги. Боягузи! — ось як він означував ролю Жидів. Труси, тремтять про свою шкуру. І рівночасно почував дивне задоволення, що Жиди ставлять себе поза рями українського державного життя, стають на становищі чужого елемента, який не може простягти руки по ті самі права, які належаться горожанам держави.

Та враз із тим родилася несвідомо, мимохіттю в його душі нехіль до цього чималого в громадянстві гурта, що стоїть байдужий, холодний, нічим не зацікавлений, нічим не захоплений, сторожкий на непорушність свого особистого інтересу, сторонній глядач, який чекає й міркує. Що найбільш — вважає, щоб не прогавити найвідповіднішого моменту, коли треба буде простягти руку по права.

В його душі бурилося від цієї думки. Щось кричало у ньому: Права здобувається, виборюється, захоплюється. Права дістається

в огні зусилля. На полі кривавого змагання. Годі в такий час стояти осторонь, дождитися спокою, коли вже обов'язки надмірного зусилля скінчатся й почнеться доба користування завойованими, здобутими правами. Чи раз мимохіттю заскреготав зубами од цієї думки. Така брала його досада на неутральний елемент тих ніби то горожан.

Але ось учора заговорив із представником Жидів инакше. Правда, ще вони не покидають своєї неясної лінії, але хотіли б починати співділати.

Запросили його на сьогодні на нараду. Аж сам цікавий був, що то з того вийде.

— Як же ж справи, пане докторе? Дасте собі раду із своїм маєтком? — питається його Льойтенталь.

Заячківський подивився на нього зпід ока. І, замість відповісти на питання, мовить:

— Мені бачиться, що не мій маєток привів мене до вас, панове!

Суддя Льойтенталь засміявся в голос:

— То розумію! Чого ми маємо заглядати до його кишені, коли він прийшов випорожнювати наші.

— Панове тільки кишеннями хочете збутися мене? А податок крові? — питається Заячківський... — Як із цим буде?

— Чому ж би ні! — обрушується Сохор.

— Пане докторе! До чого то так сміливо

відгрозуватися, коли я вас знаю. Скажіть мені, котрий то Жид пішов би радо на війну?

Сохор скривився. Хотів перечити. Заячківський сміявся. Сміявся й Льойтенталь. Інші дивилися непевно й не знали, що собі думати, що казати.

— Я жартую, жартую, пане докторе! — звертається Заячківський до Сохора. — Ліпших маркетанів на війні, як Жиди — нема. А то, що ви не любите нюхати пороху, — не ваша вина.

Сохор посміхнувся злобно:

— А ми, пане докторе, багато нанюхалися пороху за весь час війни? Ми з вами обидва?

Заячківський спаленів. Приском посипало йому лице. Але він ще сміявся. Мовить горляним голосом:

— Лишім, пане товаришу! Ми однакові вояки.

— Я й не хвалюся своїм лицарством! — відмовляється Сохор. І, звертаючися до своїх товаришів, оправдує перед ними Заячківського. — Пан доктор, бачите, такий зух, що ховався місяцями цілими на стриху й у пивниці перед жандармами, що хотіли його доставити на фронт. А що я це знав і сміявся з нього, він мені відплачував, що Жиди труси, боягузи... Буває, буває, пане докторе...

— То старі історії! Треба про них забу-

ти, — намагається відвернути увагу від тієї розмови Ліблїх. — Пан доктор Сохор запросив нас, щоб ми подумали з вами, пане дідичу, про грошові пожертвування на цілі війни. Про так званий воєнний податок.

— Чудово! — крикнув у захваті Заячківський, задоволений, що відвертається увага від неприємних річей.

— Але такий, — додав Сохор, — щоб його можна було бачити. Щоб впадав в очі.

Льойтенталь і Ліблїх притакували головами:

— Певно, певно!...

— Бо гроші не штука дати. Але гроші щезнуть у касах уряду і — пропали. І, що найважливіше, ніхто про це не знатиме.

— Чому?

— А хто ж піде розголошувати на всіх усядах, що Жиди дали гроші? Ви, пане докторе?... Ні. Тут треба зробити щось таке, що б само за себе говорило. Ви знаєте, пане докторе, ми, Жиди — практичний народ. Гроші дамо. Але хочемо, щоб і мала дитина про це знала, що ми дали гроші.

Заячківський посміхнувся.

— Не смійтеся, пане докторе, — мовить Сохор поважно. — Ми — самі, як бачите. Можемо говорити між собою по-щирости. Чого мені викидати гроші з кишені, як не буду мати з того користі?... Знаєте, наші люди

жаліються, що хлопці що-раз більш розбіраються собі. Ми хотіли б заспокоїти трохи народ. Але то всякий мусів би знати, що ми дали гроші для України!

Кидає думку про улагодження воєнного шпиталю для важко ранених. Але при умові, щоб той шпиталь мав жидівську марку. Щоб усякому було видно, що це на кошти Жидів улагоджений шпиталь. Для цілей української війни.

Заячківський почав захоплюватися цією думкою. Відразу побачив усю вагу справи. Раз, що шпиталь — таки буде шпиталь. І подруге, що тут уже починається співтворча праця неутрального елемента.

— Значиться, зміна лінії? — радіє Заячківський. — Панове залишаєте свою неутральність? Чи може така постанова в Коломиї?

— Ні, ніхто неутральности не залишає.

— А як же ж? Військовий шпиталь?

— А... „Червоний Хрест“?...

— Для мене це дуже дивно. Я все ж таки думав...

— Ні. Поки-що — не можемо! — заявляє Сохор.

— Поясніть мені, панове, чому?

— Пане докторе, — мовить Сохор. — Ви нас не хочете розуміти?

— Не можу.

— А все ж таки я мав би право сподіва-

тися, щоб бодай ви намагалися нас зрозуміти. Бодай хоч ви!

— Чому як-раз я? Чи ж я менший націоналіст, ніж хто інший? Як мені зрозуміти це, що хтось, хто живе зо мною, працює зо мною, живе, що так скажу, на моїй землі, не хоче будувати моєї держави для мене і для себе!

— Правда. Я й забув на хвилину, який ви націоналіст, або ще краще сказати — шовініст. Ви кажете, що я живу на вашій землі? Ні, пане докторе, я живу на своїй землі. Ось у чому основна різниця між моїм і вашим поглядом. Я можу жити у вашій державі. Так... Це правда... І ця держава може бути тільки вашою державою, як вона є тепер, але могла б бути вашою й моєю державою. Така моя думка.

— А чого ж я більш, панове, хочу від вас, як не того, щоб моя держава стала й вашою державою?

— Пане докторе, ваша держава стала й моєю державою, — промовив спокійно Льюїс-тенталь. — Я служу цій державі й помагаю їй будувати. І не тільки я, але й усі ми, як тут сидимо, все, що робимо, робимо чи безпосередно, чи посередно для добра нашої спільної держави.

Заячківський, хоч не міг не признати правди цим словом, все ж таки не втерпів:

— А чому ж ви, панове, як нація, не приступите вже раз до будування нашої спільної держави? Я признаю: земля, на якій ви живете так само ваша, як моя. Але чому ж нема вас там, де твориться духове обличчя цієї землі?

— Хочете знати: чому? — питається нервово Сохор. А коли Заячківський сидів у німому дождиданні, він мовить далі: — Як вас це заболіло, коли я сказав, що це моя земля!...

— Не заболіло мене, — заявляє Заячківський холодно.

— Пане докторе, я вас добре знаю. Може ліпше, як ви сами думаєте! Заболіло це вас. Бо ви вважаєте цю землю тільки своєю землею. А я, на жаль, вважаю її також своєю. Як мій брат, що живе в Бохні, вважає своєю ту землю в Бохні. І хоч як Поляки кричать: „Не дами земі!“, то ми вже таки її взяли. І тримаємо!... Кожний з нас, що мешкає в Польщі, мешкає на своїй землі, чи це подобається панам Полякам, чи це їм не подобається. Для нас, Жидів, справа ясна: ми не маємо батьківщини у вашому розумінні, але ми маємо її скрізь, де живемо. Ми є горожанами всього світу. Для кожного з нас та частина землі, на якій він живе, є його рідною землею. І коли б націоналісти всіх європейських держав зрозуміли це, що можна скрізь знайти свою рідну зем-

лю, чи радше скрізь можна так уладитися, щоб земля, де живеться, була рідною землею для людини — чи було б те все, що діється на наших очах? Ніколи...

— Я з вами не погоджуся, пане докторе! — мовить Заячківський. — Але я вас хочу розуміти. Ви, панове Жиди, справді не маєте рідної землі й тому ваша батьківщина там, де мешкаєте. Але ми...

— Перепрашаю вас, пане докторе, — перебиває йому рішуче Сохор. — І ми маємо свою батьківщину. І ми маємо свою Україну так, як ви! Маємо свою — Палестину.

Показав енергічно лівою рукою в далекому, невідомому напрямку.

— Але чи тому, що ми маємо свою Палестину, я маю зрікатися своїх прав до України? Або мій брат має зрікатися своїх прав до Польщі? До тієї землі, де я живу, де він живе? Де ми працюємо? До тих держав, які ми підпомагаємо соками свого життя? Ніколи!

— А от, не хочете підпомагати, не хочете вийти з неутральности.

— Підпомагати — підпомагаємо. Й особисто, хто як може, й хочемо це робити як загаль. Для того ми й зійшлися тут сьогодні. Але з неутральности не даєте нам вийти ви, панове націоналісти, ви, панове шовіністи, яким замало того, що ми тілом своїм впря-

гаємося до вашого державного возу, ви ще й душу нашу хотіли б туди присилити.

Коли Заячківський хотів щось на це сказати, Сохор затріпав руками й не допустив його до слова:

— Може не ви, Українці. Може ви ще не маєте стільки сили, або ще не збагнули всіх таємниць національно-державного шовінізму. Але Поляки — о! вони майстри в цьому. Скільки то наших Жидів живе в Польщі, працює для польської національної й державної думки! Та ви уявіть собі: коли б ми, Жиди, тут у Східній Галичині заявилися рішуче за українською державністю на цій українській землі, коли б ми у вашому українсько-польському спорі стали по вашому боці й проголосили це публично, що було б? Скільки то голов наших братів у Польщі, тих корисних для Польщі польських горожан, покотилося б у крові під ножами озвірілої у своєму шовінізмі польської юрби? І то без різниці, від мужика до найвище розвиненого духового інтелігента — але шовіністичного націоналіста! Бо ніхто з них ніколи не всилі буде того зрозуміти, що українська земля може бути так само добре рідною землею для Жида, що живе на цій землі, як також польська земля може бути рідною землею для його ж брата-Жида, що живе на польській землі!...

Тут уперше відозвався Гольдельман. Він

підніс палець лівої руки вгору до чола й промовив:

— Пане докторе, ви молода людина. Послухайте мене старого. Землі вистарчить для всіх нас, бо ніхто з нас не потребує землі більше, як щоб зміститися в ній. А вона помістить усіх нас. Усіх...

— А я вам що іншого скажу, пане докторе, — підхопив Сохор. — Є на світі такі правди, які дістаються людині помалу. Є такі, яких не збагне людина за весь час свого життя, але які можуть збагнути покоління. І є такі правди, що їх збагнути не всілі не тільки цілі покоління, але й цілі нації, бо для зрозуміння їх треба довшого часу, ніж триває життя націй. Бо для зрозуміння цих правд треба не соток літ — тисячеліть. Не праці й розуму одного століття — праці й розуму й досвіду тисячеліть. І наша нація збагнула одну з таких правд: людині затісно на шматковій землі. Людині затісно в межах однієї держави. Людина мусить стати або горожанином усього світу, або буде — рабом шматка землі. Прикована до нього буде рабом своєї тіснозорости. Не буде ніколи вольною людиною. Не буде ніколи людиною!...

— Ви хочете сказати, що я ніколи не буду вольною людиною? — питається Заячківський.

— Будете. Але мусите зрозуміти, що ця

ваша земля не виключно тільки ваша. Що й інші мусять мати право почувати себе горожанами вашої землі. І за це, пане докторе, дістанете право горожанства й на чужих землях.

— Думаєте? Дитячі фантазії.

— Я не ображуся. Я член дуже старої нації, може справді здитинілої. Але я думаю, що коли ви не зможете ще дістати горожанства, то напевно дістанете одно: моральну основу жадати для себе права горожанина всього світу. Ви, що дали право горожанства іншим, у душі своїй набудете права горожанина всього світу. І це вас зробить вольним.

— Я бачу, пане докторе, багато суперечности у ваших словах. Ви говорите про горожанство всього світу й не маєте відваги проголосити себе горожанином однієї держави, у якій мешкаєте.

— Мовчанка варта більш золота! — вкинув Гольдельман.

— Це раз, — погоджуєть Сохор. — А по друге: Я не маю на показ своїх почувань, тим більше, коли маю до діла з пустими дітьми.

Заячківський кинувся в кріслі. Сохор посміхнувся й поквапився заспокоїти його...

— ...Якими є Поляки. Бездумні, загорілі чванькуваті й збиточні діти історії. Нехай ми тут сьогодні промовимо в голос те, що

ми почуваємо до вас і до них, вони нам зараз завтра повторять листопадовий погром у Львові, зроблять такий самий погром у Кракові, в Тарнові, у Варшаві. Будуть різати, мордувати зовсім невинних людей... Ви бажали б собі того, пане докторе?

— Не знаю, що вам сказати. Можна й так собі пояснювати, але можна й думати, що важко вам відректися від минулого.

— Я розумію вас, пане докторе. Ви то дуже тонко сказали. Але як ви хутко забули про мою характеристику Поляків. Ви можете уявити собі становище бідного Жидка, що має малу крамничку й семеро дітей? Або торгує як баришівник і живить своїм злиденним заробітком десять душ? А такий староста, податковий інспектор, або хоч би й бурмістер, навіть і поліцай або який инший громадський посіпака, може його знищити, засудити на голодову смерть його рідню... Чи ви дивуєтеся, що він буде голосувати так, як скаже пан староста?

— Горожанин світу?... — засміявся, дивуючися, Заячківський.

— Невольник своєї рідні, свого обов'язку перед ріднею, — відповів Сохор.

— Всі хиби бачить людина, тільки своїх не бачить, — завважав Гольдельман.

— Панове, дозволисте, що покінчимо із цією загальною розмовою, — просить Льойтенталь.

— Яку не так легко покінчити, — підхопив Заячківський.

— Якої ніколи неможна покінчити, — заявив Льойтенталь. — Але відложити таки повинні б, бо жде нас чергова справа шпиталю.

Почали обговорювати це питання. Поки що могли б Жиди уладити своїм коштом шпиталь на сорок ліжок. Дають матеріял на ліжка, всю білизну для сорок ліжок, відповідне число сорочок, узагалі все, чого треба для шпиталю. Навіть доглядачів своїх призначають. Ставлять тільки одну умову, а саме, щоб приміщено напись із зазначенням, що це уладжено коштом жидівського громадянства.

— Може жидівської Національної Ради?

— Ні. Національна Рада — остронь.

— Невтральна? — посміхнувся Заячківський.

— Так: невтральна, нехай вам буде! — потвердив Сохор.

— Але ж то ви обережні.

— Кому не шкодить ячмінний хліб, нехай не їсть пшеничного, — посміхнувся Гольдельман.

Коли Заячківський дякував їм в імені української Національної Ради й умавлявся, як і коли це мало б статися, почули на вулиці крик. В одну мить перелетіли попід їх вікна якісь жінки, то знов чоловіки. Там хтось кричить. Тут хтось голосить на всю

вулицю. Щось викрикують. Поки ще могли зрозуміти, в чому справа, бачать, як із двох крамниць, що були з того боку вулиці, вибігають крамарі, вкидають увесь крам, що був на дверях, до крамниці й зачиняють поквально двері й віконниці крамниць.

Сохор, як стояв біля вікна, так кинувся до дверей, щоб розвідати, що сталося. У дверях наскочив на нього знайомий купець.

— Пане докторе, рабують!

— Хто? Що? — кричить Сохор.

— Рабують, мордують! — кричить задиханий купець.

— Хто мордує? — питається Заячківський і починає тремтіти, як у гарячці.

— Бандити! Мордують Жидів! Козаки! Рабують крамниці. Хлопи... Пане докторе, рятуйте! — кричить і падає з безсилля на лавку. — Ой, вей! Рятуйте! Рабують! Мордують!

Не слухаючи далі й не прощаючися, вилітає Заячківський на вулицю. Біжить, що сили, в напрямку до міста. Чує, що хтось підбігає за ним, хтось його кличе. Пізнає голос Сохора. Не спиняється. Не обертається. Не всілі дивитися йому в очі. Летить, скільки сили, до міста. Стрівожений, розбитий...

Була неділя. Ще було дуже рано, як Левенштейн відчинив свою крамницю.

Стоїть у ній на порозі. Дивиться на базар. Він знає, що на його товар немає ще поки-що покупців. Жінота мусить перш усього попродасти, що принесла із села в кошеліку. Тільки після того піде по крамницях. Буде йому пізніше, як що-неділі, чимало роботи. І ще більш клопоту. Тепер він стоїть бездільно й дивиться. Оцінює очима знавця становище на базарі.

Уже від ранку збираються тут люди. З усіх сторін приходять. Найбільш жіноцтво. Що котра прийде, стає зараз на базарі й розставляє коло себе всякі дрібнички. Приходять у дивнім настрої. Не знають, що жадати за свій товар.

По базарі снуються міські пані, пани, купці, скупщики. Придивляються до цих дрібязків, що їх тут повикладано з кошеліків або хусток. Хитають раменами. Питають про ціну. Довго мусять ждати, щоб почути слово. Дуже часто кинуть їм неввічливе питання: „Або ви купуєте?“ Обурюються: „Чогось же ж

прийшли на базар! Не так собі! Тільки, щоб купити!“

Придивляється до того Левенштейн, прислухається до уриваних розмов. Хитає головою. Не дуже йому це подобається. Чув, як одна жінка процідила якесь слово крізь уста. Тій пані, що хотіла купувати, здається, потемніло від нього в очах. Гікає. Селянка закопилює губи й відвертається мовчки. Не відзивається. За те її сусідка починає цабанити на весь базар, так собі, ні до кого. На неї ззираються. Вона — байдуже. Кричить ще завзятіше. Пані втікає, щоб не слухати лайливих слів. І щоб на неї не ззиралися...

Левенштейн заглядає цікаво, що продає ця жінка. Бачить: масло. Підсміхається. Не дармо дорожиться... Коло неї збираються знову пані, питають про ціну. Але вже не так легко їм добитися відповіді. Коли її запитують, вона вдає, що не до неї звертається питання. Як би не чула слів покупця. Дивиться перед себе й ні гадки... Пані звертаються до її сусідки. Питаються, що має на продаж. Та вона ще більш подратована. Загорнула все, що мала, в платинку. Вкрила зверху. Стоїть од-нехочу. От, як би ждала когось. Зовсім не робить вражіння, що хоче щось продати. Її питаються настирливо, що продає. Вона не відповідає. Підступає сміливіша купчиха. Хоче відгорнути її хустку

й подивитися, що там лежить загорнене в платинку. Селянка відтручує її руку й боркає грубо:

— Лиши! Не купиш, чого займаєш!

— А ти чого стоїш тут, як не маєш нічого на продаж?

— На твоїм стою? Ге?...

— На моїм! Бо я прихожу сюди щось купити!

— Шукай собі таких, що тобі продадуть!

— Гі, гі, гі! Пек, тобі, осина!

— Тобі пек, ти, п.....

— Гі, гі! З ґойом...

— Як тебе ґойну, п....., то маззю роззіллєшся! Судний день тобі нагадається!

Счиняється крик. За одною й за другою обзиваються сусідки. Лають одні одних на всі способи. Селянки починають відказувати на Жидів, що через них неможна вже нічого купити. Ні хустини, ні матерії на спідницю. Поховали все. А як який щось покаже в крамниці, то цабанить, як за рідну маму.

Лєвенштейнові стає холодно й гарячо. Це й до нього. Це й він, один з тих нечисленних купців, що торгують хустками, матеріями. Вийняв зза уха оливець і почіхав ним голову вище уха. Дивиться, що далі буде.

А там уже на крик жінки приходять звідци і звідти козаки. Лєвенштейн дивиться на їх одяг і хитає головою. Це таки селяне із

цього повіту. Ходять у своїх кожухах, тільки кріс через плечі й тризуб на шапці. Дивиться ближче: один з того самого села, що й жінка. Якийсь дуже гострий. Починає вмішуватися в сварку. Не здіймаючи кріса з рамени, починає послугуватися його прикладом. Наводить лад. Розганяє покупців.

Левенштейн ловиться лівою рукою за бороду. Починає її гладити, в-одно швидче, в-одно завзятіще. Далі вже сіпає нервово волосся в бороді. Його очі в-одно бистро перелітають по всьому базарі. Спиняються біля столиків, де порозкладали купчихи-Жидівки свій крам. Мило, синку, цукорки, бублики, коробку сірників. Там знову нитки, ґудзики, цвяшки. Снуються коло цих столиків селянки. Придивляються, обмацують, прицінюються. Коло одного столика більший гамір, більший рух. Купчиха розмовляє з другою й не вважає, що селянка запитує її про ціну. А може зумисне не відзивається. Селянка починає кричати. Купчиха кидає їй крізь зуби ціну. Почула селянка й, давай, лаятися. Клене, на чім світ стоїть. Тут уже, де й не взялися, стають коло неї козаки. Помагають купувати. Захищена їх повагою, селянка розпускає свій рот широко. Порущує купчисі батька-матір у могилі. Не пошкодує ні її, ні її дітей, ні роду. Купчиха й собі не вмовкає. Счиняється крик, галас. Врепті вартовому козакові не

стає терпцю. Бере шматок мила, який торгувала селянка. Дає їй у руки. Бере від неї якусь грошову дрібничку. Кидає купчисі на стіл. Селянку відтручує, проганяє:

— Тихо, баби, а то підете обидві до криміналу!

Купчиха в крик. Та це ані-ані не помагає. Тільки вносить тривогу на базар. Вона — в сльози. Байдуже. Ніхто на це не звертає уваги. Даремний крик інших перекупок. Неначе у відповідь йому лунає щирий сміх свідків цієї сцени. За боки беруться, радіючи самосудом козака. А він намагається задержати на лиці спокій та повагу. З очей ще блискає йому гнів, але під вусами сміх грається. Відходить, як би це все не його торкалося.

Ідуть із цього приводу всякі розмови по базарі. Прислухаючися до них, одна більш полохлива перекупка ховає у скриньку свій що цінніший товар. Оставляє на столі тільки на показ по шматкові. Дивиться на це якась молодиця, починає кричати:

— Ховаєш? Ховаєш? А сховало б тебе ще сьогодні в могилу! Люди караються без мила, без сірників, а вона ховає, псявіра! Ой, небого! На вас не такої руки! На вас би Москалів треба! Щоб вам поставили вартових коло крамів та порозпродували людям увесь крам по гідній ціні! Поховали, пся-

віри, все по льохах, а ти карайся без нафти, без соли, без сірників. А ну, як би в них добре порився, чи не знайшов би в кожній хаті, в кожній коморі цукор? А ну, чи хто з нас купить цукру? Хоч би на лік! Як би й конав християнин, чи дістав би шматок цукру? Ой, Москалів на вас, (лайка), Москалів!...

Перекупка слухає того крику й не спить своєї роботи. Засуває скриньку під стіл. Коли вже упоралася, та ще, як почула про Москалів, починає й собі кричати:

— А на вас кого?... Хто б то на вас яку раду знайшов?... Га?... Молоком свині годують, а люди ходять, просять, благають — нема для людей! Коні від жита й пшениці вам лускають! А місто — жадне хліба. Гарця збіжжя не може допрохатися.

— Йди собі до Палестини, п....., та гложь там своє каміння. Розпаношилися, що нема на вас суду, ні карі божої! Чекай, як будете задирати хвости під себе! Як будете губити патинки! Вже раз було. Але може ще й не таке прийти.

Левенштейн почув, як йому мороз пройшов поза шкіру від цих слів. Це вже переходить звичайну міру. Такі сварки, така колотнеча спалахає в-одно на базарі у всі торгові дні й у неділі. Сьогодні вони проявляються з більшою силою, з гострішим

завзятком. Де не обізветься який голос, зараз пристають до нього і звідци й звідти на допомогу. Творяться гурти. Починають перекликатися одні з одними. Буває, що хвилинами клекотить на всьому базарі. Левенштейн розуміє мову базару. Розуміє настрій перекупнів, перекупок. Постава базару наганяє на них чималу тривогу. Але безпосередня участь у змаганні на словах додає їм завзятку. Хоч мороз переходить їм поза шкуру, вони не шкодують язика, щоб одгризатися. Намагаються криком, лайкою перемогти душевну тривогу. Хотіли б заховати її від стороннього ока. Небезпечна це гра. Дуже небезпечна. Але вибору, відай, немає.

Бувало — давніше — чи раз і він попадався в таке становище. Тоді сміливість, виявлювана назовні, не тільки в охоті ставати до сварки, але й у доборі слів, у голосі, заскакувала противника. Він не тільки перемагав, але не рідко згноблював того, з ким змагався, кого напастував. Бувало, так його прибивав, що потім уже міг робити з ним, що хотів.

Посміхнувся гірко.

Так. То бувало. Але то було давніше. Тоді, коли вони мали на свої послуги і староство і магістрат і жандармерію й поліцію. Коли були панами базару, трясли ним... Тепер настали інші часи. Тепер не так без-

печно гратися з вогнем. Вони не мають нікого за собою. А проти себе — всіх.

Левенштейн задумався. З одного боку бачить, що діється далі на базарі, з другого розумів, що не добре воно діється. Перекупні не можуть перемінити свого випробованого способу боротьби! Хто нападє, той сильніший у боротьбі. І хоч дуже неприємний настрій селян, а ще й селянок — все ж таки годі залишати свій спосіб! Мусять вести атаку, скільки сили. Правда, виставляють себе на небезпеку, що їх і пограбувати можуть і потурбувати, ба й здорово побити. Але — не роби цього — програв відразу!

Бурхливі вибухи пристрасти на базарі бентежать його в-одно. Давніше, коли, було, почув гамір, виходив на поріг крамниці, ставав і обмірковував усе, оцінював, до яких меж докотилися базарні вибухи, яка постава селянок на базарі. Та чим частіше це проявляється, він не всилі вже сидіти спокійно за лядою. Вже в такі більш непевні дні стає від самого ранку у дверях своєї крамниці. Намагається виявляти спокій і певність себе. То опреться плечима й головою об одвірок, висуває перед себе черево й ноги. То пахкає спокійно люльку. То знов удає, що читає часопис. Коли кине оком на інші крамниці, бачить, що й там те саме роблять купці. Один навіть нігті чистить ножиком. Уся його

увага звертається не на базар, але на пальці рук, до яких він придивляється з усіх боків, присуваючи їх близько до очей. Здається, немає в нього більшої жури, як те, щоб добре обтяв собі нігті.

Коли б так стороння людина подивилася тільки на нас, що тут вистоюємо на дверях крамниць, — думає, посміхаючися в душі сам із себе, — й не знала й не чула, що діється на базарі, могла б мати вражіння, що ми найспокійніші в світі люди. Що це в нас хвилини відпочинку, або лінощів після найкращого поладнання справ.

Правда, він має таке вражіння, що їх постава й тепер лагодить де-що загальне вражіння базарного настрою. Є хтось, кого не дотикає те все, що діється на базарі.

Базар, базар!... Що таке базар?... Хіба там немає звичайно що-день суперечок? Хіба їх не було завжди? А хіба ж то хто звертає на них увагу? Вони доконче потрібні на базарі. Люди там ніколи не можуть бути задоволені. Один задешево продав. Другий задорого заплатив. Мусять виладувати свою злість, свій гнів — бо не вернулися б здорові додому. У того радість, у цього смуток, жаль. І все те мусить проявитися в словах, у рухах. Чи можна цьому дивуватися? Хто буде проти цього змагатися, коли це таке звичайне зявище, що й нема що звертати на

нього уваги? Хто не хоче того слухати, нехай не йде на базар! Ми, — думає, — мусимо витримувати всяке. Бо ми від цього або виграємо або програємо. Від задержання спокою, від терпеливості ми виграємо. А почали б ми хвилюватися — ого! відразу програємо!

О! Вся моя душа обурюється на цих людей, що шукають собі зачіпки. Як вони пристають охоче до розсварених гуртів! Як вони скачуть одні одним до очей! Що ж тут більш можна зробити, як стояти зкраю?

І враз із цим Левенштейн опирається сильніше об одвірок, прижмурює очі й стоїть так, як мовчазна статуя. Нічим не замішаний до життя базару.

Але це тільки так назверх. У душі в нього чувається тривога, яка межує з розпукою. Він бачить свою беззахистність. І бачить, яка грізна стає постава села до міста, постава селян до Жидів. Він від першого дня української влади стоїть на своїх дверях. На сторожі своєї крамниці. З бистрим оком, чуйним ухом, зверненням на базар. Розуміє його мову. Тим більш її розуміє, що слухає її що-дня, бачить, як вона розвивається, спостерігає, як росте її сила. І ще одно для нього ясне: ця мова мусить бути в-одно грізніща. Він знає причину вибуху пристрастей.

Для нього ясно: становище їх, купців, в Австрії, в останньому році війни було таке,

що годі було дістати що-небудь. Не було правдивих виробів. Самі „ерзаци“. І за них треба було платити великі ціни. Хто міг без них обійтися, не купував. Як усі купці, так і він, надіючися, що не сьогодні, то завтра зміниться все, боявся вкладати великі гроші в дрантивий товар. Це ж сміття, нехай тільки буде можна купити правдивий товар, лежатиме все те не то без користи, але взагалі заваджатиме в крамниці. Задля того й робив він закупна дуже обережно. Його крамниця світила в хвилі розпаду Австрії пусткою.

Але життя йшло далі своїм шляхом. Те, що було в крамницях, випродувалося, щезало. На його місце або не було товару, або було треба спроваджувати окольним шляхом через Чернівці й Румунію; в додатку перекрадатися через румунську гряницю. Не тільки що товар коштував тепер багато дорожче. Але ще тут і там треба було покривати втрати сконфіскованих на гряниці грошей або товарів. У слід за тим продажні ціни товару підскакували скрізь — і в нього теж — із дня на день та мусіли в-одно ставати більші.

Це було ясне для нього, для купця, що свою голову сушив над тим, як би позводити рахунки до купи. Що придумував, як би вирівняти прибутки з розходами, привести до рівноваги маєтковий стан свого підприємства.

Та не було це ясне для покупців. Для широкої селянської маси. Ці люди дивилися на все дуже просто: була Австрія, була якась тверда рука. І хоч в-одно ставало дорожче, то все ж таки було в купців якесь поміркування. Прийшла Україна — Жиди розпанопилися. Немає на них твердої руки. І та тверда рука — це тільки вони сами, покупці-селяне. На цьому тлі — недостачі твердої руки — зростає конфлікт.

Левенштейн вистоює в своїй крамниці й бачить та чує все те. Довгими вечорами зясовує собі картину всього життя й проявів незадоволення селян, має добрий перегляд усіх справ і розуміє ясно, що в-одно збільшується для нього небезпека. Для нього й для всіх купців. І, що найсумніше: не бачить можливости захисту. Вони не мають за собою охорони права. Бачать, що їх кинено на знущання вулиці. Осталися сами, із своїми тривогами, з єдиним можливим рятунком: обережністю й розумною постановою втікти у найвідповіднішій хвилині.

А тим часом базар кипить, клекотить. Щодня гутить на ньому грізніше, що-години більш вибухів прошибає повітря. І в-одно лячніше стає їм, купцям, коли усвідомляють собі, що в-одно нові люди приходять на базар, в-одно з інших сіл і, коли їх почування відбиваються у таких, що-раз то

досадніших, взривах, знак це, що настрій на селах стає в-одно більш і більш для них ворожий.

Думки Левенштейна уриваються. До його крамниці наближається селянка. Стає перед крамницею, роздивляється на вивішені на дверях хустки, пробки всяких матерій. Дивиться то на хустку, то на купця, то заглядає до середини крамниці.

— Що купуєте, ґаздине? — питається Левенштейн.

— Нічого... Сірники є?

— Нема.

— Нема? — вриває коротко жінка. — А будуть? — питається задирливо.

— Може й будуть, — каже нерадо, непривітно Левенштейн.

— А свічка є?

— Свічка є.

— Єеє?... — дивується молодиця. — Заправиш за неї, як за рідну маму?

Левенштейн мовчить.

— Ну? — питається жінка.

— Йди! йди! Шукай собі де-инде.

— Свічка є? питаюся! — кричить уже селянка.

— Нема.

— Як нема? А он-де що? Не свічка?

— То чого питаєшся?

Жінка входить до крамниці. Бере свічку.

Торгується. Дивиться по крамниці, чого б то їй іще треба?

— А нахти нема?

— Нема.

— Нема?... Гм... А в тебе в лямпі є?

— показує на каганчик, що висить над лядою.

— Як привезуть, то і в тебе буде.

— Гм... А як би так пошукав? Га?... Як би так помацав поза твої скриньки? Га?...

— А я тебе обмацую?

— А ну, спробуй! Ге?... Не хочеш?... Спробуй... На!...

Визиваючий рух нижньою частиною тіла...

Не може вже далі втягти Лєвенштейна до розмови. Він дмухає у горнець із вугіллям. Гріє руки. Селянка платить за свічку. Шукає далі очима. Є нитки, ґудзики, хустки — але того їй не треба. Починає вибіратися з крамниці. Та ось Лєвенштейн чує біля дверей два голоси.

— Де? Тут?

— Та тут. Адить, оцю червоненьку.

Говорить про хустку, що висить на дверях. По хвилині входять дві жінки до крамниці.

— Дай, боже, Гершку.

— Дай, боже, й вам! — мовить Лєвенштейн, не дивуючися цій фаміліярности й перекрученню свого імени.

— Хустка!... Га?

— Яку хочете? Таку, як на дверях, червону?

— Най буде — червону. А жовта є?

— Є й жовта.

— Ге? Як кажете? — звертається до своєї сусіди. — Червону, чи жовтеньку?

— Йй... червона — краще...

— Покажи обидві.

Починають роздивлятися, примірювати, пробувати пальцями якість матерії.

— Та сама! — мовить одна. — Ая, ая! Така саміська!...

— Але добре знаєте?

— Ну! Кажу ж вам! У п'ятницю купила!

По хвилі, відкладаючи хустку на бік, питається купця.

— Що за неї?

— Сотка.

Жінка дивиться то на Левенштейна, то на хустку. Ще раз на Левенштейна. Відкашлює. Питається ще раз спокійно, як би не чула ціни:

— За хустку... скільки?

— Чуєте, сотку!

— За хустку? Сотку? — заспівала молодиця. — А на тебе не буде кари божої? Ти чи не впився на шабас?

Левенштейн вихоплює їй жовту хустку, яку молодиця тримає в руках, бере червону, відложену на бік, згортає всі й кидає на ляду.

— Та що тебе вкусило? Давай нам дві хустки!

Левенштейн іде вже до дверей і ні на що не вважає.

— Ну, чуєш? Що тобі дати за хустку?

— Нема для тебе хустки!

— Нема?... — крикнула молодиця. — Нема?... Почекай! Побачимо, чи нема?

Вилітає з крамниці й починає репетувати на весь голос:

— А бодай на вас не стало кари божої! Бодай на вас не було сконання! Бодай ти, с... с..., сидів до кінця світа над своїми хустками та й щоб ти їх не міг ніколи продати!

Кричить таким голосом, що вже не тільки з грудей, що вже з печінок у неї добувається. Наробила репету на весь базар. Хто там тільки не був, мусів повернути свою голову туди, звідки йде той голос.

Левенштейн стоїть ні в цих, ні в тих. Впало то на його голову неждано. Не знає, що робити? Чи й собі лаяти, чи боронитися, чи оправдуватися? З рухів його постаті бачать інші купці, що це чиста напасть. Але поза вислови здивування всією постаттю він не всилі зважитися на ніщо більше.

Тим часом молодиця кричить далі:

— Нема на тебе якої кари? Нема нікого, хто б упімнувся за нашу кривду? Га?...

Ті, що були ближче, підходять, розпитують.

— Що таке? Що сталося?

Молодиця бачить, що вже зацікавилися нею, починає розповідати широко свою журбу. Говорить, чим далі, з душі — всією своєю досадою:

— А бодай на нього хвороба напала, — кричить, скільки сили, — як він не нашу кров! П..... якийсь! У п'ятницю я купила в нього для доньки оцю хустинку (показує на хустку, що висить на дверях), заплатила шістьдесят левів, а сьогодні він уже не хоче дати від сотки! Чи може то бути правда на світі? Відколи настала та Україна, то так собі вже ті Жиди розбірають, що або ми, або вони!

— А не діждуть, щоб вони! — вкинув хтось.

Зараз за цим окликом падають інші, що-раз грізніші. Що в кого накипіло в душі, починає виладовуватися в досадних висловах. Тут і там чути погрози: прогнати, викинути, зробити лад! Ніхто вже не купує, не торгує, хто де стояв, залишає своє місце й наближається до осередку збіговища. Між купцями счиняється рух. Ті, що на місті торгували, вже не можуть рушитися, так обступає їх море голів. До базару пристає вулиця. Хто йшов, їхав, — стає, злазить із воза, йде на базар. Розпитують. Ніхто не

відповідає. Кожний кричить своє. Ніхто вже не всілі зрозуміти, що сталося, чого тут стільки народу зюрбилося.

Коло тієї молодиці, що все ще лає весь світ, усі порядки, лає ту Україну, що вся біда від неї та від Жидів, — починають збиратися тут і там вартові козаки. Розпитують, що таке. Не можуть зрозуміти, від чого ці крики, не знають, що робити. Один кричить, щоб люди йшли собі всякий за своєю справою. Другий мостить собі дорогу кольбою. Той кричить. Інший попався в глоту й стоїть безрадний. Не тільки не знає, що робити, навіть видістатися з юрби не всілі.

Аж ось один вартовий протискається до тієї молодиці й питається:

— Що вам таке, Параско?

...А бодай їх, а бодай їм! Душу б з тебе вирвати хотіли! Людську кровцю ссали б!...

Із безпам'ятних вигуків молодиці вартовий зрозумів урешті, що тут таке... Крикнув:

— Давайте сюди, Параско, гроші.

— Та скільки?

— Шістдесят банок.

Бере. Йде до крамниці. За ним молодиця. За нею інші.

— Котра то хустка?

— О така, о, червоненька! Там-о сховав!

— Де хустка?

Левенштейн заслоняє собою свій крам.

Намагається недопустити козака. Ба, але бачить, що у нього в крамниці повно вже людей. Жінок, козаків... Він тратить при- томність. Хоче кричати. Тим часом козак тручає його з усієї сили. Він кидається на хустки, хоче їх сховати. Запізно. Вони опи- няються в руці козака.

— Беріть, Парасочко. На, тобі, Жиде, гроші.

Левенштейн тремтить, як осиковий лист. Бере несвідомо гроші й не знає, що робити.

— Пане вояку. Мене самого більш коштує.

— Ти коли — в шабас купував?

— Я не можу дати за ці гроші! — кри- чить у розпучі Левенштейн.

— Слухайте, чоловіче, купіть і мені хуст- ку, — просить козака якась жінка.

— І мені... й мені... — посипалися про- хання.

Вартовий бере гроші, роздає жінкам хуст- ки. Коли це Левенштейн побачив, кидається прожогом у двері, пробивається крізь юрбу й починає кричати в безтямі:

— Гевалт! Рабують! Гевалт! Рятуйте, ра- бують! Гевалт!...

Цей його божевільний крик котиться лу- ною по базарі й починає рватися гомоном по звалищах попалених домів. На цей крик усі купці зачинають, яко змога швидше, свої крамниці. До них пристають люди.

Счиняється скрізь колотнеча. Перекупки на базарі змітають свій товар із столів у скриньки. Але цей їх рух розпалює юрбу, яка кидається на базарні столи й, що може захопити, бере з них. Біля всіх столів чути тільки одно: „Гевалт!“... Крики, плачі, одчайні зойки, дикий насмій юрби...

Тим часом купці позачинювали крамниці. Кидаються скрізь здовж вулицями. Летять без пам'яті. Кричать з усіх сил:

— Гевалт! Рабують! Мордують! Гевалт! Рятуйте! Геваалт!...

Скрізь, куди не долетить цей гомін, ви літають крамарі. Чують, що хтось рабує. Втікають до своїх крамниць, зачиняють двері, затарасовують їх, чим можуть. Закладають вікна. Роблять собі величезні шкоди. Ні на що не вважають, щоб тільки врятувати хоч що-то.

Так докотився цей гомін аж до канцелярії Сохора. На цей крик вилетів Заячківський із канцелярії і, як божевільний, полетів до міста.

У його мізкові, як у китлі, гуде, клекоче. Те, що він бачить, таке страшне, робить вражіння такої паніки, що він приготовлюється на найгірше. А те, що залітає до його ушей, ті дикі, безпам'ятні оклики „рабують, мордують“... — зморозжують йому кров у жилах. І не так відповідальність, як радше по-

чуття безкраєго сорому, шарпає йому душу. Він не всилі усвідомити собі відразу всіх наслідків сььогодняшньої події. Знає тільки, що вони можуть бути гробарями великого діла. На додаток лиха переходить попри нього двох Поляків — давніший секретар магістрату і начальник податкового уряду. Дуже веселі. Розправляють щось жваво. Сміються сердечно. Коли проходять повз нього, він чує, як їх сміх переходить у цинічний регіт. Очима як блиснули обидва, неначе б його витріскали з усієї сили по лиці.

Тепер уже немає в нього сумніву, що там на місті мусіло скоїтися щось страшне, щось безглузде, чого ніхто не направить. Що покотиться луною по всій державі. І коли була ще яка надія приєднати до себе значну частину жидівського населення, тепер та надія пропала раз на завсігди.

І той сором перед Жидами!... Де йому тепер сховатися перед Сохором, Льойтенталем, Гольдельманом? Вони ж зараз таки прилетять до нього до хати. Жадатимуть порохунку за звірства, за мордування невинних горожан. Вони весь ранок обдумували з ним, як би то засвідчити свою щирість, свою прихильність для української держави, для війська, для ранених. А тепер... Він бачить, як тут і там утікає якась жидівська постать, що припізнилася. Втікає, як тінь. Ховається

в двері. Пропадає в них. Він має вражіння, що то перед ним вона втікає. Що то його вона побачила й жахається, щоб і він... Ні, ні... це переходить людські сили! Це понад сили — щоб пережити таке безголовня, такі безглузді вчинки.

Летить здовж головної вулиці. Пуста, неначе вимерла. Двері позачинювані, вікна позатарасовувані, як при бандитському нападі. Тільки тут і там виглядає неспіливо якась голова крізь щілину в забитому, заложеному вікні. Коли побачить його, щезає... Це ще більш трівожить його душу. Він летить, скільки сили.

Прилітає на базар і віри не йме очам. Стоять тут і там невеличкі гуртки людей. Між ними снуються озброєні козаки, з наложеними на кріси баґнетами. Головною вулицею попри базар їде на червоному коні військовий командант міста. Заячківський прибігає до нього.

— Що сталося, пане команданте?

— Дрібничка! — сміється командант.

— Дозвольте, — обурюється Заячківський. — В місті така страшна паніка. Скрізь гомонять про рабунок, про мордування... а ви смієтесь? Кажете: дрібничка?

— А що ж?... Маю плакати, що там кільком Жидкам узяли по шматкові мила? — відрубув йому командант і затинає острогами

свого коня. Кінь скочив на задні ноги, підвівся вгору передніми, плигнув і почвалав.

Заячківський остався сам ні в цих, ні в тих, на вулиці. Хвилину стоїть, не всіливийти з подиву від поступку команданта. Наближаються до нього знайомі. Від них він дізнається про все. Коли побачив, що, крім продажу хусток і частинного розграбування перекупок, нічого більш не сталося, одітхнув лекше.

Його стрівожена душа починає помалу заспокоюватися.

Малий каганчик блимає в кутку хати й кидає на неї стільки світла, що можна пройти, не обтовкаючи собі боків до столу, або до крісел. Але на хаті залягає півтемрява. Робити неможна нічого. Та й нема кому робити.

Коло грубки сидить старий Гольдельман, заглиблений у свої думи, що почали злітатися до нього. Сидить і хитає безупину головою, як це звик робити, коли молився. Та слова молитви не появляються в нього на устах. Він попав у свій, тепер уже що-раз більш звичайний, стан переніження духа. У такі хвилини тратить зрозуміння доволішнього життя, всього світу, та переміняється у якесь засвітове єство, почуває, що зливається з богом.

На нього що-раз знаходять такі хвилини байдужости, невразливости на все, що його оточує, що діється довкола нього. Він живе вже більш тим невідомим йому життям, що-раз сильніше підпадає під вплив замогильного голосу, який показує йому всю слабість, усю нікчемність життєвих турбот, журб, клопотів, зусилля, змагання. Наводить на нього почуття роскоші земського неістніння. Він увільняється тоді од усіх трівог своєї душі. Затрачує почуття ваги й сили тягару життя. Посміхається незрозумілою для нікого посмішкою над людськими турботами, жаліє тих, що приходять до нього з криком розпуки, бо бачить, як далеко їм ще до того, щоб життя стало для них безцінною крихкою баркою, яка блукається на хвилях збурханих океанів без краю — й чим раніш ця барка перехилиться й визволить людину од трівог хуртовини та поглибить у безодні вічності, тим хутше людина заживе правдивим щастям — вічним.

Сидить так непорушно й має одно тільки бажання: щоб ніхто не займав його у такі хвилини душевного захвату, щоб не виривав його хто з того надземського щастя й не стягав з блакитної соняшної країни мрій у багно життєвих низин. Бо вже само життя, необхідність заспокоювання дрібних життєвих справ, забірає в нього аж забагато часу,

сили, праці. І тільки, як минає йому днина й він може спокійно присісти біля своєї грубки, пустити зір у безвісти, навіяти на себе розкішного чару вечірньої тиші, злетіти у ньому в чарівну, непроглядну для розуму, країну мрій, отоді він починає жити так, як це вже стає потребою його душі. Отоді він бачить себе на порозі вічності, яка розхилиє перед його душею свою таємничу заслону. Його очі стають тоді видючі. Його душа злітає з безвістей на своїх незримих крилах, поселяється на хвилинку в домівці бездушної шкаралючі, його немічного тіла. Він любиться насолодою гармонії співжиття душі й тіла. Тоді то відчуває, що стає іншою істотою. Перестає бути людиною, яка, прикована до цих низів сліз і горя, не може наблизитися до свого бога. Стає твором все-сильного бога, вічності, ділом гідним руки свого творця.

І тоді якийсь дивний жаль зворушує його серце. Непокоїть його питання: чому аж у такому пізньому віці людина приходить до зрозуміння свого життя? Чому ще й тоді так мало в неї змоги для задержання тих хвилин захвату? Чому й тоді ще так хутко кидає її, злітає на своїх незримих крилах той звістун щастя вічності? Чому залишає шкаралющу людини бездушною, холодною, безсилою для відчуження щастя вічності, за-

суджує на погоню за тлінними добрими земського життя?

Чому так мало буває людей, що б бодай у найпізнішому віці зазнали такого щастя?

Чому його так мало людей розуміє? Чому дивляться на нього, як на божевільного? Цінять його розум, що його сам він ні раз не поважає, шанують його за спокій, що його він вважає найбільш негідним порушуванням іншого, вічного спокою... А той знову — який він для людей незрозумілий! Який для них неясний! Який чудний...

Хитає немічною головою та тут і там ви-літають з його 'уст неясні слова, нікому незрозумілі: відривки його душевного життя. Зриваються із серця, пробиваються крізь старечі уста. Ніхто його не слухає.

Його Рифка звикла вже до того, що він любить так сидіти й говорити сам до себе. Ніколи не вторкається у його роздумування, ніколи його не запитує в такі хвилини ні про що, бо, однаково, не почула б ніякої відповіді. Вона сидить між вікном і столом у кутку, поблизу каганця, та плете панчохи. Здавалося б, що дримає. Не звертає уваги ні на свою роботу ні на хату. Дивиться кудись перед себе — без виразу. А дроті сами обертаються в неї в пальцях. Робота котиться непомітно вперед.

Вона теж не розуміє свого чоловіка. Крізь

їх життя перевалилося стільки злиднів, понад ними пересунулося так багато всякого горя, що годі дивуватися, коли воно вбило в нього життєву силу. Добре, що він і так тримається.

От і сьогодні: яка була тривога в місті — а він спокійний. Здається, що не має вже що втрачати. Приходять, плачуть, бояться за майно, за життя, а він заспокоює так розважно, так холодно, як би йому не загрозувало ніщо. Як би то він жив у зовсім іншому світі.

Кинула мимохіттю оком на нього. Кому то вже що втрачати? — подумала. — Були колись маєтки, було чим журитися, було за чим побиватися. А тепер? Що йому можуть забрати? Хіба життя?... Або ж то вже й життя? Або ж то є вже кому жити? Шкура та кости. Вже й їсти не всилі. Каже, що шкодить йому вже їда. Вона піддержує його насили при житті. І здається, коли б хто прийшов до нього й сказав йому: „беру твоє життя“, — він промовив би спокійно: „бери“...

Бідний... Що то не зробила з ним та руїна, до чого то не довела його ця війна. От так, дивися, засне людина ввечері й уже не прокинеться ніколи. Та й хто знає, що було б для нього краще?

Як то щасливо жили вони замолоду, коли він в-одно в роботі, в інтересах, у гаморі життя.

Про все думає, усе робив, усім клопотався. Кинув на її руки домашнє господарство і тут вона мусіла думати, як уладити собі й йому життя від ранку до вечора. А поза хатою — там уже не її голова. Там він думає за себе й за неї. Приходить увечері — в-одно має їй щось нового сказати, чимсь похвалитися. Тепер не те. І тепер він увесь день за хатою й якось латає свої інтереси. Але в хаті він уже не той. Замок. Запер у своїх грудях усі свої слова, скував свої думки, не пускає їх на волю. Ніхто вже не почує, що він думає, коли сяде так у хаті. А може вже й ні про що не думає? Може вже висохла в нього голова від того горя, що перевалилося через їх життя? Може то вже початок кінця?

Бідний... Нехай... Не треба його бентежити. Скільки там ще його віку... Нехай хоч мирно доживає...

Дроти порухалися швидше в її руках. Якийсь страх налетів на неї. Хочє сполосити цю мертву тишу, що залягла в їх хаті — не має сили. Слова завмерли їй у грудях, не може їх докликатися. Сидить мовчки, тремтить од невідомої тривоги. Не всілі зрозуміти, чого сьогодні така дивна тиша. Ніколи в них не буває так пусто. Ніколи вона не відчуває себе такою самотньою. Жахнулася. Починає роззиратися по хаті. На-

магається зрозуміти, що тут змінилося. Що це?...

Зрозуміла. Мовчать не тільки вони. Замок навіть цвіркун, що підчас такої тиші він один оживлював хату. Спить, чи задумався над чим? А може ще від ранку не міг заспокоїтися? Від тих важких хвилин, що їх переживала й вона й стрівожені сусіди? Скільки то було тут гамору, які безпам'ятні, божевільні крики, яке ридання! Двері не зачинялися. Приходили що-раз то нові люди. Хто б не влітав у хату, влітав у той недоладний гамір відразу свій плач, свої жалі, нарікання. Був до самого вечора такий рейвах у хаті, що цвіркун, здається, як замок під вражінням перших вигуків розпуки, так ще й тепер не спам'ятався.

Ця небувала тиша ще більш їй страху нагнала. Відразу й холодно стало їй і таким їй обсіпало вогнем, що почала тремтіти на всьому тілі. Намагається крикнути, щоб тільки почути якийсь голос, але той крик, що уже спалахнув був у серці, на устах замирає. Зловила повними грудьми повітря, бо чула, як вміває. Її лице вкрилося грубими краплями холодного поту.

В ту мить перебив тишу — рипіт дверей, що одчинилися неждано й почувся свіжий, молодий голос. Привів хазяйку до пам'яті.

— Шулем алейкум! — почула привітання.

— Шулем алейхум! — відповів господар хати й підвівся із свого ослона та наблизився до гостя. Подав йому своїм звичаєм холодну руку, не випростовуючи пальців: ледви доторкнувся. Кинув од нехочу:

— Вус?...

— Я вас питаю: вууус?... — повторив гість та присунув собі крісло. Не дожидаясь відповіді, докинув: — Біда. Я думав, що буде мирно, а то вже так, як би починалося.

В розмову вмішалася господиня. Підвела на гостя свої благальні очі, на яких блискотіли ще від ранку сльози, й спитала з тривогою:

— Скажіть, пане докторе, ви там буваєте між ними, буде на це яка рада, чи прийдеться загибати? Чого то нас нещасних бог так карає? Чого бог для нас такий немилосердний?

— Тихо, не гніви бога! Тихо! Не гніви бога! Він знає, що робить. Кого бог любить, того він найдошкульніше пробує. А дурна людина зараз тратить розум і хоче з богом правуватися. Хто то з нас, людей, може зрозуміти таємничі шляхи, якими ходить мудрість бога! Хто сміє підглядати його волю, його вчинки! Людина має страждати й радіти, коли бог не забуває про неї, коли бог не лишає її в безпам'яті, не дає їй забуття,

що вона живе на цій долині сліз і горя. Людина має дякувати йому за всі досвіди, за всі нещастя, за все горе, що має з божої волі, бо тільки так вона знає, що бог не залишив її, що не забув про неї, що веде її своєю всемогутньою рукою... Не треба забувати ніколи, що життя людини летить, як тінь перельотної птиці. Ніхто не вмірає, щоб здійснив бодай половину свого бажання на землі. Бо цей світ — це тільки сіни майбутнього. Хто задовольниться життям у них, той буде жити колись у палацу. Все з божої волі, все тут з божої волі.

Хазяйка заслухалася в слова свого чоловіка й замовкла. Вона звикла так до послуху його словам, що ніколи йому не противилася, ніколи йому не перечила. Його слова були бальсамом на життєві рани її серця. Нехай він тільки заговорить, вона збувається всієї журби, всіх своїх клопотів, бо знає одно: він тут усьому голова, він думає й робить за себе й за неї. Чого ж їй більш клопотатися, коли він знає про це, думає й дбає про їх долю.

Заслухався на цей раз у його слова й доктор Сохор. Він прийшов до старого Гольдельмана, щоб через нього заспокоїти мешканців міста. Сьогодні була в нього основна розмова із Заячківським і Лисовським. Іще нічого не сталося. Ще тільки нагнали страху

купцям. Ті дрібнички — смішне. Але це загроза, що може повторитися і може довести до поганого вислідку. Ось що їх усіх трьох турбувало. Постановили ділати. Не залишати справи мовчки, ані не робити непотрібного крику, тільки розумно протиділати.

Він прийшов тепер до Гольдельмана, бо знав, що до нього звертаються Жиди за порадою. Хотів його розважити, хотів заспокоїти його устами схвильоване й стрівожене населення.

— Правда, пане Гольдельман, — мовить. — Ваша правда, що бог пробує людей і що нічого не діється без божої волі. Але як людина може себе захистити, не повинна того залишати.

— Бог дав людині розум, а розумною стає людина тоді, коли від кожного вчиться. Скажіть, пане докторе, що в вас на думці, щоб і мені стало видніше. Про вас у мене такий погляд: коли б ви сказали: „я шукав і не знайшов“, — я не повірив би вам. Коли б ви сказали: „я не шукав і знайшов“, — я сказав би, що це не ви балакаєте. Я вірю в це, що ви шукали і знайшли.

— Шукати — я шукав. І не тільки сам, але й інші головачі. А чи ми знайшли, це залежить од того, чи мають олію в голові ті, до кого ми хочемо звернутися. Як думаєте?

— Ви скажете, пане докторе.

— Наші люди зовсім непотрібно стрівожилися. Де то хто бачив, щоб початок та був уже кінцем діла! Кажуть мені: чому нема ладу, чому нема сильної руки, чому нема розуму, щоб бачити заздалегідь, що хлоп із цього села не може бути добрим жовняром у своєму селі? Розуміється, що ні. Бо він живе там життям свого села. І понад службу, понад наказ у нього сильніше — пристрасть. Голос села дужчий, ніж наказ командування. Але треба на це все сказати: людина розумна і може самостійно думати, коли раніш, поки буде творити — вчиться. А як не було змоги вчитися? Чи ж дивуватися, що в самостійному своєму думанні вона буде хитатися, буде помилятися? Такий важкий початок, як це, що ми бачимо, це ще дуже далеко — не кінець.

— Скажіть краще, пане докторе, що від такого важкого початку ближче до кінця, ніж до щасливого життя... Але розумна голова знайде на все спосіб. Чому ми називаємо розумним того, хто від усякого вчиться? А того, що відгородився від інших і каже, що він сам усе знає, ми називаємо погірливо: „всезнайком“. І кажемо про нього, що він зарозумілий дурень.

— Дуже слушно, дуже розумно.

— Правда, пане докторе?

— Я їм це сказав сьогодні.

— А вони?

— Вони знов: „чого ви нейтральні?“

Розложив руки у розпуці незрозуміння.

— Правда, пане докторе, як то ще далеко до щасливого життя?

— Може якомсь іще буде. Поїде Лисовський до Коломиї. Буде жадати иншого війська і... команданта.

— Лисовський?... Ну, ну!... Лисовський...

— хитає в-одно головою Гольдельман. — Лисовський забув, що бог сотворив чоловіка аж шостого дня. А перед ним сотворив муху.

Сохор засміявся.

— А Заячківський? — спитав віднехочу.

— Заячківський? — промовив Гольдельман і замовк. — Заячківський?... Ну... він не Лисовський...

— Але хто він? Як думаєте?

— Нема нічого ліпшого для людини, як мовчати, бо хто розкидає забагато слів, не може встерегтися від помилок.

— Правда, пане Гольдельман, дуже велика правда! — притакує йому Сохор, задумуючися. — Він, чим далі, стає для мене більш незрозумілий. Але, думаю, має голову на карку.

— Коли б тільки не дві!... Пане докторе!... Коли б не дві...

Сохор не сказав нічого на ці слова.

По хвилині почав говорити Гольдельман

помалу, розважно. Потім його слова переходять у якийсь віщий голос:

— Скажіть мені, пане докторе, що нам допоможе Лисовський або Заячківський? Що нам хто небудь допоможе? Вони коли б собі допомогли! Коли б од себе відвернули лихо. Бо вони дуже небезпечно стоять. Я бачу, як для них не буде рятунку. Вони граються з таким вогнем, що як до нього прийде вітер, то таку счинить пожежу, що її ніхто не вгасить. Що тут думати про те, щоб вони могли нас рятувати? Та й від чого нас треба рятувати? Від тої пожежі? Вона нас може тільки обсмалити... Щоб вони від неї не згоріли на попіл! А ми?... Вони — ті смоляні скипки, що то спалахкотять, ффу, ффу... і вже... А ми... ми кам'яне вугілля... ми тільки розжевріємо дужче, наберемося сили, щоб добре зварити страву.

— Як ви то ясно бачите, пане Іольдельман, — здивувався Сохор.

— Ви, пане докторе, вибачайте, але ви ще дуже молодий. Мій наймолодший син, як би був дожив, як би йому була та війна не закрила очей, був би у ваших роках. Не дай, боже, щоб ви пережили таке, що я мусів пережити, бо то не всякий витримає. Але дай, боже, щоб ви на старости літ дістали мої очі. Тоді для вас було б видно, що людина — це пух, це порошок... Подує вітер

і — фууу... нема сліду. Але нарід — це криця. А такий нарід, як наш, — це граніт. Його нічим не зметеш із лиця землі! Він може надколотися. Він може розколотися. Але він буде вічно стремити в землі... І ніяка сила його не зрушить... Що нам погром? Що нам війна? Що нам те все, що ось, ось довкола кипить?... Зрабували нас? Завтра будемо знову мати те саме... Вбють зпоміж нас десять, двадцять, сто — мільйони остануться. І доки ми хочемо — доти наша воля буде нас тримати там, де ми хочемо... Бо в нас сила! Ми сильні!... Ми сильні розумом, ми сильні волею, ми сильні єдністю. Ми сильні нашою роботою і тим, що не вміємо падати під ударами долі. Для нас немає ударів долі — для нас є тільки помах заохоти, щоб ми не ледачили. За кожним помахом ми стаємо дужчі, бо маємо один досвід більше. І кожний новий досвід веде нас тим певніше до нової перемоги.

Гольдельман урвав на цьому слові. Помовчав хвилинку і потім почав говорити спокійним тихим голосом, якогось незрозумілого жалю повним:

— Але чи знаєте ви, пане докторе, що було б нашою найбільшою перемогою?

Коли Сохор мовчав, не переводячи з лиця Гольдельмана своїх зацікавлених очей, почув:

— Найбільшою цінністю було б — пере-

могти те, що стало нашим прокляттям: перемогти свій завзяток до життя, до наанаситної праці, до збирання маєтків, до погоні за пануванням над світом. Це все, що ми робимо, це не наша заслуга, ми робимо це, бо мусимо робити, чи хочемо, чи не хочемо. Бо наш бог кинув на нас такий проклін, щоб ми це робили, щоб у поті чола ми погналися за цими земськими добрими. Нам здається, що це від нас залежить? Що це ми здобуваємо своєю силою: працею й забігами? Неправда! Ми хочемо, бо мусимо хотіти! Ми працюємо, бо мусимо працювати! Ми підводимося на ноги після всякого упадку, бо нам не вільно падати... Бо наша доля така, щоб ми йшли в-одно вперед, щоб що-раз дужчі ставали. Щоб увесь світ тримали в руці... Але хіба ж нам од того легше стає жити? Хіба ж ці наші успіхи дають спокій нашій душі?... Хіба ж є в нас душа?... Ні, доки ми не одірвемося од цього світу, доки побиваємося за світовими добрими, доки ні дня ні ночі не маємо спокійної від тих наших думок про силу, про маєток, про панування, про що-раз то більше надбання — немає в нас душі. І тільки, як хто з нас визволиться від цих життєвих кайдан, як встигне стати так далеко від життя, що вже не залітатимуть до нього гамори життєвих турбот, не принаджуватимуть його радощі успіхів, тоді навіду-

ється до нього його розжалоблена душа... І тільки тоді він бачить, яке те все пусте, за чим він гнався увесь свій вік. І аж тоді він зрозуміє, що ніщо йому не лячне, що ніщо й ніхто його не в силі скривдити, бо понад душу нема в людини нічого святішого. А душі в людини ніхто не вирве. Бо й людина сама не всяка має душу...

— Ви дуже багато пережили, пане Гольдельман. Вас дуже болить душа, — промовив Сохор жалісливим голосом.

— Душа не болить, пане докторе. Душа може тільки плакати над людиною. Душа не болить. То тільки людина страждає, поки ще нема душі в її тілі. Душа не болить... Душа розвагу приносить. Душа дає найбільше щастя людині — вічний спокій...

Захопила людей гарячкова праця. В-одно виринали нові питання; кожне з них нату-жувало до тої міри нерви всіх працівників, що на спокійну застанову не ставало часу. Життя на всіх царинах плило, мов спінена ріка. Захоплювало у вир своїх хвиль усіх разом і кожного окремо. Не дозволяло нікому ставати осторонь, нечинним, байдужим. Сковувало й найбільш обережних, пасивних в одну діяльну громаду.

А вже Заячківський не мав ні хвилинки для віддиху. Він виростав на провідника нових течій, намічував шляхи, йшов у першому ряді своїх співробітників. І мусів відбивати зусилля Лисовського, що намагався завертати бистрини нового життя в старе русло. Боротьба, яка розгорілася між цими людьми вже давно, ще до листопадових днів, вибухла була в листопаді таким сильним полум'ям, що, здавалося, згорить у ній один або другий, або й обидва. Ні. Удержалися обидва на занятих становищах. Продовжували боротьбу, яка, чим далі, ставала більш затяжна, уперта.

Лисовський освоївся вже із своїм стано-

вищем повітового комісаря, або радше старости — бо в такому характері він виступав перед людьми. Уряд старости давав йому де-коли навіть перевагу над молодим противником.

Минулися перші революційні дні, життя починало наладжуватися спокійно. Приносило що-раз то нові практичні потреби, ставило жадання. Усі нитки практичного життя всього повіту спливалися в канцелярії старости, об'єднувалися з особою старости. Й оскільки ходило про людей, які Лисовському виявляли свою пошану, або яких він хотів приєднати до свого гурта, він ішов їм, бодай на словах, дуже на руку.

„Хочете концесію? Маєте! Тепер моя сила! Прибу печатку — й концесія у ваших руках!... О! Дивіться! Печатка — й усе готово!...“

„Соли?... Зараз, зараз. Дістанете квіт на сіль...“

„Взяли до війська?... Га... нема ради! Беруть усіх — узяли й вашого. Але ви дістанете відшкодування... Чуєте, що будуть вам платити за сина!... ІЩо? зараз?... Нема ще грошей... Але чекайте! Щоб ви знали моє добре серце — своїх грошей позичу до каси. Маєте тут, мамуню, сорок корон допомоги. Як син вернеться — то мені сплатите...“

Такими й подібними способами єднав собі староста чим раз більший гурт людей. Зро-

зумів, у чому його сила, не вагався пускати на найбруднішу демагогію, щоб тільки зміцнити ряди своїх прихильників.

Помалу заявляється за ним і кількох інтелігентів, теж не без матеріяльної користи. Характер боротьби починає змінятися.

Досі здавалося, що це була більш боротьба двох провідців, ніж двох течій у громадянстві, бо Лисовський спершу не мав прихильників. Ця боротьба могла робити вражіння ворогування на особистому підкладі. Із часом вона перетворюється в змагання вже двох гуртів громадянства. Але як досі боротьба мала характер змагання за засади, за ідеали — з одного боку за українську лінію на демократичних основах (Заячківський ураз із загалом громадянства), з другого за задержання старого австрійського способу правління, спертото на силу й авторитет влади й на допомогу жандармерії (Лисовський сам один!), — так тепер, чим далі, змагання починало очевидячки прибірати цілі й характер боротьби за практичні, матеріяльні інтереси, за впливи в громадянстві при помочи повітового комісаріату. Ставало в-одно брутальніше, зовсім безоглядне.

Для Заячківського була ця боротьба трудна й неприємна. Посипалися дрібні сплітки, обмови, підозрівання. Тут і там почали проявлятися особисті напади й напасти. В роз-

налі праці Заячківський спершу не вважав на них. Відчув усю їх вагу аж тоді, як оплетено його грубою, тісною сіткою інтриг. Починалася вся сірина буденного життя у глухій закутині.

І рівночасно, коли повітове життя почало осідати на мілині, забагнувалося, — залітали до них з краю, з ріжних сторін, непровірені звістки про те, що діється на фронті, що робить уряд. Ніхто не міг сказати певно, звідки вони бралися й оскільки вони правдиві.

Одні з них, приємні, — схвильовували серця людей радісними сподіваннями — що от-от — і Львів буде „в наших руках“. Приготовлюється великий наступ на Львів. Були й такі чутки, що Львів уже взяли „наші війська“. Вже викинули ворога з краю. Хто їх приносив, хто їх розсівав — годі було знати. Але всі хотіли їм вірити — й вірили. Раділи. Розпитували в місцевій команді. Там їм казали, що — „може бути. На всякий спосіб, як не вчора, то сьогодні. А завтра вже напевно“... Потім доводилося нетерпляче дожидатися потвердження цих чуток. І знову: „сьогодня-завтра“. Так сильно стужилися вже за тими успіхами на фронті, що їх туга ставала для них дійсністю. Вже були певні, що давно переможено ворога. Коли ж не розголошують іще цієї справи, то певно, для того, щоб не ослаблювати народнього за-

взяття... Врешті прийшли урядові звідомлення про успіхи під Львовом, про захоплення передмість Львова. „Вчора... вчора це було... А сьогодні вже певно Львів у наших руках“... Самочинно почали з'являтися тут і там паперові блакитно-жовті прапорці на хатах (полотна не було у всьому місті!), люди залишали працю й дожидалися коло будинку команди остаточного потвердження тих бажаних звісток.

Але враз із цими приходили й інші не такі то веселі чутки. Приносила їх дишлева пошта від Тернополя, від уряду. Одні казали, що уряд розсипався. Інші, що де-хто ще урядує, але дбає найбільш про власні матеріальні користи. Ще інші повідомляли про компромітацію де-кого з передових урядових чинників нафтовими інтересами. Називали назвища людей і ціну, за яку їх куплено. Але обжаловувані люди були заповажні громадянські діячі, грошові суми були смішно малі. Розважніші не хотіли вірити, ті, що жадні сенсації, не тільки вірили всьому, ще й причиняли із свого боку. Повітря починало згущуватися, ставало таке важке, отруйне, що годі було ним віддихати.

Аж ось на все це новина: вибори до Національної Ради. Перше засідання буде третього січня в Станиславові.

Рух у повіті. Збори по селах. Вибори

делегатів на повітовий зїзд. Вибірають на зїзді усіми голосами послом до Національної Ради — Заячківського.

Хвилина проголошення цього вибору була для Заячківського одною з найбільш приємних у його житті. Заплатила йому за всі труди, всі клопоти, за все гірке переживання в останніх місяцях. Він вагався тепер, що робити. Членом Національної Ради він уже був як делегат партії. Тепер скріпилося його становище. Став послом з вибору. Почув дивну розкіш у душі. Але вмить запанував над своїм радісним схвилюванням. Краще мати двох послів з повіту — ніж одного. Краще, як стоятиме двох проти Лисовського, ніж він сам. Дякує за вибір і заявляє, що він і так уже є членом української Національної Ради. Повіт може мати двох, а з Лисовським навіть трьох послів!

— Який він нам посол! Він комісар! — чує неприхильні голоси.

Жалко йому, що нема тут Лисовського. Добре було б, як би пан комісар почули, що думає про нього народ. Та замість добивати камінням, бере в захист свого противника.

— Що комісар, то комісар! Але він старий посол! Ще з австрійських часів...

— Буде вже з нас тих австрійських послів. Було з них уже досить послування за Австрії.

— Лисовському більш не треба! — думає Заячківський.

Заявляє, що вибір приймає, бо цей вибір, ця воля народу, скріплює його становище. З того боку цей вибір важний для нього. Але коли вже проявилася воля всього повіту, коли вже делегати всього народу висловили признання для його праці, він таки прохає, щоб замість нього вибрали кого иншого. Може кого із селян...

— Де нам, хлопам, пхатися туди, де починається будівля! Там треба голови! — чує голоси з різних кутків залі. — Ми тільки тверді руки!

Заячківський здивувався, почувши таке. В останніх часах до війни, підчас виборчої агітації, він чув щось зовсім противне. Дивиться, хто то говорить. Не знає тих людей. Шукає за дотеперішніми провідцями-крикунами — не бачить їх.

І, з посмішкою в очах, він згадує, як то один за другим попромінювали вони за тих два місяці свої впливи в громаді на ласку пана повітового комісаря, на практичні користи з його руки, шкурні свої інтереси. І враз із тим бачить, як народня опінія відсунула їх від проводу, від представництва з вільної волі народу.

Призадумався, чи відповідає його становищу таке відріжнення голови від рук? Але

відразу розгублює себе в цих міркуваннях. Замість усього иншого, він почуває вдяку до того, хто кинув таке слово.

Чує, як з усіх кутків залі селяне заявляються за професором Сумним. Ті, що вернулися недавно й не мали змоги бачити його при праці, починають розвідувати. Рада в раду — вибірають професора Сумного послом. Одноголосно.

Зїздилися послы.

З усіх сторін зїздилися на завзив до Станиславова на наради західньо-українського парляменту — члени української Національної Ради.

Давні парляментарні послы, соймові — Галичане й Буковинці з усіх сторін вольної землі їхали до тимчасової столиці Західньої України її парляментарні представники, колишні парляментарії розгромленої Австрії. Замість до Відня, до Львова, до Чернівців — їхали до невеличкого провінціального міста Станиславова на засідання свого парляменту. Певні себе, більш ніж певні — великодушні, переможці у світовому змаганні, з розбитої держави врятували свою батьківщину. Вони проміняли наддунайську столицю за невеличке місто між Бистрицями, величавий античний парлямент на маленьку кінотеатральну залю в єпископському готелі...

Зїздилися з усіх усядів своєї землі її дотеперішні провідці, народні вибранці, послы, парламентарії, світочі галицької й буковинської землі.

Не всі. Бо де-хто з них не міг ще розпрощатися з давніми богами. А може... може вважали за більш доцільне, більш приємне, більш безпечне триматися ще старих богів. Не могли, чи не хотіли, чи не мали відваги проміняти веселого Відня за якийсь там Станиславів. А може воліли давні сні гарні, могутні снити, може воліли розсістися широко у великому світі в ліквідаційних, посольських і всяких інших палатах! Що ж там буде в якомусь Станиславові? Перемелювання сірої буденщини, яка повинна б з природи річи виростати на маленькому галицькому загуменку.

Були між ними й такі, що тільки через непорозуміння попали в посольські ряди австрійського парламенту. Скромні урядовці, уміли на своїх урядових посадах виконувати свій обов'язок і ця їх праця, що може за сильно відбивала від праці урядовців Поляків, єднала їм симпатії населення повіту. Сперті на ті симпатії, вони попадали до парламенту, сами не знаючи, чого там шукати, що там робити. На посольському кріслі, як знайшли себе, так і вважали вони там себе випадково. Всю вагу клали на свою урядову

посаду й на використання посольського мандату для скріплення своєї урядової посади, для запевнення собі вигідної емеритури. Тепер вони захиталися. Австрія розлетілася. Посольство втрачене. На Галичину йде Польща війною. А ну ж переможе?... Що їм з того, що поїдуть на засідання Української Національної Ради, коли можуть таким способом втратити ще й свою урядову посаду в Польщі, як би вона перемогла. Приїздили з Відня на тиждень, на кілька днів провірювати, чи сильна в Галичині влада. Не давали втягти себе до ніякої праці. Становища повітових комісарів, ані взагалі ніякого урядового становища в Західній Україні прийняти не хотіли. Втікали до Відня. Сиділи там і оправдували себе письменно, що не можуть приїхати на засідання Української Національної Ради.

Але й ті, що жертвували вигідним великосвітовим життям і зїздилися до цієї закутини галицького життя, — давали відчувати, хто вони і що для них це містечко, для якого вони жертвують собою.

Та все ж таки зїздилися з усіх сторін на день третього січня панове посли до міста Станиславова.

І приїздили з ними спокійно, скромно, без шуму, без посольського гуку, але не менш у почутті великої ваги свого завдання,

не менш горді з того, що вони засідатимуть у першому українському парламенті — нові парламентарії — члени Української Національної Ради. Делегати партій і вибрані народом з волі народу, з довіря народу нові парламентарні представники усіх повітів галицької землі.

Тихцем вони сходилися вже вранці до кінової залі, нипали сюди-туди, заглядали цікаво — пусто. Дивувалися. Висловлювали незадоволення. Виходили на коридор, на вулицю. Зустрічали знайомих. Кидали під адресою послів кріпкі вислови негодування. Врешті піднімалися за іншими один поверх вище до каварні. Сідали коло столиків. Бачили, як з розмахом, з важливістю проходили в-одно крізь каварняну залю посольські велетні, світочі із знаними назвищами.

„Гаразд!“...

„Здорові були!“...

„Поважання“... — падало тут і там протекціонально з їх уст у відповідь на привіти тим новим послам, тим „свіжовпеченим, революційним“ представникам галицької землі. Де-коли й більш ніж протекційна усмішка, солодка, насмішлива, добряча, проявлялася на лиці у панів послів. Де-хто вважав за потрібне підступити до столу новиків і сильно, кріпко стиснути їм руку: мовляв — вітайте „товариші“. Спинався хвилинку й проводив

порівняння між тим, що то було у Відні і тим, що вони тут мають...

Дивився на це все, слухав того Заячківський, ділився своїми спостереженнями із товаришем Сумним.

Їх тиху розмову перебив веселий крикливий голос Лисовського:

— Вітайте, панове! Здорові були, докторе! Вітайте, пане професоре! Ааа... панове посли! Ждете засідання?...

— То завжди так годину пізніше починається?

— Ха-ха-ха! Пізнати професора! Звик до дзвінка. Тут вам не школа, пане после! — підкреслює останні слова з насміхом Лисовський.

— Жарт на бік, пане комісарю! Може вже починається. Треба б подивитися! — продовжує Сумний.

— Смійтеся! Дзвінком нас покличуть. Ах, правда, що це не у Відні. — Сміявся зїдливо. — Але я думаю й тут нас повідомлять якимсь знаком. Дивіться, ще всі сидять... Ну, до побачення. Йду я до них.

Ті всі, що до них пішов Лисовський, це був гурток старих послів з австрійського парламенту. Для Лисовського вони — всі. Прощається й переходить до великого столу серед каварні, що довкола нього позасідали віденські посли.

Заячківський дивиться, яке вражіння робить поява Лисовського. Всі, що сиділи довкола столу, встають, підходять до нього. Одні вітаються з ним устисками руки, з покірливою пошаною, одні цілуються з ним. А всі не можуть нарадіти, що побачили в своєму колі свого старого друга. Посувають свої крісла. Він сідає на почесному місці. Засипають його запитами. Лисовський оживлюється на лиці. Оповідляє щось із захватом. Вимахує руками. Кидає жваво головою. Хотів би всім разом і кожному окремо щось приємного сказати. Стає осередньою постаттю всього гурта. Поважний, великий, могутній Лисовський.

Заячківському мряка на очі впала із заздрости. Була хвилинка, що він почув заворот у голові. Лице його спершу зблідло, потім заплило кровю. Переловив себе на почуванні заздрости й завстидався. Але не міг видивуватися, що ці люди так довго працюють з Лисовським і не бачать його роботи, не розуміють його душі. Хотів би піти до них і кричати на все горло: „Це фарисей, це облудник! Ця людина не варта вашої пошани!“ Вважав майже своїм обов'язком розкривати очі тим старим друзям Лисовського.

Але побачив себе відразу таким смішним, коли б виступив у ролі обжаловника, таким малим супроти Лисовського, що в одну мить

запанував над своїм схвилюванням. Це ж ані нікому не потрібне, ані ніхто не слухав би його мови. Взагалі зрозумів, що недоцільна, неможлива всяка така робота. Коли хтось хоче поважати Лисовського, на це немає ради. Або він сліпий і на сліпоту ніхто нічого не допоможе. Або... або він такий самий.

Почав ближче придивлятися до виразу лица, очей співтоваришів Лисовського і, чим далі, бачить ясніше те, чого не добачував у першій хвилині. Одні з тих, що сиділи при столі, починають роздивлятися по залі. Коли слухають того, що говорить Лисовський, то тільки так про людське око. Інші вже розмовляють пошепки, зовсім не звертаючи уваги на нового гостя. Ще інші посміхаються якось дивно. Не минуло десять хвилин і розвіялася та чарівна картина, яка придавила була душу Заячківському, коли він дивився, як зустрічають, як вітають його противника ті, що стояли на верхах національного життя. Він почав розкривати їх черепи, читати в думках їх мізку й побачив, що там у них таке саме легковаження цього дідуги, як і в нього. А те, що було в першій хвилині, це тільки зовнішня політура. Виява товариської брехні.

Під впливом нових своїх спостережень Заячківський почав посміхатися в душі, вже не над Лисовським — над його товаришами. І почав набіратися твердої певности, що його

становище не тільки вірне й добре, але й гідне, відповідне. Він мав стільки сили волі й відваги, що виявляв ясно й недвозначно все, що почував. Не заховував своїх слів, не затаював своїх думок. Те, що почував, висловлював отверто. Правда, звідси та ненависть Лисовського до нього, те легковаження. Але й знав, що, скорше чи пізніше, він мусить перемогти на всій лінії.

Заячківський хотів перевірити правдивість свого міркування й почав ділитися своїми думками із Сумним. Та той його товариш зараз при перших словах заявив безоглядно, рішучо:

— Всі вони однакові. Яке їхало, таке здибало. Ви знаєте історію кожного із цих панів?

Заячківський може сам в иншій хвили кинув би такий загальний осуд. Але, почувши його з уст товариша, здивувався. Мав почуття несмаку, як можна так у грубих рисах підходити до праці людей, до характеру їх душі. Бере в захист тих, проти кого сам перед хвилиною виступав.

— Я не хотів би узагальнювати! — мовить.

Та те, що тепер почув від Сумного, переходило всякі міри. Був це вибух грубої, простолінійної людини, яка не всилі різбити, яка рубає, яка не вдумується у всі тонкості, не розрізняє, тільки вловлює най-

більш видні форми й на їх основі висловлює певний себе, невідкличний присуд.

— Та й не треба узагальнювати! — мовить Сумний. — Кожний з них сам про себе — зіллячко! Що тут багато говорити! Старий парламентарний хлам! Дістали перед війною потвердження своїх давніх мандатів завдяки безкритичности громадянства. Висунули як свій прапор страхка, що ось, як би мали кандидувати інші, незнані люди, то Поляки загарбають наші мандати. І, залякане тим нашим вічним страхком, Поляками, громадянство потвердило мандати тих зробків, тих політичних паралітиків, тих Лисовських *et consortes*!

Заячківський слухав того й дивувався що-раз більше. Роздумував над тим, чи й він кидає такими загальниками? Побачив у дзеркалі чужої людини своє власне лице — й здригнувся. Поки він зміг дати відповідь Сумному, коло великого столу серед каварні счинився рух. Як на команду підвелися всі посли й почали виходити. Зараз за ними почали розплачуватися й виходити всі інші, що сиділи тут і там при столиках. Каварня майже зовсім опустіла.

Сходилися посли Національної Ради в залі кінотеатру Одеса. Роздивлялися цікаво, вперше бачучи себе в цьому товаристві. Вперше

дізнавалися бувші австрійські парламентарії, хто такий теперішні їх товариші. Віталися дружньо із знайомими, близькими до себе, повітовими діячами, знайомилися теж із новими представниками народньої волі. Шукали між новими послами тих, що досі все при них стояли. Запримічуючи нові постаті, розпитували: хто це? звідки?... Бувало вистарчало, що почули назвище — ага!... вже знали, знали людину із часописів, з її праці в повіті, хоч її ще не бачили. То — він? То — цей?... Ага...

Але бували й такі, що їх ніхто не знав.

Ті нові послы то вистоювали в гуртках у переході між кріслами, спершу коло дверей, потім посередині залі, — то сідали в крісла, в кутку, десь у самому кінці. Помалу змінляли місця на ближчі. І тільки, як панове австрійські послы позаймали перші крісла, національні демократи — праворуч, радикали — ліворуч, переходили на ближчі місця й нові їх товариші-послы.

На залі збиралися люди всякого віку — старі, сиві, поважні патріоти, молоді, знані в повітах крикуни, інтеліґенти й селяне, адвокати, урядовці, професори, вчителі й попи. Дукарі селяне — й ніким досі непомічувані сільські агітатори: люди знані в своєму селі і, що-найбільше, в повіті з дотепу, із жартовливих оповідань, сміховинок... Те-

пер вони попалися заступниками нації. Але були й зовсім нікому невідомі люди — сірі, бліді, нічим незаписані постаті.

Український парламент не виявляв відразу, на перший погляд, свого обличчя.

На підвищеному місці, що служило сценою в часі театральних вистав, увихалися голови й секретарі партій, передавали тимчасовому президентові Національної Ради легітимації нових послів, давали пояснення. Як могли, інформували його про особовий, духовий, політичний, партійний склад парламенту.

Галерії переповнені. Видно на них людей ріжних верств, ріжних клас. Переважає жіноцтво й військові. Тут і там гуртки Придніпрянців. З видніщих Галичан: журналісти, письменники, поети. Чимало незадоволених, що не вони, але їх товариші, їх знайомі на залі, коли вони — тільки на галерії, що ті — в характері послів, коли вони — в ролі тільки видців або журналістів.

Відчувалося це в розмовах у каварні, на коридорі. Відчували це посли й тепер з погірдливих рухів, насмішок, показування пальцями, голосних злобних заміток з галерії, де сиділи письменники, поети, журналісти й політики, партійні діячі, які не змогли потрапити послами на залю.

На кожному ступіні виринало питання:

Чому той — не я? Що зробив той, коли мої заслуги залишили мене в тіні? Почувалося, що всякий, хто мав коли-небудь у житті в устах слово: „Україна“! — повинен був ставати до будови української держави — в парламенті.

Чимале здивування викликав приява великого, завеликого числа військових старшин на галерії. Вона скріпляє неперовірені слухи, що їх — не знати хто, не знати в якій цілі поширює. Щось, десь, хтось мав чути, як говорили старшини, що сьогодні ще будуть тільки прислухатися, але завтра, або ще може й сьогодні підчас засідання виконують замах на Національну Раду, яка хоче продовжувати стару політику австрійських парламентарних послів. Знов інші пояснювали, що це не проти Національної Ради плянується замах, тільки проти тих політиків, що ведуть угодову політику як повітові комісарі, не допускають військової управи до арештування небезпечних Поляків, ув'язнених звільняють. Що тепер у Національній Раді хочуть повести угодову лінію, без огляду на те, що ще немає остаточних воєнних успіхів.

Не без того, що тут і там починала воняти в повітрі нафта.

Одні вказували другим, як ця або та людина пересмерділа нею. І чим більш це

робилося таємничо, неозначено, тільки півслівцями, здогадами, підозріваннями, нафтовий сморід починав тягтися довгим хвостом за що-раз то більшим колом людей...

Одним словом, чим довше протягався початок засідання, тим душнішою ставала атмосфера. Невияснена причина відтягання отворення засідання родила всякі здогади в головах невлаштованих.

Посеред залі починав творитися в-одно помітніший гурток. Чим більш притишеним голосом там говорять, тим сильніша цікавість бере тих, що осторонь сидять. Заячківському впадає в очі, що підчас тієї розмови погляди трохи не всього гурта звертаються в сторону підвищення, де ходить-штигулькає, підпіраючися палицею, державний секретар військових справ Вітовський.

Заінтригований цією таємничою розмовою, хотів Заячківський підійти до того гурта. Але, придивившись ближче до нього, зрозумів, що не повинен того робити. Там стояли найвизначніші повітові провідці національно-демократичної партії — адвокати, попи, вчителі. Вони давали якесь роз'яснення своїм партійним товаришам. Вмішуватися в їх розмову було б невідповідно.

І не треба було. Бо як тільки розсипався цей гурт по залі, починає поширюватися, рости нова чутка. Тепер уже виразно гово-

рять про військовий замах Вітовського, про пляновану й приготовлену ним військову диктатуру. Щось, десь, хтось здогадується, ба запевняє, що це все робиться в порозумінні з Директорією Великої України. Виринає, як певність, підозрівання, що Вітовський уже порозумівся юсом з головою Директорії Винниченком, що вже піддав галицьку землю під владу Директорії. Ті всі старшини, що на ґалеріях, — це його знаряддя. Вистарчить одного його кивка, як впадуть до залі й зроблять лад.

Гнівні й тривожні погляди літають із залі то на естраду до Вітовського, то до ґалерій, до військових старшин.

І на це все чути в коридорі крики. Порушується вся зала. Схвильовуються ґалерії. Полотніють лица послів. Ті, що ближче дверей, кидаються на коридор. Нервово дожидання вносить настрій паніки до залі засідань. Відразу являються правдивими всі чутки про арештування послів. Тепер уже ніхто не сумнівається, що зараз прийдуть озброєні люди й виведуть їх під ескортою. Нехай уже радше станеться це в залі, ніж на коридорі.

Шум за дверми не втихає. Протинають повітря якісь незрозумілі крики. Врешті входять послі з коридору. Кажуть, що якийсь божевільний хотів дістатися до залі. Його

не впускали. Хотіли його викинути. Врешті мусіли арештувати.

Це пояснення нікого не заспокоює. „Хто такий?“ — Не знати... „В чому проявилось його божевілля?...“ Тільки головою хитають...

Тим часом президент Національної Ради спокійно, зовсім не хвилюючися, провірює число зголошених членів Ради, в-одно перечеислює присутніх у залі послів, — жде комплекту. Вибігають із залі на коридори секретарі, повідомляють, що вже починається засідання.

Врешті президент вітає послів на першому засіданні першого українського парламенту в Галичині, стверджує правосильність скликання засідання Ради, стверджує потрібний до правосильности ухвал комплект, віддає пошану поляглим за волю борцям, шле привіт тим, що стоять в окопах, або йдуть як-раз у цій хвилині в бій для захисту рідної держави...

Гомінкі оплески, оклики: слава! слава!...

Починається засідання Національної Ради.

Заслухані в промову прем'єра (нової людини, яка ввійшла на це становище на місце першого президента Державного Секретаріату, що уступив у Тернополі), переходять ураз із ним важкий шлях львівських боїв, серед яких наладжувано перші завязки державного

апарату, працю уряду після виїзду зі Львова, аж до сьогоднішнього дня. Дізнаються про перші початки наладжування армії і її важке зусилля у Львові, потім збирання, гуртування, творення армії коло Львова, Самбора, Рави...

Прем'єр повідомлює послів про зміну в головнім командуванню. На місце дотеперішнього команданта полковника Топора прийшов старий генерал з російської, царської армії. Прем'єр присвячує йому й його помічникові кілька слів уваги. Врешті подає до відома послам хід грудневої офензиви на Львів та неповні ще досі її успіхи...

Взагалі все, що діялося на цілому просторі галицької землі й головно на боєвому фронті та в уряді, все, що залітало до закутин провінції, як таємнича звістка, де-коли як сплітка, як неперевірена чутка, знаходить свій вислів, своє розяснення у широко закресній промові президента.

Та була в його промові одна нотка, що забреніла й згубилася — згадка про хвастівський передвступний договір, заключений дня 1. грудня 1918 року між Українською Народньою Республікою й Західньо-Українською Народньою Республікою про „маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю“. Прем'єр відчитав цей договір і задовольнився самим повідомленням

про цю подію. Поставився до неї так, що, мовляв, є вже передвступний договір про об'єднання в майбутньому. Час своє зробить...

Та вже підчас перечитування цього договору пішов шепіт по залі:

Що?... Територіяльна автономія для Галичини? Може федерація? Яка ж це злука? Яке зєдинення?... Значиться, дві держави? І навіть при зєдиненні всіх земель в одну республіку — територіяльна автономія для одної землі в своїй державі? Кордон?... Знову кордони...

Та тут уже починається розправа. Приходить до слова лідер радикальної партії. У певній себе, спокійній промові, місцями пересипуваній дотепами, місцями палкій від схвилювання й обурення, — вказує на недомагання центра й слабкий його зв'язок з провінцією. Потім починається критика — безоглядна, їдка. Вся її сила звертається проти війська, його безконтрольного господарювання, його побренькування шаблею, як то було за австро-мадярських часів.

Панам офіцерам здається, що то ще часи великої світової війни, коли то вони були панами життя й смерті всього невійськового громадянства. Забагається їм зробити із цілої Галичини — один великий кримінал. Арештують без розбору всякого, хто їм тільки не подобається. Арештують Поляків, але рад-

ніще позакидали б у тюрму своїх, що не хочуть скакати, як вони грають! Тут не ходить про його особу, — мовить, — що відгрожуються зробити з ним лад! Нехай роблять! Не згинув за Австрії, може його розстріляти Україна! Але хоч би знав, що не вийде звідси живий, він мусить дати під осуд поступовання панів офіцериків! Або ми нація, яка вміє шанувати закони й право всіх людей на життя, або краще, щоб запалася така нація, що ламає закон людяности, закон пошани людського життя й здоровля! Творяться вже нові Талергофи, нові Гмінди, нові табори інтернованих, нові табори смерти! Хто дав на це дозвіл? Хто буде за це відповідати перед історією?...

При цих словах промовця повіяв крізь залю на своїх незримих крилах дух страждання з австрійських таборів смерти. Чути було в повітрі зойки катованих, вішаних, стогони вмираючих від тифу в Талергофі.

Промовець заграв на делікатній дуже вражливій струні болю галицької душі. І знайшов відгомін. Жахом горя таборів смерти відвернув увагу слухачів від тих, що спричинили ту безодню горя, що нацьковували австрійсько-мадярські військові влади проти своїх ворогів — свідомого українського громадянства, що сами, під прикриттям австрійського військового мундуру, виконували з на-

ціоналістично-шовіністичним садизмом працю катів-вішателів на українському громадянстві. Кидав повними пригорщами піску в очі слухачів, заслоняв перед ними, хто й за що опиняється тепер у нових, як він казав, Талергофах, Гміндах...

І коли вже кинув полуду на очі й серця слухачів, починає запально:

— Розв'язати всі табори смерти відразу, в самих початках!... Ми люди!... І як сами хочемо жити, користуватися волею, дихати вольним повітрям — мусимо й іншим дозволити хотіти того, мусимо дати їм змогу бути вольними горожанами в нашій державі! Геть із таборами смерти! Геть із нагінкою людей на людей! Досить було з нас тиранії світової війни! Тепер ми хочемо раз уже вільно дихнути й іншим не сміємо відмовляти права на волю!...

Були це — для стороннього слухача — великі, гарні, гуманні слова. Була це мова світлої людини, високо культурна мова приятеля людськості.

Тільки одно не хотіло спливатися з нею в гармонійну цілість — становище польського громадянства, яке в перших листопадових днях прибите, приголомшене, заскочене нежданими подіями, мовчало, заховалося, немов слимак у шкаралющу, під гасло пасивності — тепер починало в-одно ясніше покидати її,

проявляти рух, життя, активність, не таїлося вже із своєю роботою. Вже не тільки ждало зміни — працювало на зміну. Спершу у підполлі — тепер уже все більш і більш отверто, самовпевнено...

Падали ці грімкі слова промовця на залю й усякі почування родили.

Одні слухачі задивлялися в промовця, як у картину, що на ній їх власні думки розмальовано. Вони хитали головами, притакували. Тужно їм було до того великого, гарного, гармонійного спокою.

Але були й такі, що мали глибокі рани в серці. Заглибокi, щоб могли їх позасипати пригорщі піску облудної людяности, кидані на них промовцем. Вони, що перейшли через біль і рани своєї душі до бажання, до сильної постанови рятувати себе, як націю, як людей, відразу прозріли безодню брехні, замасковану пустими фразами людяности. В їх очах блискавки гніву, обурення жевріли. Вони мусіли всею силою волі панувати над собою, щоб не вибухнути гнівом протесту, щоб не здирати насильно полуди сліпоти з очей промовця.

А були й такі, що змагалися в своїй душі, шукали відповіді на питання: де правда?

До цих останніх належав і Заячківський. Вся мова промовця, всі його гарні слова

не були чужі душі Заячківського. Він теж був одним із гурта пацифістів. Уся його душа обурювалася, коли бачив довкола себе насильство. І він належав до гурта тих, що змагалися не тільки словом, але й ділом з примарами світового імперіялізму, опертого на мілітаризмі заборчих держав. І він належав до того гурта, що не тільки проголошував протимілітарні гасла, що поборював не тільки мілітарного молоха у своїх гнобителів, але й примари збройного відпору, що тут і там проявлявся, як кволе зусилля власного громадянства.

Правда — він займав більш пасивне становище в останньому питанні. Не противився поборюванню, але сам не виступав активно. Не мав нагоди висловлюватися в справі приготування чину серед власного громадянства. І тільки тоді, як той чин прийшов, як виявилася вся неприготованість нації на велику хвилю визволення, він почув біль у душі. Зрозумів усі провини цілих поколінь, що не тільки не проявляли волі до чину, але й давили в зароді думку про нього.

І свої власні... І свої власні провини...

Тепер мусів сидіти й слухати своїх думок, своїх слів, висловлюваних чужою людиною, і паленіти зі встиду і страждати від болю й кидати в душі прокльони на свою голову за власну руїницьку роботу.

Тепер виринула перед його очима вся неправда загальних кличів, добрих для одних, шкідливих, убийчих для інших, добрих для тих, що мають усе й хочуть у спокої затримати надбаня й убийчих для тих, що все втратили й тільки шляхом бунту можуть відвоювати свої права. Побачив ясно всю істоту гасла пацифізму — корисного для вольних, державних націй, смертельного для поневолених, недержавних.

На його ж очах в одному дні визволюються дві поневолені нації: польська й українська. Перша, що цілий вік ішла до волі через бунти, повстання, через кров своїх синів, смерть і вязниці тисячів, які хотіли визволити націю й життя своє несли в жертву за визволення. І друга, що в покірності своїй для спільного гнобителя, де могла, ногу підставляла визвольницьким змаганням тієї — сама спокійна, лояльна, пасивна, безвольна.

„Мир вам, браття!...“ — її гасло! „Де згода в родині!“ — її зусилля. „За цісаря, за державу!...“ „Боже, царя храни!“ — її воля.

За цісаря, за царя, за чужу державу, за державу гнобителів її пісня, її молитва, її праця, її кров під Маджентою, на сербських полях, на Кавказі, в Сибірі — по всьому світі, за чуже життя, за чужу славу, за чужі ідеали, за чужу силу. Щоб тим сильніше, тим дужче поневолювала її та ворожа сила за

її жертви, за її кров пролиту, за її страждання... Щоб тим важче ярмо їй на шию накладала, щоб тісніще його затискала...

За чужу, ворожу силу! За цісаря! За державу! Боже, царя храни!...

Безвольна до власного життя, до свого життя нація. На волі опинилася.

І ті, що хотіли — мають! Мало того. Йдуть далі й беруть те, що не їх. Що власністю тієї безвольної нації. Зав'язується змагання. Криваве змагання. За те, що одна нація хоче завоювати. За те, що друга нація мусить відстоювати, чого мусить боронити. Що дісталася їй без її волі, проти її волі, що вирвав долі з кіхтів гурток нових людей, які малий шматок часу, одну хвилинку, в останній, дванадцятій годині перевели переоцінку цінностей, скинули з душі своєї ганьбу рабства, піднесли високо вгору прапор волі. Волі рідної нації! Волі власної держави! І тепер за ту волю змагаються, кривавляться.

А тут — представник нації, один з найвизначніших громадян, лідер селянської партії, ото ж партії всієї нації, ганьбить ту молоду військову силу. За що? За що?... За те, що забезпечує себе перед вибухом із середини? За те, що проявляє тверду руку супроти тих, хто від голови до стіп приготувані, щоб кинутися на всю націю, розшар-

пати її в шкamatтя, коли б хитнулася її нога на полі бою?

Не міг мовчати! Не смів мовчати. Зголошується до слова.

Але, поки прийшла черга на нього, мусів змінити свій плян. Яке ж дрібне було те все, що він тепер передумував супроти того, що почув далі з уст промовця — лідера найсильнішої, бо селянської партії.

...Чого квапитися? Чого було квапитися з підписуванням хвастівського передвступного договору?

Заячківський кидає мимохіттю очима на Лисовського й бачить, як той дідуга хитає, притакуючи, головою. Як кінь, що мухи на спеці від очей відганяє.

А промовець радить сховати папір до актів. Нехай дожидається слухного часу. Тепер там метушня. Тепер шумить там завірюха. Хто знає, що вивариться ще в тому пекельному вогні? Годі летіти наосліп у безодню! Годі руйнувати свій сякий-такий спокій для пустого фантому. Не в мріях справа! Не в гаслах! Гасел, хто не хоче, кидає повну жменю! Не в гаслах — сила! В закріпленні кожного кроку, який зробиться на новому шляху. В обережності, в оглядності. В політичному, державному розумі. Не гаслами будується держава! — муравлиною працею. Гасла — це паперові прапорці в руках дітей!

Державні мужі мусять важити кожне своє слово, щоб не схибнутися.

Ще час на всякі обєднання, на злуку. Обидві українські держави мусять відстоювати свої окремішні цілі. Мусять закріпити свою волю й тоді — тоді колись прийде час на зєднання. Розуміється — із задержанням територіальної автономії. Невільно насильно розбивати кордону, який поставила історія, який закріпило життя. Розбити напрасно кордон — значить розвалити одну стіну в хаті. А що з того буде?...

Поплило тепер могутньою течією мотивування, обґрунтовування цього погляду доказами із життя: політичного, економічного, культурного, навіть релігійного.

На залі й ще більш на ґалеріях залунав сміх.

„Радикал за унію заступається!“

„Боїться, щоб уніяцькі попи не мусіли запускати бороди!“

Усякі злобні замітки падають і з залі і з ґалерій.

Промовець зводить бій з ґалерією, з тими військовими старшинами, що то замість на фронті стояти, в боях першими йти, парадують у пишних одностроях у запіллі. Бавляться у військо!

— Ганьба їм! — кричать партійні товариші промовця.

— Опорожнити ґалерію від військових!

— Опорожнити ґалерії, коли вмішуються до нарад.

Президент дзвонить. Просить, щоб ґалерії не хвилювали нарад...

Промовець кінчить серед оплесків де-кого з партійних товаришів, серед оплесків і заяв одобрення своїх товаришів-послів, серед сміху на залі й на ґалеріях, серед протестів.

Приходить до слова Заячківський.

Він починає перестерігати, щоб не бавитися в державу. Частина... мала, слабка, крихка, загрожена війною частина нації — мала б творити свою державу? Яка ціль? Які способи до забезпечення тієї держави?

Наша ціль, — мовить, — одна: зєдинення всіх українських земель в одну цілість, в одну державу! Злиття всієї нації в одну суверенну державу. Підпорядкування всіх окремішностей зєдиненій думці. Наша ціль переведення одноцільного життя на всіх землях!...

Геть кордони, геть межі! Обєднання всіх найдаальших окраїн з одним центром, із серцем України — Київом!

Один парлямент, одно військо, один скарб, однака школа й освіта.

На всіх землях, досі поневолених, нові цінности свої, рідні для нації, треба творити! Чого ж ділитися? Чого ж двома шляхами будувати, чого ж розходитися в будівлі но-

вого, свого життя, коли вся сила повинна йти на творення однієї цінності внутрішньої міці нації, на викування зєдиненого духа нації, щоб спільними силами, для спільного захисту, для оборони єдиної цінності — вольного життя нації дати відпір усім ворогам, що загрожують чи загрожувати будуть нашій обєднаній нації-державі!

Говорив сильно, запально. Говорив з душі, молодий представник народу. Не бачив посмішок на лицах парламентаріїв, зрівноважених політиків. Не бачив хитання головами, не чув пошептів тих провідців своєї нації.

Переходив ступінь за ступінем усі основи самостійного життя держави — їх Західньо-української держави — все, чим воювали досі парламентарні представники. Розбивав їх докази, хоч їх сьогодні не чув. Але знав, що впадуть тут у залі в захист задержання всією силою галицької державної окремішности. Чув їх чи раз. Змагався з ними — завсїгда, скільки разів почув. Тепер згуртував їх разом. Торощив по головах, сивих, лисих, поважних головах довголітніх керманичів народньої думки.

І потім переходив одну за одною ділянку життя. Політичні, суспільні, культурні. Що то розвивалися досі під двома найїздниками, в двох окремих умовах. Тепер нація, скинувши чуже ярмо, буде творити нове життя.

Своє, рідне! Пристосоване до своїх потреб.
І знову ділитися?

Вказав на найбільш пекучі справи: дві для налаштування життя в самій нації: школу й земельну справу й дві для світа: військо й дипломатію.

З останніх перше — повинно відповідати своєю організацією традиції нації. Одноцільним фронтом, під однією командою повинно стати залізними грудьми проти всіх ворогів, що шарпають нашу землю і потім стояти на сторожі об'єднання земель.

А дипломатія?... Їдуть же ж уже дипломатичні представники Великої України до європейських держав. Чи й тут ми мусимо продовжувати лихоліття минулого? Чи й тут ми будемо виступати як дві нації?

Душу свою вкладав у слова, щоб прихилити на свій бік тих, що мали постановити про долю його землі в майбутньому. Покінчив поставленням наглого внеску, щоб справу злуки українських земель, зазначену в програмі засідання як останню точку, перенести на початок засідання, взяти зараз під дискусію.

Із оплесків, які залунали в залі, коли Заячківський скінчив промовляти, він переконався про свою перемогу. Внесок ухвалено великою більшістю, проти голосів тих, що дня вісімнадцятого жовтня минулого року

стілки душевного болю завдали Заячківському. Він почував, що хоч у дрібній тільки частині, все ж таки направив свою провину з того памятного дня.

Тепер мав нагоду прислухатися зусиллям противників злуки. Один за одним зголошуются до слова. Висилюють свої мізки, щоб захистити своє становище — надармо. Підчас їх промов падає стільки злорадних слів з усіх боків, що де-хто з них не всілі довести своєї промови до ладу.

Але тут і там починають промовляти селяне. Вони найбільшу вагу кладуть на ту частину промови Заячківського, в якій він говорив про земельну справу. Один за одним підкреслюють, що тільки негайне наділення селян землею, як це сталося на Україні, може удержати армію, може скріпити духа армії, щоб вона витримала й найгірші удари ворога.

Після скількох таких промовців приходить до слова Лисовський.

Не тільки Заячківський — багато прихильників негайної злуки українських земель порушилося в кріслі. Знали, що це промовлятиме парламентарний кит. Але коли інші слідкували за силою доказів цього противного злуці кита, того в крайнім разі територіяльного автономіста Галичини в Українській Державі, Заячківський прислухався до

кожного слова, як до стріли, зверненої проти себе. Бо кожне слово Лисовського, це було змагання його із Заячківським, хоч Лисовський ні разу не покликувався на нього, ні разу не згадав його назвища, ні разу не звернув очей у його бік.

...Панове! Україна — це хаос. Там іде боротьба всіх проти всіх. Бачили?... Гетьмана звалили. Хто? Пощо? Чого?... І що прийшло на його місце? Директорія?... Яка від першої хвилі в розладді?... Націоналісти, соціалісти, федералісти, поборюють там одні одних. Серед кожної групи різні течії: комуністи, соціальні демократи, соціалісти революціонери, соціалісти самостійники, соціалісти федералісти...

— Соціалісти-монархісти! — вкидає то жартом то з насміхом лідер радикальної партії. Починає де-хто сміятися.

Підхоплює цей оклик Лисовський:

— А як же! Соціалісти-монархісти! Що ж тут дивного! Там усе можливе! Прошу не сміятися! Там усе можливе! Я там був, я бачив. Двох людей — між ними три політичні партії.

Новий вибух сміху.

Лисовський далі:

...Серед кожної групи три крила: праве, ліве й середнє. І в ніякої культурної нації нема такого завзяття в поборюванні клясо-

вого чи національного противника, як там у боротьбі тих крил однієї й тої самої партії за це або те слово в програмі, таку або сяку тактику!

— Панове! Україна в хаосі! Чи хочете й нашу спокійну землю кинути у вир цього хаосу? Чи хочете й на нашій тихій землі запалити пристрасти ненависти всіх проти всіх? Лишім їх! Нехай там вивариться без нас! Нехай вони пробують сконсолідуватися! Колись, як вони заведуть лад у себе, ми можемо подумати над тим, щоб приступати до переговорів про наладження зв'язку, про міждержавні взаємини...

— Ха-ха-ха!... — залунало тут і там у залі.

— Прошу, панове, прошу задержати спокій! — дзвонить президент.

— Що буде з Україною, годі ще сказати. Там же ж крім Українців живуть чужинці. Всі вони проти української держави. На неї наступає червона армія. А мужик — панове! Скажім собі щиро правду в очі: можемо ми збудувати на мужиках державу?

Посипалися протести:

— Можемо! Можемо! Будуємо! Ми збудували!...

— Вже на російській Україні збудували!

— Нема російської України! Ї Велика Україна!

— Вже там збудували!

— Де — там? Де — там?...

— Панове! Не будемо вести розмови. Вже на тій Великій Україні збудували! Мужики забрали землю в поміщиків, поділили й сидять по запічках. А боронити держави нема кому.

Лисовський починає тепер змагатися з висновками промови Заячківського і селян у земельній справі.

...До земельного питання треба підходити з найбільшою увагою й обережністю. Нема на світі такої кривди, як суспільна кривда. Але як суспільною кривдою було те, що земля гуртувалася в руках великих поміщиків, так ще більшу суспільну кривду можна заподіяти негайним відбиранням і поділом землі і то кривду не тільки поміщикам і їх родинам, але й тим селянам, для яких не стане землі, або тим селам, де вже земля поділена. Земельну реформу треба перевести помалу, поступово, з великою увагою. До цього треба довгої праці. І ця справа найбільш промовляє проти того, щоб ми, як тут хочуть, негайно переводили злуку з Україною. До політичного хаосу внесемо суспільний, внесемо аграрний хаос і сами в ньому втопимося!

Врешті попадає в патос:

— І гроші, гроші, панове, гроші! Головний нерв сьогочасного економічного й з тим

і політичного й культурного життя. Ми маємо в спадщині по Австрії коронову валюту, забезпечену золотом Австро-Угорського банку.

— Де він є? Де він є? — чути крики.

— Він є, є, панове! Чи ви хочете, чи не хочете — він є! І золото в ньому є, яке забезпечує нам нашу валюту.

— Хіба вашу — бо нашу ні! Минулося!

— Панове! Ми не діти — ми послали в парламенті. Хе-хе-хе! Що вам не подобається оглядатися на минуле, на традицію, то ще не причина, щоб ми мали обезцінювати свою валюту, зрікатися золота, зложеного нами в Австрії. Панове! Я маю надію, що ви будете мене колись переганяти в тому, щоб корисно для нас зліквідувати австрійське золото.

І, змінюючи тон мови, питається таємничо:

— А наше золото? Золото Галицької держави — нафта, сіль, ліси?... Нафта, нафта, парафіна?... І ми мали б затопити це наше золото, цю тверду підставу нашої валюти в повені, в потоці безвартісних гривень, карбованців, що то їх друкує й друкує без ліку всякий уряд на Великій Україні, не маючи для них найменшого покриття?

Тепер уже тиша запала на залі. Почуття відповідальності пригнуло голови послів. Журба за економічні підстави держави настроїла їх поважно, вдумливо.

Використовуючи цей настрій, починає Лисовський промовляти проти одноцільної школи. Вказує на два світогляди, на два відмінні центри, звідки йшла культура: німецький Відень і російську Москву.

Та тут відразу звивається хуртовина.

— На Україні — своя культура!

— Ха-ха-ха!... — регочеться Лисовський.

— На Україні — своя культура? На Україні — московська культура!

— Москва з України дістала культуру!

— А Україна з Візантії, панове! Треба знати, панове, історію, коли хочете опонувати! На Україні — візантійсько-московська культура!

Счинається шум. Лисовський відгризається на всі боки. Вже не кричить — пищить.

Заспокоює схвильовану залю президент.

Лисовський промовляє далі й проти спільного війська. Одно побудоване на німецьких, друге на московських взірцях.

— Маєте найліпший доказ на грудневій офензиві. Командант Придніпрянець звик оперувати масами. У нас маси немає. Але наша армія, з австрійської школи, потребує командування, яке б малими гуртками досягало великих успіхів!

— Це до військової комісії!

— Так, про це буде мова у військовій комісії! Я для прикладу, для прикладу, панове!

Говорить далі:

Все мусить мати свій час, щоб перетворилося. Дві частини нації, що жили так довго під двома культурними впливами, мусять довго працювати, щоб визволитися зпід чужих впливів. Поки-що вони майже дві нації.

Промовляє й проти спільної дипломатії, бо обидві України мають інше правно-державне становище і їх представники повинні добиватися від світових держав признання, покликуючися на те правно-державне становище кожної з двох українських держав.

— Вони хочуть негайно! Дайте їм спокій! Вони хочуть негайно! — кинув до Лисовського під адресою прихильників злуки лідер радикальної партії.

Під впливом цих слів Лисовський почув у душі приплив нової сили й почав основно й остаточно розправлятися з прихильниками негайної злуки, підкреслюючи десятки разів те нове на галицькому ґрунті слово: негайно.

Зміркували це прихильники злуки й почали протестувати:

— Негайно! Так, негайно! Негайно мусимо зєдинити всі землі. Мусимо покласти край вашій роботі, панове!

Був це такий взрив на залі, такий нежданий і такий невияснений, що під впливом його гомону Лисовський втратив охоту далі промовляти. Пристали до цих окликів

не тільки „нові люди“ й соціалістичні послі. Кричали й члени тих партій, що їх провідці так сильно заявили проти негайної злуки. Видно було відразу, що перейдуть найгострії внески в цій справі.

Було вже видно, що не допоможе ніяке відсування питання про злуку. Зрозуміли це противники й почали намагатися, щоб, коли не формально, то фактично відложити час дійсного виконання негайного зєдинення. І в цьому напрямку йшло все далше їх зусилля. Почали радитися над приготуванням відповідного, можливого для них внеску.

Вибрали комісію для злуки. Й коли одні хотіли відложити наради комісії, інші перевели жадання, щоб комісія приступила зараз до праці.

Боротьба, завзята вже на залі, вибухнула з усією силою в комісії. Там намагалися ще раз прихильники відсунення цієї справи — погребати її. Тими самими аргументами про окремішне державно-правне становище обох частин у розумінні держав Антанти, які мають признати обом республікам їх самостійність. Була там мова й про хаос і про дві культури й про „червону“ небезпеку. Було все, що могло сяк-так одтягти справу.

Врешті потрясає всіми заява війська, не знати ким передана, що на випадок відло-

ження ухвали про злуку, військо перебірає всю владу в свої руки, провідців арештує, Національну Раду розганяє і само переведе негайно й фактично зєдинення всіх українських земель.

Було це страшним ударом на голови українсько-австрійських парламентаріїв. Вони розуміли своє становище, бо знали добре свої провини відносно нації за весь час війни, відносно інтернованих, відносно виселенців, відносно війська, відносно Українських Січових Стрільців. І знали, яка бездонна ненависть кипить серед усіх тих, хто мав із ними яку справу за час війни.

Хто тепер стає проти них, хто їм погрожує військовою диктатурою й тюрмою — того вони не знали. І те незнання, чи за погрозами не стоять як-раз найбільш скривджені ними люди, найбільші їх вороги, чи не схочуть вони погроз виконувати й віддати їх під воєнний суд, — заставило їх скорятися.

Пристають до обговорювання тексту ухвали про злуку. Ще й тут намагаються робити своє застереження. Та натрапляють на такий опір, що мусять уступати.

Відкрито наново засідання. Хвилює заля нарад, хвилюються галерії. До відома і послів і громадянства вже дісталася де-що із розправ комісії. Вже всі знали, що приготовано ухвалу. Не знали, чи задовольнятиме вона

всіх? Чи не ховається між стрічками якась засідка?

Врешті на залі лунає проєкт ухвали про зєдинення всіх українських земель в одну одноцільну суверенну Народню Республіку:

„Українська Національна Рада, виконуючи право самовизначення українського народу, проголошує торжественно зєдинення з нинішнім днем Західньо-Української Народньої Республіки з Українською Народньою Республікою в одну, одноцільну суверенну Народню Республіку.

Зміряючи до найскоршого переведення цієї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір про злуку, заключений між Західньо-Українською Народньою Республікою і Українською Народньою Республікою дня 1. грудня 1918 в Хвастові, та поручає Державному Секретаріатові негайно розпочати переговори з Київським Правительством для сфіналізування договору про злуку.

До часу, коли зберуться установчі збори зєдиненої Республіки, законодатну владу на території бувшої Західньо-Української Народньої Республіки виконує Українська Національна Рада.

До того ж самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріат, установлений

Українською Національною Радою, як її виконуючий орган.“

Вислід голосування над цим історичним актом відбувся серед незвичайного зацікавлення не тільки послів, зібраних у залі, але й серед публики на галеріях. Чути було, як схвилювалося там море голів. Люди вставали, юрбилися, витягали голови, шиї — одні понад других, хотіли бачити всякий творців закона про зєдинення українських земель у хвилі ухвалювання цього основного закона.

Підвівся із свого місця й президент Національної Ради. Зворушеним голосом промовив:

— Ухвалений закон полишиться в нашій історії одною з найкращих сторінок. По лінії зєдинення не було між нами двох думок. Сьогоднішній крок піднесе нашого духа й скріпить наші сили. Від сьогоднішнього дня існує тільки одна Українська Народня Республіка. Нехай вона живе!

— Нехай живе! Нехай живе Українська Народня Республіка! — прогомоніло грімко в залі.

Прогомоніло із захватом, палом з грудей послів, відбилося гомоном об галерії. Залунало з усіх грудей, з усіх сердець гомінке, могутнє:

— Нехай живе Українська Народня Республіка!...

Увечері військова парада.

Посли Національної Ради виходили в піднесеному, святковому настрої. Зараз таки коло дверей кінової залі спинялися, бо загачувала їм дорогу непроглядна юрба народу. Тут і там чути було оклики. На вулицях військовий відділ наводив лад. Опорожнявав вулицю, зганяючи юрбу на обидва хідники.

Серед юрби — люди різного полу, віку, різних клас. Українці й Жиди. Старі й молоді. Купці, робітники, урядовці, військові, студенти, гімназисти.

Сьогоднішнє засідання й ще більш усякі чутки привели юрбу цікавих під будинок, у якому радила Національна Рада. Ті, що були на ґалеріях, оставали ще далі в піднесеному, бадьорому, святковому настрої. Ті, що не могли туди дістатися, або не мали часу прийти скорше, розпитуються, дізнаються про все в найменших подробицях, розяснюють собі й іншим свій погляд.

А військові вартові ходять в-одно сюдитуди, з їх уст вилітають спокійні оклики:

— Дорогу! Прошу! Дорогу... Прошу на хідники!... Прошу зійти з дороги!...

Ці оклики поважно, спокійно проголошувані в українській мові — вперше, відколи Станиславів Станиславом, — відбиваються приємно в серцях Українців, викликають призадуму в головах членів інших націй...

В юрбі опинився із своїми товаришами й Заячківський. Вони дізналися, що приготвується відсвяткування акту злуки військовою парадом. Погляд ока на балкон каварні здовж першого поверху в кам'яниці, де було засідання Національної Ради, показує їм, що там збираються послы. Йдуть і вони туди.

Спершу тиша. Нервовое дождання.

Потім порушується юрба на вулиці.

У віддалі чути згуки військового орхестра. По якомусь часі надходить Липовою вулицею відділ війська з лямпіонами й розсвітлює темряву ночі. За ним орхестр. Обидва відділы проходять поважно — орхестр серед згуків національних пісень. Підносять настрій серед юрби. Приготовляють її на свято.

Дійшовшы до будинку Національної Ради, уставляються здовж вулиці напроти балкону каварні.

І починають за ними йти один за одним військові відділы. Ідуть... ідуть... Кожний зустрічається з привітанням юрби, з ентузіастичними окликами, оплесками, з криками тисячі захоплених грудей: „Слава, слава“...

Відділ за відділом уставляється коло будинку Національної Ради, на перехресті, де спливаються чотирі вулиці.

Оклики: „Слава! Слава! Слава!“... доходят до найвищого, здавалося б, захоплення,

коли здовж Липової вулиці лунає гомін кінських копит. Підбадьорена юрба вітає гомонами, оплесками, шапками відділ кавалерії. Шапки спершу мають у руках, потім злітають угору! Хустинки плигають у повітрі...

...Слава! слава козакам!... Слава!...

А вже до шалу доходить пал юрби, як заїздять одна за одною гармати. Блискучі, нові! Коні — як змії. Вся упряж на них новіська. Гарматчики — молоді, бадьорі, посмінені. Настрій — лицарський...

Торохтять гармати по кам'яній вулиці, аж віддих у юрбі завмірає від гомону коліс, від тупоту кінських копит, від брязкоту міді. І над усім містом літає погроза: „Ану, ворухніться — відразу сліду з вас не остане.“ Страшна погроза для цього польського колись, здавалося, міста, що в одну мить, від одного подуху перетворилося в український столичний город. Що, наче зачароване, лягло під вагою нової сили, яка ту бундючну колись польськість загнала у підземелля — на сторожі всього життя поклала нового — українського духа. На вулицях, в урядах, у школах, у казармах, у каварнях, крамницях — усюди, де проявляється живчик міського життя...

Один погляд на військо, на гармати, — там кров у жилах зморожує, тут духа бадьорить...

Уже й гармати заїхали на визначене своє місце... І німа тиша залягла серед тієї ти-

сячної юрби... Її очі звертаються на вузкий балкон здовж усього поверху кам'яниці...

Там малий рух. Починає промовляти президент Української Національної Ради.

Спокійно, поважно, гідно його становища, пливе промова президента. Гідно голови українського парламенту. Він говорить тверезо... Вітає військо, нарід, підносить вагу й значіння великого акту злуки всіх українських земель.

...„Слава“... Народний гімн — початок першої строфи... Ще грімкіше: „Слава“...

Промовляє військовий міністр Вітовський.

Коротко. Ядерно. Рубає словами. Говорить до війська в стилі військового наказу. Тверда, військова промова — могутня вражінням! Душа промовця об'єднується з військом. Військовий міністр висилає стрільців на фронт, у бій, туди, де сам недавно стояв. Шле військо на захист української землі — її військовий міністр.

Могутнє: „Слава!“ — вкриває кінець короткої його промови. Військовий оркестр вплітає в неї національний гімн.

Промовляє робітничий посол.

Його дзвінкого, сталевого голосу могли б йому позавидувати промовці всього світу. А в доборі слів, у ядерности й зручності кидання фраз про силу й значіння робітничих рук у будівництві української держави, мало хто міг би з ним суперничити. Підба-

дьорений ухвалою акту про злуку українських земель, він ставить його угольним каменем всього українського життя — себе ж і робітничу клясу кладе в основу ухвали цього акту про злуку, ставить на сторожі виконання й переведення обєднання! Як усі промовці, так і він кінчить свою промову окликом: „Нехай живе єдинена суверенна Українська Народня Республіка!“... І додає: „Республіка трудових, робітничих мас!“...

Цей оклик за кожною промовою підхоплюють послї, підхоплює військо, юрба народу. Він котиться могутньою хвилею по вулицях, по місті, відбивається від мурів кам'яниць, перекидається луною до найдалших закутин.

А військовий орхестр закінчує, як кожду промову, так і цю останню, першою фразою національного гимну: „Ще не вмерла Україна!“...

Спокійна спершу юрба чим далі починає захоплюватися й співає національний гимн ураз із орхестром...

Усїм містом потрясає пал українських державних мужів, українського війська, українського народу...

Пізно увечері в каварні:

— Чули? Збунтувався курінь... Не хотів іти на фронт...

— Що кажете?

— Стріляли на дворці так, що їх мусіли виваґонувати.

— Ви хіба не знаєте того, що між Станиславовом і Галичем неможна показатися здовж залізничного шляху, як їдуть військові транспорти? Стріляють з вікон...

— Доведе це до добра?... Чого ж вони хочуть?

— Стрільці нарікають, що не мають теплої одежі.

— Найгірша злість бере їх, що не їде з ними приписане число старшин.

— Ви бачили, скільки старшин було сьогодні на ґалеріях?...

— Чи тільки на ґалеріях? А на вулицях? У каварнях?... Або хоч би й тут? Дивіться, скільки їх сидить тут, молодих людей... Не повинні б вони всі бути на фронті?

— Не бачите відзнак? Це з Державного Секретаріату військових справ.

— Як? Ці молоді люди — не на фронті, тільки в запллі?... А хто ж на фронті?

— Кажуть, що на фронті старшина — рідка птиця. Уже стрільці звернули на це увагу. Йде крик обурення по всьому фронті.

— Я зовсім не дивуюся, що куріні бунтуються...

— Або та парада...

— Кажуть, що це для піднесення духа тих, що йдуть на фронт...

— Ті всі панички, що дефілювали на конях, підуть на фронт?... Не вірю...

— Кажу вам, не добре діється...

— А що роблять тут ті сотники, отамани, полковники — Придніпрянці? Що вони роблять у Станиславові?

— Ви знаєте, як вони грішми кидають? Що наш брат заплатить за обід, то такий отаман втрое стільки кидає кельнерові на стіл за то, що кельнер подасть йому кальонші.

— Або ті місії? Бачили того бородатого Придніпрянця в кучмі? Кажуть, що їде місія до Парижа — вісімдесят людей...

— Що ж роблять ті жінки з дітьми в дипломатичних місіях?

— А хто їх там може знати? Кажуть, що вся інтелігенція утікає з України перед більшовиками. Виїзять місії до всіх держав. У кожній по кількадесять людей...

— Хто ж останеться на Україні?...

— Хіба ж це кому в голові?...

— Ой, не буде з того добра, не буде...

Другого дня на засіданні Національної Ради ухвалено закон про Виділ Української Національної Ради, який мав виконувати владу голови держави. Передано йому право іменування членів уряду, приймання й уді-

лювання їм димісії, виконання права амнестії й аболіції і т. п. верховні чинности.

При виборі девяти членів цього Виділу прийшло до тісного вибору між Лисовським і ще одним членом. Селяне з двох радикальних ґруп, які рішали в цій справі своїми голосами, не хотіли піддержувати Лисовського. Чутки про його комісарювання вже рознесли ся скрізь.

Не маючи певних інформацій, вони звертаються до Заячківського по вияснення. Заячківський почув відповідальність за кожне своє слово, яке тепер скаже. І, на диво для себе, починає роз'яснювати селянам, що таке, на його думку, Виділ Національної Ради. Чогось уявив собі, що там треба людей, які можуть із застановою рішати, які можуть передумувати всяку справу. Людей із життєвим досвідом.

І чогось усі ці прикмети він побачив у палі розмови в Лисовського. Порівнюючи його з противним кандидатом, він вишукував самі ясні прикмети душі Лисовського, які дають запоруку, що Лисовський зможе гідно нести права й обов'язки члена установи, яка стає головою держави. Найбільш підкреслював те, що Лисовський вдумлива людина й поки напр. підпише на когось засуд смерті — десять разів завагається. Всіх облекшуючих обставин шукатиме. Вза-

галі, забуваючи про відповідальність Виділу в справі іменування Уряду, він звернув увагу тільки на справу амнесії в присудах смерті — й для цієї справи вважав Лисовського найбільш відповідним для Виділу!

Не розбіраючися у виводах Заячківського, знайомі й незнайомі селяне чули в цих його словах одно: Політичний і особистий противник Лисовського з його повіту Заячківський дораджує голосувати за Лисовським. Це рішило справу вибору Лисовського.

Заячківський почував велике задоволення в душі. Він був певен, що проявив, можливо, найбільшу безсторонність.

І тільки докори Сумного розвіяли в нього ту певність доброго діла.

— Як ви могли дораджувати вибрати того старого блазня до Виділу? Що ви, докторе, на голову впали? Такого заскорузлого шкаралупника? Такого мамута — до Виділу? Щоб він іменував Уряд? Щоб він мав чи не найбільший вплив на державні справи? Такого ворога всієї вашої лінії?

— Справді!... Чому я це робив?

— Я не знаю. Я вас не розумію. Ви не раз щось таке зробіте!... Сами себе підкошуйте. Ви, замість трутити противника, замість його добити, — оживлюєте цього трупа!

— А все ж таки я повинен бути безсторонній!

— Ви були безсторонні? Хоч би відносно себе? Та ж ви знищили себе раз на завсідги, як довго цей дідуга буде засідати у Виділі.

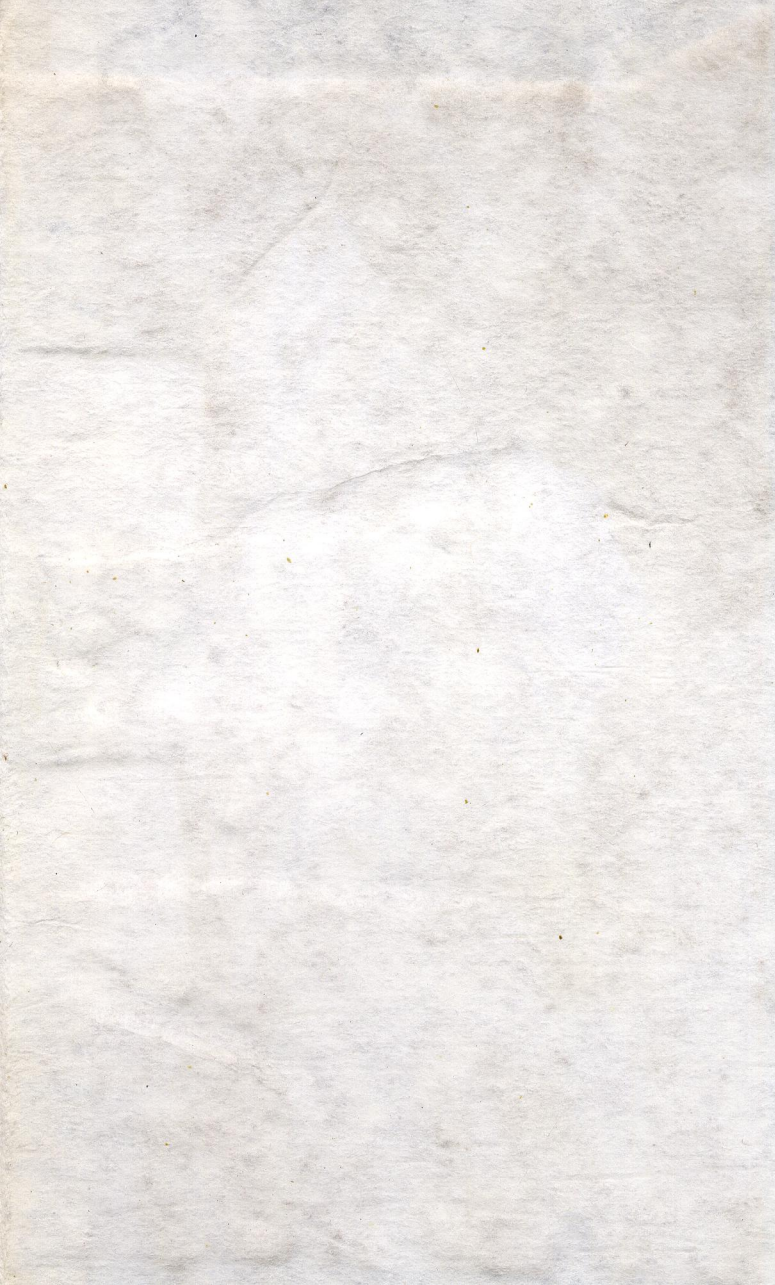
Заячківський зрозумів, яка комічна була його роля при виборі Лисовського до Виділу Української Національної Ради.

До краю розкрив йому очі сам Лисовський. Верталися додому в тягаровому потязі. Їхали в поштовому возі. Мусіли зустрічатися один з одним, входити в розмови.

Заячківський, який мав глибокий жаль до Лисовського, що з приводу його він так осмішив себе, не міг тепер дивитися спокійно на тріюмфуючий вигляд лица Лисовського, не хотів узагалі слухати радісної його мови. Але не всилі був одійти від нього, не слухати того. І коли він так аж угинався під власними докорами, приступає до нього Лисовський.

— Знаєте, докторе, хто б то міг був подумати?... Чи могло мені коли у сні пройти крізь голову, що я буду виконувати функції цісаря?... Чи міг я коли марити про це в австрійському парляменті, що на мене перейдуть колись у спадщині права австрійського цісаря?... Х-хе-хе... Ні! Це справді, це справді — як у казці... Хе-хе-хе-хе-хе...

Кінець першого тому.

р
л 3081 у